

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2010

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- СТЕПАНЧУК В.М. «Балканський міст» у початковому освоєнні території сучасної України
- РОМАШКО О.В. Скіфські казани з горизонтальними ручками з Північного Причорномор'я
- ДЗНЕЛАДZE О.С., СИМОНЕНКО О.В. Намистини — воїнські амулети III—II ст. до н. е.
- КОЗАК Д.Н. Капище готів на Волині
- КАПУСТІН К.М. Київська земля в середині XIII — XV ст.

Articles

- 3 STEPANCHUK V.N. «Balkan Bridge» in the Initial Settling of the Territory of Modern Ukraine
- 13 ROMASHKO O.V. Scythian Bronze Cauldrons with Horizontal Handles in the North Coast of the Black Sea
- 22 DZNELADZE O.S., SYMONENKO O.V. The Beads as Warrior Amulets of the 3rd—2nd centuries BC
- 34 KOZAK D.N. The Goths' Heathen Sanctuary in Volyn
- 47 KAPUSTIN K.M. Borders of Kyiv Land from the Middle of the 13th c. to the 15th c.

Публікації археологічного матеріалу

- РАССАМАКІН Ю.Я., УСАЧУК А.М. Нова знахідка пізньотрипільського посуду в Приазов'ї
- МАКАРЕВИЧ А.В. До питання про походження довгих могил (IV—III тис. до н. е.)
- ІВАНОВА С.В. Нові радіовуглецеві дати для пам'яток північно-західного Причорномор'я
- БИЛКОВА В.П., ЯНИШ Є.Ю. «Борисфен найбільш корисний людям»: іхтіологічні дані з Білозерського поселення
- ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., БЛИНСЬКА Л.І. Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі

Publications of Archaeological Materials

- 55 RASSAMAKIN Yu.Ya., USACHUK A.M. New Find of the Late Trypillian Ceramics in the Sea of Azov Region.
- 57 MAKAREVYCH A.V. To the Issue of Origin of the Long Barrows (the 4th and the 3rd millennia BC)
- 69 IVANOVA S.V. New Radiocarbon Dates for the Monuments in the North-Western Coast of the Black Sea
- 75 BYLKOVA V.P. YANISH Ye.Yu. «The Borysthenes is the Most Profitable River»: Ichthyological Data from Bilozerska Settlement
- 81 TERPYLOVSKYI R.V., BILINSKA L.I. Cremation of a Noble Warrior of the Edge of Millenia in the Seym River Region.

Київські старожитності

Antiquities of Kyiv

СЕРГЄЄВА М.С. Давньоруські дерев'яні вироби з гори Киселівка

89 SERHEYEVA M.S. Ancient Rus Woodworks from Kyselivka Hill

До історії стародавнього виробництва

To the History of Ancient Crafts

ОСТРОВЕРХОВ А.С. Віконне скло з античних міст Північного Причорномор'я (досвід комплексного дослідження)

95 OSTROVERKHOV A.S. Windowpane from Ancient Cities of the North Coast of the Black Sea (experience of complex research)

Методика польових археологічного дослідження

Methodology of Archaeological Research

БУКАТОВ А.О., РЕЙДА Р.М., ХОХЛОВ М.В. Вплив гідрофізичного чинника на стан підводних археологічних пам'яток

111 BUKATOV A.O., REYDA R.M., KHOKHLOV M.V. Influence of Hydrophysical Factor upon the Condition of Underwater Archaeological Monuments

Історія науки

History of Science

ГЛАДИЛІН В.М. Замітки до трипільської культури

119 HLADYLIN V.M. Notes to Trypillia Culture

ПУДОВКІНА А.С. Археологічна діяльність музеїв України у 1919—1934 роках: історіографічний аспект

123 PUDOVKINA A.S. Archaeological Activity of Ukrainian Museums from 1919 to 1934: Historiographic Aspect

Рецензії

Book Review

СНИТКО І.О. Рец.: Николаев Н.И. Политическая и культовая элита Ольвии IV—I вв. до н. э. — Николаев: Шамрай, 2008. — 262 с.

134 SNYTKO I.O. Re.: Nikolayev N.I. Political and Cultural Elite of Olbia in the Period from the 4th c. to the 1st c. BC — Mykolayiv: Shamray, 2008. — 262 p.

Хроніка

News Review

Миколі Тихоновичу Товкайлу — 60!

141 Mykola Tykhonovych Tovkaylo is 60!

СКОРИЙ С.А. «Гаряче бажаю продовжити навчання..., спеціалізуючись у скіфо-сарматському періоді» (до 90-річчя від дня народження В.А. Іллінської)

142 SKORYI S.A. «I Fervently Wish to Continue Studying..., Specializing in the Scythian and Sarmatian Period» (to the 90th anniversary of V.A. Illinska)

Наші автори

150 Our Authors

Список скорочень

151 Abbreviations

Здано до набору 01.06.2010. Підписано до друку 01.09.2010. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Наклад 575 прим. Зам. 2776

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

В.М. Степанчук

«БАЛКАНСЬКИЙ МІСТ» У ПОЧАТКОВОМУ ОСВОЄННІ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Висвітлено сучасний стан дослідження основних аспектів питання початкового залюднення території сучасної України в нижньому палеоліті з південно-західного напрямку — через Балканський півострів.

К л я ч о в і с л о в а: ранній палеоліт, початкове залюднення території України, «балканський міст».

Питання часу і шляхів початкового заселення території півдня Східної Європи, суттєва частина якої складає територію сучасної України, безумовно, входить до числа базових проблем вітчизняного палеолітознавства. Одним із імовірних шляхів просування давнього населення в Європу виступає так званий «балканський міст». Яким же чином, виходячи із сучасного стану знань про перебіг подій на початку історії заселення європейського континенту, можна оцінювати роль Балкан в освоєнні земель, що нині входять до складу України?

Загальноісторичний контекст

Відомо, що територія сучасної України не була від початку освоєна палеолітичною людиною. Сьогодні вважається доведеним, що витоки людства і початкові етапи його історії пов'язані з Африкою. Першими за межі африканської колиски вийшла людина з прямою ходюю (*Homo erectus*) і близькі до неї форми (*Homo ergaster*). Вважають, що це сталося близько 1,5–2,0 млн років тому. Наступна потужна хвиля міграцій з Африки пов'язується з поширенням нового виду — *Homo heidelbergensis*, або людиною з Гейдельберга, названою так за місцем першого відкриття в Європі. Цей масовий вихід з території Африки датують часом близько 350–400 тис. років тому. Проте найдавніші за віком знахідки решток *Homo heidelbergensis* або іншого, але дуже близького, виду в Європі зараз датуються близько 800 тис. років тому (знахідки в Іспанії, в Атапуерці). Тому не виключають також, що між означеними вище двома «виходами з Африки» мала місце ще одна, проміжна, хвиля раннього роз-

селення, що датується десь близько 800 тис. років тому. Вважають, що африканські *Homo heidelbergensis*, що потрапили в Європу, дали початок неандертальцям, тоді як їхні родичі, що залишилися в Африці, є безпосередніми предками сучасної людини, *Homo sapiens*. Такими є, в дуже узагальненому вигляді, сучасні уявлення про перші етапи залюднення євразійських просторів, хоча, звичайно, детальніші аспекти проблеми про час, умови і напрямки початкового розселення палеолітичних колективів є вельми дискусійними (Arribas, Palmqvist 1999; Var-Yosef, Belfer-Cohen 2000; Kozłowski 2005; Любин, Беляева 2006; Амирханов 2007а; Деревянко 2009).

Представники всіх згаданих предкових видів уміли виготовляти та використовувати кам'яні знаряддя, але форми виробів та технологія їх виготовлення на різних етапах суттєво різнилися. Давніші гомініди робили знаряддя з річкових гальок чи фрагментів кам'яної сировини, використовуючи також і відщепи — відходи такого виробництва, іноді додатково ретушуючи їхні краї. Вважається, що ця технологія — так зв. олдованська, «нуклеусно-відщепова», або модель 1, — характерна для стоянок, залишених представниками першої, найдавнішої хвилі виходу з Африки, тобто *Homo erectus*.

Нашадок еректусів — гейдельберзька людина — значно вдосконалила і самі знаряддя, і способи їхнього виготовлення. На її стоянках знаходять сплюснені, ретельно оббиті з обох поверхонь знаряддя овальної, підтрикутної та ін. форм — так зв. біфаси. Технологія біфаса (рубиле) отримала найменування ашельської, або моделі 2. Подальший прогрес у техніці обробки каменю пов'язаний з переносом основного акценту на виготовлення стандартизованої

Рис. 1. Основні нижньопалеолітичні пам'ятки Балкан, Східної Європи та Кавказу, згадані у тексті: 1 — Караїн, 2 — Дурсунлу, 3 — Гьоксу, 4 — Яримбургаз, 5 — Ескіче-Сирті, 6 — Коккінопілос, 7 — Петралона, 8 — Козарніка, 9 — Аргеш, 10 — Гура Доброжеї, 11 — Королеве, 12 — Малий Раковець, 13 — Лука-Врублівецька, 14 — Меджибіж, 15 — Непорогове, 16 — Дубосари, 17 — Погребя, 18 — Маслове, 19 — Кодак, 20 — Маячний, 21 — Гаспра, 22 — Ечкі-Даг, 23 — Цимбал, 24 — Богатирі, Родники, 25 — Герасимівка, 26 — Хрящі, 27 — Треугольна, 28 — Кударо, 29 — Дманісі, 30 — Азих, 31 — Айнікаб, Мухкай, 32 — Дарвагчай, 33 — Рубас

заготовки — спочатку відщепу, а потім пластини — хронологічно вже виходить за межі нижнього палеоліту.

Якими ж шляхами давні гомініди потрапляли до Європи?

Вважають, що пересування давнього населення були тісно пов'язані з міграціями великих представників фауни. Отже, розселення з Африки, найімовірніше, йшло суходолом через Аравійський півострів і Близький Схід, і цілком справедливо вважають, що один з основних напрямків початкового проникнення давніх гомінідів і до Європи, і до Азії пролягав через Близький Схід (Manzi 2001). Щоправда, існує чимало прихильників ідеї початкового проникнення їх до Європи через Гібралтар або Сицилію: тобто початкове розселення *Homo erectus* чи *Homo heidelbergensis* не пов'язують виключно ані з міграціями великих тварин, ані з сухопутними шляхами. Зазначимо принагідно, що ймовірність тих же шляхів і тих же напрямків розселення активно дискутується і для пізнішої важливої в історії людства події, а саме, для двох етапів масового виходу з африканського континенту анатомічно сучасної людини.

Подальше розселення з території Близького Сходу могло йти різними шляхами: через Балкани, Кавказький хребет, азіатські території в

обхід Каспійського моря. Південь і південний схід Східної Європи міг заселятися й іншим чином: спочатку також з території Близького Сходу, але або вздовж східного узбережжя Чорного моря і далі до Криму, або вздовж західного узбережжя Каспійського моря із закавказького центру розселення гомінідів, тобто фактично безпосередньо з азіатського регіону, оминувши «балканський міст».

Так чи інакше, з моменту проникнення до Леванту давні гомініди у подальшому просуванні потрапляли на територію і сучасної України: пам'ятки, вік яких становить 400—600 тис. років, а інколи досягає і 1,0—1,4 млн років, відомі і в Україні, і на сусідніх теренах: у Туреччині, Греції, Болгарії, Росії (рис. 1). Територія сучасної України, завдяки своєму географічному положенню, являє собою певну перехідну зону між Центральною та Південно-Східною Європою (прилучаючи сюди й Балкани) та Кавказом і віддаленішими територіями на схід та північ. І вона безпосередньо пов'язана, щонайменше, з двома вірогідними шляхами поширення людини з Африки через Малу Азію, тобто через Босфор або Кавказ і далі Передкавказзя. В цьому сенсі, як бачимо, балканський шлях початкового освоєння території сучасної України не є винятковим, але, принаймні, одним із ві-

рогідних. Це дозволяє припускати, що початкове освоєння Балкан і півдня Східної Європи може характеризуватися певними загальними закономірностями і, не виключено, подібною послідовністю і близькою хронологією основних культурно-історичних подій.

Загальногеографічний контекст

Уже сама географічна позиція Балканського півострова природним чином зумовлює визначення цього регіону як «мосту» чи своєрідного «перехрестя» на шляху між Європою і Азією.

Якщо Балканський півострів слугував «мостом» заселення для всього європейського континенту, то цілком очевидно і те, що за раннього палеоліту Балкани одночасно були своєрідним «перехрестям» шляхів подальшого просування населення на нові території. Так, для колективів гомінідів, що в різний час проникали на півострів, саме цей регіон міг слугувати вихідним пунктом для розселення їх у найрізноманітніших напрямках: уздовж Далматинського узбережжя і далі на захід; через Дунайський коридор і далі на північ, у Придунайську низовину і до Центральної Європи; через долину Нижнього Дунаю на територію сучасної Румунії; вздовж східних відрогів Карпат та долину Дністра на північ, на схід до Північного Причорномор'я та Криму й далі на схід і північний схід.

Поведінковий контекст

Встановлено, що для раннього (нижньопалеолітичного) часу більш характерним було тяжіння стоянок до морського узбережжя і передгір'їв великих гірських систем (див., напр.: Васильєв и др. 2008; Деревянко, Шуньков 2009). Надалі, в середньопалеолітичний час, найбільше привабливими для населення, як це встановлюється за матеріалами пам'яток України, були ділянки розчленованого мозаїчного ландшафту передгір'їв, височин і долин великих річок (Степанчук 2007), де поєднувалися біологічні, мінеральні і водні ресурси. Початкові етапи верхнього палеоліту, практично до часу максимуму останнього зледеніння, характеризувалися принципово подібними стратегіями освоєння території, в усякому разі, якщо йдеться про українські пам'ятки (Steranchuk et al. 2009). Виходячи з таких закономірностей, слід констатувати, що протягом більшої частини палеоліту в межах Балкан і південного заходу Східної Європи потенційно найпривабливішими для освоєння мисливцями-збирачами були: північний схід сучасної Греції, європейська частина Ту-

реччини, Болгарія, Крим, південь Східноєвропейської рівнини, що обіймає території сучасних Румунії, Молдови, України і Російської Федерації, та північне Передкавказзя.

Стислий огляд джерельної бази

Найважливішими пам'ятками нижнього палеоліту на території сучасної Туреччини є печера Яримбургаз та стоянки простонеба Ескиче-Сирті в європейській частині Босфору та Ѓоксу на його азіатському узбережжі (Runnels, Ozdogan 2001; Kuhn 2002; Dinçer, Slimak 2007). Яримбургаз представлений чоперами, чоппінгами та численними знаряддями на сколах з іррегулярними зубчастими лезами, знайденими в шарах, які належать до другої половини середнього плейстоцену, до періоду між 9 і 6 киснево-ізотопними стадіями (KIS). Знахідки в Ѓоксу пов'язуються з похованим ґрунтом, вік якого сягає 400 тис. років. Важливі відомості про нижній палеоліт на теренах країни дають добре документовані Дурсунлу і особливо Караїн, хоча ці пам'ятки географічно більше віддалені від Босфору (Kuhn 2002). Вік комплексу Дурсунлу, представленого нуклеусно-відщеповою індустрією і знаряддями з кварцу, оцінюється на рівні близько 1 млн років Нижні чотири стратиграфічні пачки Караїну відносять до нижнього палеоліту. Індустрія пачки А, вік якої перевищує 350 тис. років, представлена дрібними зубчастими і виімчастими формами знарядь і знаходить аналогії в матеріалах Яримбургаз; індустрії з юнітів В—Е, вік яких визначається між 350—300 тис. років, відмінні від матеріалів, виявлених у юніті А, і подібніші до так зв. ашелоябрудьєну центрального і південного Леванту (посилання див.: Kuhn 2002). Варто зауважити, що на території Туреччини досі не відомі виразні нижньопалеолітичні пам'ятки з рубилами, хоча є повідомлення про поодинокі знахідки таких виробів (Dinçer, Slimak 2007).

Нижньопалеолітичні місцезнаходження *Греції* датуються близько 250—350 тис. років (Darlas 1995) і представлені як інвентарем з біфасами, так і суто відщеповими індустріями у супроводі знарядь на гальках. Проте всі ці пам'ятки, як правило, не стратифіковані та представлені підйомними матеріалами, зокрема, і в північній частині країни (Harvati et al. 2008). Є повідомлення про знахідку відщепових комплексів (Алонакі, Айос), а також поодиноких рубил у стратифікованому контексті (Коккінопілос, Ормос Одісеос) у південному Епірі. Ймовірний вік цих знахідок оцінюється між 200 та 150 тис. років (Runnels, Andel 2003; Tourloukis 2009). Інші, як стверджується,

Рис. 2. Череп *Homo heidelbergensis* з печери Петралона, Греція (за Г.П. Райтмайром)

стратифіковані пам'ятки, на яких трапилися і рештки гомінідів, і кам'яні вироби, опубліковані недостатньо. З-поміж таких прикладів — печера Петралона, всесвітньо відома завдяки знахідці черепа гейдельбержця (рис. 2), та не менш знана серед антропологів Апідіма. Останнім часом з'явилися повідомлення про давніші знахідки. Йдеться, зокрема, про знахідку на о. Корфу ізольованого чоппінга, вірогідно пов'язаного з відкладами, вік яких становить близько 750 тис. років, а також про серію підйомних на вигляд архаїчних матеріалів на о. Крит (Mortensen 2008).

Найважливішою нижньопалеолітичною пам'яткою *Болгарії*, безперечно, є печера Козарніка. Нижньопалеолітичні артефакти пов'язані з літологічними шарами 14—11а стратиграфічної послідовності печери. Ці верстви на підставі багатих природничонаукових свідочств зіставляються з нижнім плейстоценом і датуються від 1,6 млн до 400 тис. років. При цьому межа зворотної полярності Брюнес-Матуяма прослідковується на рівні низів шару 11e (Guadelli et al. 2005; Fernandez, Crégut-Vonnoure 2007). Загалом індустрія нижньопалеолітичних шарів Козарніка визначається як «неашельська» нуклеусно-відщепова. Іншими словами, у ній відсутні рубила. Надзвичайно цікаво, що в матеріалах «верхньої частини» пачки, у відкладах, що передують межі Брюнес-Матуяма, знайдено атипові біфаси (Ivanova 2003). Дослідники пам'ятки висловлюють думку про те, що це так зв. «протомустье» нижньопалеолітичного шару 11a (11 КІС) може бути генетичним попередником східнобалканського левалуа-мустье з листоподібними вістрями (Сираков, Гуадели 2005). Окрім стратифікованих, у Болгарії є кілька пунктів з підйомними матеріалами, ймовірно, нижньопалеолітичного віку (зокрема, Кременете та Широка Поляна), специфіка яких полягає в наявності біфасіальних форм (Ivanova 2003).

У *Румунії* відома досить значна кількість місцезнаходжень нижнього палеоліту, проте вони

представлені здебільше або підйомними матеріалами, або поодинокими знахідками. Серед пам'яток, зокрема, виділяється ареал долини р. Аргеш, де зібрано численні, хоча й поверхневі, серії архаїчних кам'яних виробів, що попередньо датуються нижнім та середнім плейстоценом (Chirica, Borzias 2005), хоча ця думка піддається критиці (Doboş 2008). В ареалі Північного Причорномор'я знахідки ізольованих кам'яних артефактів у стратифікованому контексті відомі в печері Гура Доброжеї (Prănescu 1999).

Розташовані в межах Східноєвропейської рівнини та територіально найбільше наближені до України нижньопалеолітичні пам'ятки *Молдови* є нечисленними та представлені і поодинокими поверхневими, і стратифікованими комплексами, як от Дубосари (КІС 12—16 або 17—19) та Погребя (КІС 9—11 або 12) (Анисуткин 1994; Anisyutkin 2008).

Кубань та прилеглі ареали Північно-Західного Передкавказзя на території *Російської Федерації* представлені нечисленними, але іноді стратифікованими пам'ятками в Герасимовці, Хрящах, Цимбалі та ін., які датують різними етапами середнього плейстоцену (Праслов 1984; Любин 1998; Васильев и др. 2008). Ключовими серед них для аргументованого еоплейстоцен—нижньоплейстоценового віку постають Богатирі та Родники (Шелинский, Кулаков 2005; Shshcelinski et al. 2008), що досліджуються на Таманському півострові і представлені виразними серіями археологічних матеріалів у супроводі багатих палеонтологічних і різноманітних біостратиграфічних даних. Не менше важливими є нещодавно відкриті дагестанські пам'ятки, як от Рубас, Мухкай, Дарвагчай та інші подібні, також датовані еоплейстоценом та нижнім плейстоценом. Дагестанські нижньопалеолітичні місцезнаходження виявлені і в низовинах Каспійського узбережжя (Anoikin 2008), і в гірській місцевості східного Кавказу (Амиханов 2007; 2007а). Ці нові дані суттєво доповнюють раніші повідомлення про такі важливі кавказькі пам'ятки як Дманісі в Грузії (Vekua et al. 2002), Кударо в Осетії, Азих у Азербайджані (Любин 1998а) та Треугольна печера на Північному Кавказі (Дороничев и др. 2007). Свідчення ранньої появи та тривалого побутування нижньопалеолітичних пам'яток у Кавказькому регіоні заслуговують на особливу увагу, оскільки сигналізують про велику ймовірність заселення західного сегмента Східноєвропейської рівнини, зокрема і території сучасної України, зі сходу — з боку Кавказу.

Таким чином, достовірні нижньопалеолітичні пам'ятки, вік яких становить 400—600 тис. років,

а інколи сягає 1,0—1,4 млн. років, відомі в країнах, що сусідять з Україною, а саме: в Туреччині, Греції, Болгарії та Росії. Та чи є пам'ятки такого віку на території України?

Є, хоча і вкрай нечисленні та поганої збереженості. Попри досить довгу історію дослідження палеоліту в Україні, донедавна тут було відомо лише кілька нижньопалеолітичних місцезнаходжень, хоча пізніших, середньопалеолітичних пам'яток, зафіксовано багато (Гладилин 1985; 1997; Степанчук 2006). Це можна пояснити різними причинами, включаючи тафономію, недостатню інтенсивність польових пошуків і низьку щільність давнього населення. Геостратиграфічна позиція пам'яток нижнього палеоліту України визначається, головним чином, на основі колонки Королевого I та співвідноситься з часом приазовського-тилигульського/потягайлівського горизонтів української схеми (Gozhik et al. 2001), або з КІС 23—12/9, між 950—750 та 450/300 тис. років тому.

Майже три десятиліття Королеве I, розташоване на захід від Карпат, було фактично єдиним стратифікованим нижньопалеолітичним місцезнаходженням в Україні, або, швидше, конгломератом окремих різночасових пунктів. Виняткове значення мають комплекси VIII та VII Королевого, які — як це засвідчено геостратиграфічними, споро-пилковими та геомагнітними даними — пов'язані із седи-ментами, що залягають нижче межі Брюнес-Матуяма (Гладилин 1985; Гладилин, Ситливий 1990; Haesaerts, Koutrakovska 2006; Levkovskaya, Haesaerts, Adamenko 2008). Проте Королеве I, так само як і нещодавно відкриті нижньопалеолітичні шари на стоянці Малий Раковець IV (Рыжов и др. 2009), географічно розташовані вже не у Східній, а Центральній Європі, отже, безпосередньо не стосуються проникнення нижньопалеолітичного населення на східно-європейські терени.

Лише кілька вірогідних нижньопалеолітичних пунктів було відкрито в східноєвропейській частині континентальної України та Криму. Деякі поверхневі знахідки в Криму дають добірки, що нагадують олдованські комплекси, як, приміром, галькові вироби з Гаспри та Ечки-Дагу, для яких припускається належність до хронологічного інтервалу між дунай-гюнцем та гюнц-мінделем (Zuk 1995). Мікроіндустрія ще одного кримського місцезнаходження — Мису Маячний — також має досить архаїчний вигляд, зокрема через застосування специфічної технології розщеплювання, а також своєрідні типи виробів (Stepanchuk et al. 2010). Пам'ятки Меджибіж (рис. 3) і Масло-

ве, нижньопалеолітичний вік яких більш аргументований ширшим колом природничо-наукових даних, відносяться вже до міндель-рису (Пясецкий 2001; Рековец 2001; 2001a; Rekovets, Chepalyga, Povodyrenko 2007; Степанчук та ін. 2009; Stepanchuk 2009). Більше дискусійним є віднесення до числа нижньопалеолітичних поверхневих матеріалів, наприклад, з Луки-Врублівецької або Непоротового.

Обговорення

Виходячи з наявних даних щодо поширення нижньопалеолітичних пам'яток, тенденцій освоєння територій на той час та загальної географічної позиції Балкан та більшої частини сучасної України, можна дійти такого висновку: за доби нижнього палеоліту згадані ареали являли собою транзитні зони, якими колективи гомінідів пересувалися в поступі піонерного освоєння нових територій. Беручи до уваги, що рухалися ці групи з африканського континенту, природним посередником між ним і Євразією був Близький Схід. Деякі з близькосхідних нижньопалеолітичних пам'яток є ключовими для інтерпретації часу й обставин перших масових виходів з Африки. Хоча і висловлюється думка про те, що інвентар моделі 1 є всього лише поведінковою фацією ашельського індустрійного комплексу (Clark, Schick 2002), проте гальково-відщеповий комплекс Убейдії схильні розглядати як епізод першої хвилі розселення, а Гешер Бенот Я'аков, датований близько 800 тис. років тому, як приклад другого епізоду раннього «виходу з Африки», в цьому випадку населення, що практикувало виготовлення рубил (Bar-Yosef 1994; Goren-Inbar et al. 2000). Стосовно ж близькосхідно-балканського напрямку проникнення гомінідів до Європи, то у всіх випадках він, за традиційними уявленнями, відіграв важливу роль, але, можливо, інколи провідну, а інколи другорядну (Bar-Yosef 1998; Mellars 2004; 2005; Kozłowski 2005). Зокрема, наголошують на особливій ролі Гібралтару як каналу залюднення Європи носіями спочатку гальково-відщепових, а потім рубилових комплексів (Kozłowski 2005).

Враховуючи тяжіння найдавніших пам'яток до смуг морського узбережжя і передгір'їв, не дивно, що і Балкани, і південь Східної Європи, і Кавказ дають свідчення раннього проникнення людини. Найдавніші місцезнаходження в цих регіонах зафіксовані на Тамані (Богатирі, Родники в Російській Федерації) та Родопах (Козарніка в Болгарії). В обох випадках йдеться про індустрію моделі 1 (олдованської), вік яких

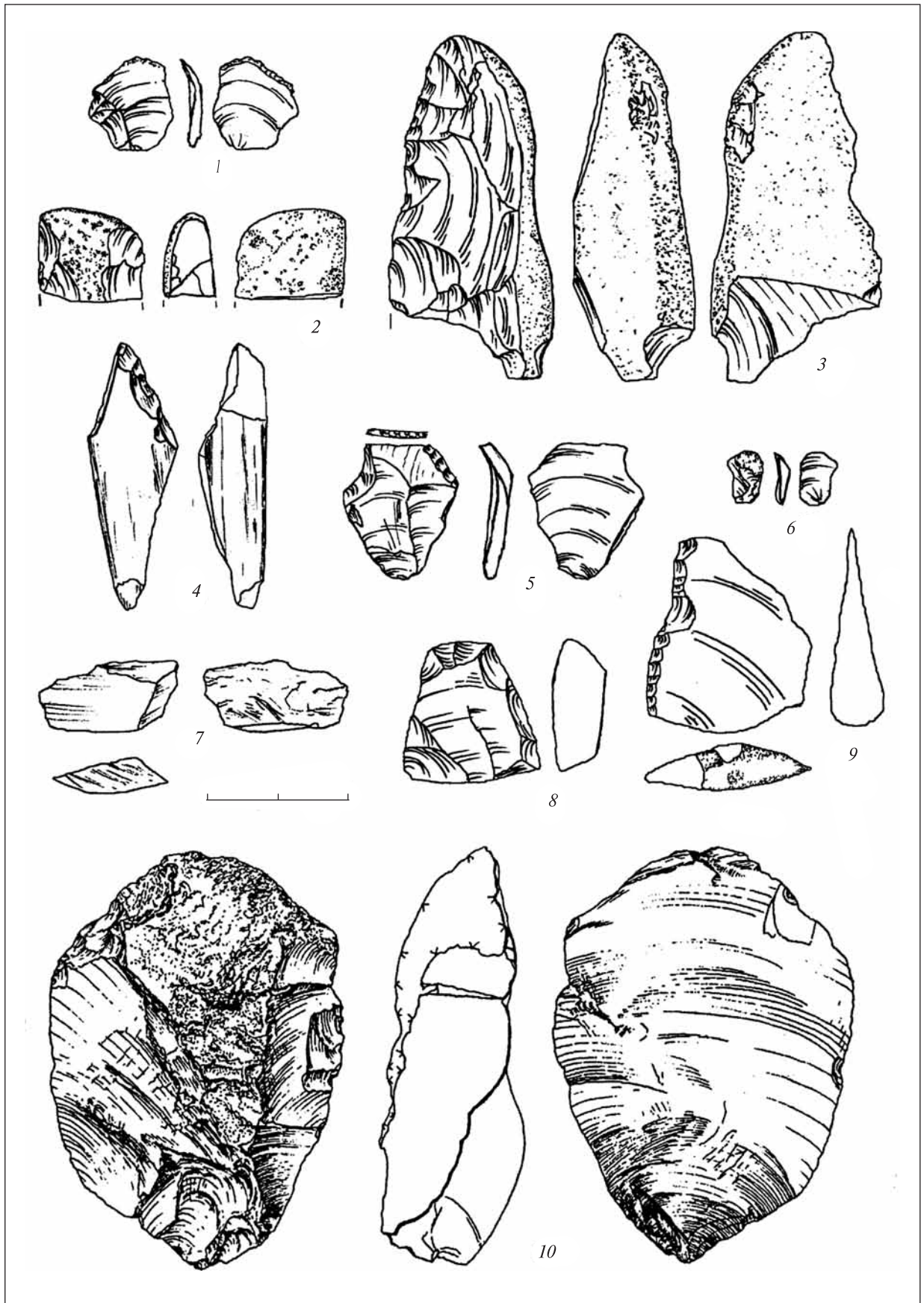

Рис. 3. Меджибіж. Гольштейнський (міндель-риський) комплекс. Кам'яні (1–3, 5, 6, 8–10) та кістяні (4, 7) артефакти (8, 9 — за: В.К. Пясецький 2001, 10 — за: Rekovets et al. 2007)

перевищує 1,2—1,4 млн років. Інші пам'ятки, відкриті, зокрема, і на території України, мають різний вік, підтверджений природничонауковими даними або вірогідний, що коливається в межах від 1 млн до 400 тис. років. Просторове поширення найдавніших індустрій не дає можливості віддати однозначну перевагу будь-якому напрямку розселення гомінідів часу першої хвилі масових міграцій з Африки. Сьогодні, враховуючи відсутність пам'яток, вік яких більше 1 млн років на території Анатолії, відкриття Дманісі (1,6—1,8 млн років), а також нещодавно виявлені численні місцезнаходження в Дагестані (Амирханов 2007; 2007а; Апоікін 2008; Дерев'яно, Шуньков 2009), більш обґрунтованим є варіант заселення Східної Європи (включаючи Північне Причорномор'я) і Південної (Балкани) зі сходу, з боку Кавказу і Передкавказзя. В такому сценарії саме Північне Причорномор'я могло бути «коридором» для заселення Балкан, а також Центральної Європи.

З іншого боку, суттєвим є те, що процес заселення території за нижнього палеоліту мав характер повторюваного піонерного освоєння ареалів з багатими і передбачуваними біологічними і мінеральними ресурсами невеликими групами прийшлого населення з великими хронологічними лакунами між окремими епізодами заселення. Таким чином, не може йти про тривале безперервне заселення і, отже, про спадковість населення і традицій. Тому ймовірна траєкторія розселення з Близького Сходу через Кавказ та південь Східної Європи до Південно-Східної Європи є лише одним із варіантів реконструкції реальних подій на етапі першої хвилі заселення Євразії, на сьогодні більш вірогідний завдяки наявній комбінації доступних фактів. Можливі й інші трактування. Так, приміром, переважання на теренах Анатолії, Балканського півострова і півдня Східної Європи пам'яток з «нуклеусно-відщеповим» інвентарем не виключає і «балканський» варіант просування носіїв технологій моделі 1 з Близького Сходу до Європи (Степанчук 2006). Так чи інакше, наявні дані не суперечать уявленням про доволі інтенсивний процес залюднення євразійських просторів через Близький Схід.

Пам'ятки з індустріями технологічної моделі 2 (індустрії з рубилами) дуже численні у Західній Європі (Santonja, Villa 2006) і відомі на Кавказі (Любин 1998; Любин, Беляева 2006). Їхня рідкісність і пізніший вік на Балканах і практична відсутність у Східній Європі, можливо, свідчать про те, що раннього масового проникнення носіїв ашельських ін-

дустрій через Балкани в Європу, зокрема і на південь Східноєвропейської рівнини, найімовірніше, не було. Поява на Балканах місцезнаходжень з рубилами відноситься до часу не давніше за міндель-рис (Runnels, Andel 2003; Dinçer, Slimak 2007), а на півдні Східної Європи вони зовсім відсутні (Степанчук 2006; Дороничев и др. 2007; Doronichev 2008). Це різко контрастує з територіями на сході і заході. На етапі масових міграцій *Homo heidelbergensis*, таким чином, роль балканського «мосту» в поширенні нової людності видається менш важливою. Наступний етап інтенсифікації пересувань первісного населення в ареалі Балкан та півдня Східної Європи за наявними джерелами пов'язується вже з періодом розвиненого середнього палеоліту, зокрема з часом останнього міжльодового періоду та зледеніння.

Висновки

Балканський півострів часто визначається як «передпокій» Європи або «коридор», чи «міст» до неї. Враховуючи географічну позицію півострова та, як одностайно вважають, африканське коріння всіх форм гомінідів, що будь-коли заселяли Європу, Балкани, поза сумнівом, були одним із основних транзитних шляхів, котрі сполучають два материки. Іноді Балкани визначають і як «перехрестя». І справді, палеолітичні групи, що потрапляли на півострів, у подальшому могли просуватися у різних напрямках, зокрема і на північний схід. Територія сучасної України безпосередньо межує з ареалом Балкан. Географічна суміжність природно зумовлює припущення, принаймні, про вірогідність початкового залюднення півдня Східної Європи через балканський «міст».

Аналіз наявних даних призводить до висновку про досить велику вірогідність початкового проникнення носіїв олдованських технологій на південь Східної Європи саме через Балкани. Натомість розселення носіїв індустрій з рубилами, швидше за все, йшло іншими шляхами, можливо через територію Центральної Європи.

На етапі нижнього палеоліту і Балкани, і південь Східної Європи (зокрема, Північне Причорномор'я) були важливими коридорами розселення давніх гомінідів. Напрямок і час пересувань населення можна трактувати по-різному, проте ці ареали, поза сумнівом, демонструють принципово схожу і синхронну динаміку культурних змін, незважаючи на невелику щільність населення і, відповідно, очевидну відсутність безпосередніх контактів між окремими анклавними.

- Амирханов Х.А. Олдованские стоянки Северо-Восточного Кавказа: предварительный отчет. — М., 2007.
- Амирханов Х.А. Ранний ашель Кавказа в свете новых исследований в Дагестане: проблема генезиса и основных типологических характеристик // Кавказ и заселение Старого Света. — СПб., 2007а. — С. 21—34.
- Анисюткин Н.К. Древнейшие местонахождения раннего палеолита на юго-западе Русской равнины // Археологические вести. — 1994. — 3. — С. 6—15.
- Васильев С.А., Деревянко А.П., Матишов Г.Г. и др. (ред.). Ранний палеолит Евразии: новые открытия. — Ростов-на-Дону, 2008.
- Гладилин В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 12—54.
- Гладилин В.М. Найдавніше населення на території України // Давня історія України. — К., 1997 — Т. 1. — С. 17—50.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель центральной Европы. — К., 1990.
- Деревянко А.П. Древнейшие миграции человека в Евразии в раннем палеолите. — Новосибирск, 2009.
- Деревянко А.П., Шуньков М.В. (ред.). Древнейшие миграции человека в Евразии. — Новосибирск, 2009.
- Дороничев В.Б., Голованова Л.В., Барышников Г.Ф. и др. Треугольная пещера. Ранний палеолит Кавказа и Восточной Европы. — СПб., 2007.
- Любин В.П. Ашельская эпоха на Кавказе. — СПб., 1998.
- Любин В.П. Проблемы первоначального заселения человеком Кавказа и Евразии // Археологические вести. — 1998а. — 5. — С. 15—41.
- Любин В.П., Беляева Е.В. Ранняя преистория Кавказа. — СПб., 2006.
- Праслов Н.Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 94—134 (Археология СССР).
- Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // Vita Antiqua. — 2001. — № 3—4. — С. 125—134.
- Рековец Л.И. Меджибож — местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // Вестник зоологии. — 2001. — 35 (6). — С. 39—44.
- Рековец Л.И. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож // Vita Antiqua. — 2001а. — № 3—4. — С. 135—137.
- Рыжов С.Н., Матвишина Ж.Н., Пудовкина А.С., Левчук П.А. Стратиграфическое и планиграфическое изучение палеолитической стоянки Малый Раковец IV в Закарпатье // Vita Antiqua. — 2009. — № 7—8. — С. 60—71.
- Сираков Н., Гуаделли Ж.-Л. Разкопки на палеолитного находище Козарника, Белоградчишко // Археологически открытия и разкопки през 2004 г. — София, 2005. — С. 18—20.
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Степанчук В.Н. Динамика ресурсов жизнеобеспечения и освоение юга Восточноевропейской равнины в среднем палеолите // Вестник антропологии. — 2007. — Вып. 15. — Ч. 1. — С. 94—100.
- Степанчук В.М., Рыжов С.М., Матвишина Ж.М., Кармазиненко С.П. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. — 2009. — 11. — С. 25—40.
- Щелинский В.Е., Кулаков С.А. Раннепалеолитическая стоянка Богатыри (палеонтологическое местонахождение Синяя Балка) на Таманском полуострове: результаты исследований 2003—2004 годов // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. — Ростов-на-Дону, 2005 — С. 116—118.
- Anisyutkin N.K. Early Paleolithic sites on the high terraces in the environs of Dubossary (The Lower Dniester) // Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries. — Rostov-on-Don, 2008. — P. 117—118.
- Anoikin A.A. Early Paleolithic in the piedmont zone of Caspian shore of Dagestan (with particular reference to the materials from the Rubas valley) // Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries. — Rostov-on-Don, 2008. — P. 119—121.
- Arribas A., Palmqvist P. On the Ecological Connection Between Sabre-tooths and Hominids: Faunal Dispersal Events in the Lower Pleistocene and a Review of the Evidence for the First Human Arrival in Europe // Journal of Archaeological Science. — 1999. — 26. — P. 571—585.
- Bar-Yosef O. The lower Paleolithic of the Near East // Journal of World Prehistory. — 1994. — 8 (3). — P. 211—265.
- Bar-Yosef O. The nature of Transitions: the Middle to Upper Paleolithic and the Neolithic Revolution // Cambridge Archaeological Journal. — 1998. — 8 (2). — P. 141—163.
- Bar-Yosef O., Belfer-Cohen A. Early Human Dispersals: The unexplored constraint of African diseases // E.R.A.U.L. — 2000. — 92. — P. 79—86.
- Chirica V., Borzicac I. Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa. — Iași, 2005.
- Clark J.D., Schick K. Acheulean archaeology of the eastern Middle Awash // Annales Sciences Géologiques. — 2002. — 104. — P. 51—121.
- Darlas A. The earliest occupation of Europe: The Balkans // C.W. Roebroeks, T. van Kolfschoten (eds.). The Earliest Occupation of Europe. — Leiden, 1995. — P. 51—57.
- Dinçer B., Slimak L. The Paleolithic of Turkish Thrace: Synthesis and Recent Results // Turkish Academy of Sciences Archaeology Journal (TÜBA-Ar). — 2007. — X. — P. 49—61.

- Doboş A.* The Lower Paleolithic of Romania: A Critical Review // *Paleoanthropology*. — 2008. — P. 218—233.
- Doronichev V.B.* The Lower Paleolithic in Eastern Europe and the Caucasus: A Reappraisal of the Data and New Approaches // *Paleoanthropology*. — 2008. — P. 107—157.
- Fernandez Ph., Crégut-Bonnoure E.* Les Caprinae (Rupicaprini, Ovibovini, Ovini et Caprini) de la sequence pléistocène de Kozarnika (Bulgarie du Nord): morphométrie, biochronologie et implications phylogéniques // *Revue de Paléobiologie*. — 2007. — **26** (2). — P. 425—503.
- Goren-Inbar N., Feibel C.S., Verosub K.L. et al.* Pleistocene milestones on the out-of-Africa corridor at Gesher Benot Ya'aqov, Israel // *Science*. — 2000. — **289**. — P. 944—947.
- Gozhik P., Matviishina Zh., Shelkoplyas V., Palienko V., Rekovets L., Gerasimenko N., Korniets N.* The Upper and Middle Pleistocene of Ukraine // *International Union for Quaternary research. INQUA Commission of Stratigraphy SU*. — Kyiv, 2001. — P. 3—37.
- Guadelli J.-L., Olive M., Tuffreau A.* La Belgique, l'Italie et l'Europe centrale. — C. Le Paléolithique // *Archéologies. Vingt ans de recherches françaises dans le monde*. — Paris, 2005. — P. 87—91.
- Haesaerts P., Koulakovska L.* La sequence pedosedimentaire de Korolevo (Ukraine Transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique // *Европейский средний палеолит*. — К., 2006. — P. 21—37.
- Harvati K., Panagopoulou E., Karkanis P., Athanassiou A., Frost S.R.* Preliminary results of the Aliakmon Paleolithic/Anthropological survey, Greece // A. Darlas, D. Mihalović (eds). *The Palaeolithic of the Balkans*. — Oxford, 2008. — P. 15—20 (BAR International Series 1819).
- Ivanova S.* Raw materials exploitation strategy on the territory of Bulgaria during early Palaeolithic period // *E.R.A.U.L.* — 2003. — **103**. — P. 9—16.
- Kozłowski J.K.* Early human migrations: incipient stages of the Old World peopling // *Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności*. — Kraków, 2005. — S. 281—292.
- Kuhn S.L.* Paleolithic Archeology in Turkey // *Evolutionary Anthropology*. — 2002. — **11**. — P. 198—210.
- Levkovskaya G., Haesaerts P., Adamenko O.* End of Matuyama and beginning of Brunhes epochs in Korolevo—1 geoarcheological region (Transcarpathia): isotope chronology and paleogeography of sediments and Palaeolithic layer VII // *Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries*. — Rostov-on-Don, 2008. — P. 119—121.
- Manzi G.* The Earliest Diffusion of the Genus Homo Toward Asia and Europe // *Brief Overview in Ph. V. Tobias et al. (eds.). Humanity from African naissance to coming millennia*. — Firenze; Johannesburg, 2001. — P. 117—124.
- Mellars P.* Neanderthals and the modern human colonization of Europe // *Nature*. — 2004. — **432**. — P. 461—465.
- Mellars P.* The Impossible Coincidence. A Single-Species Model for the Origins of Modern Human Behavior in Europe // *Evolutionary Anthropology*. — 2005. — **14**. — P. 12—27.
- Mortensen P.* Lower to Middle Palaeolithic artefacts from Loutry on the south coast of Crete // *Antiquity*. — 2008. — Vol. 82. — Issue 317.
- Păunescu A.* Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei. — București, 1999.
- Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V.* Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine // *Quaternary International*. — 2007. — **160**. — P. 70—80.
- Runnels C.N., Andel van T.H.* The Early Stone Age of the Nomos of Preveza: Landscape and Settlement // C.J. Wiseman, K. Zachos (eds). *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I // Hesperia Supplement*. — 2003. — **32**. — P. 47—134.
- Runnels C., Ozdogan M.* The Paleolithic of the Bosphorus region, NW Turkey // *Journal of Field Archaeology*. — 2001. — Vol. 28. — 1/2. — P. 69—92.
- Santonja M., Villa P.* The Acheulian of Western Europe // N. Goren-Inbar, G. Sharon (eds). *Axe Age. Acheulian Tool-making from Quarry to Discard*. — Equinox Publishers, 2006. — P. 429—478.
- Shshcelinski V.E., Dodonov A.E., Baigusheva V.S. et al.* Early Paleolithic sites on the Taman peninsula (Southern Azov sea region) // *Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries*. — Rostov-on-Don, 2008. — P. 109—114.
- Stepanchuk V.* Medzhibozh, Ukraine: early Middle Pleistocene evidence of human dispersal at the East European Plain // *Древнейшие миграции человека в Евразии*. — Новосибирск, 2009. — С. 291—300.
- Stepanchuk V., Ryzhov S., Rekovets L., Matviishina Zh.* The Lower Palaeolithic of Ukraine: Current evidence // *Quaternary International*. — (2010). — doi:10.1016/j.quaint.2009.12.006
- Stepanchuk V.N., Sapozhnikov I.V., Gladkikh M.I., Ryzhov S.N.* Ukrainian Upper Palaeolithic between 40/10.000 BP: Current insights into environmental—climatic changes and cultural development // F. Djindjian et al. (eds). *Le concept de territoires dans le Paléolithique supérieur européen*. — Oxford, 2009. — P. 63—74 (BAR International Series 1938).
- Tourloukis E.* New bifaces from the Palaeolithic site of Kokkinopilos, Greece and their stratigraphic significance // *Antiquity*. — 2009. — Vol. 83. — Issue 320.
- Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire G.P. et al.* A New Skull of Early Homo from Dmanisi, Georgia // *Science*. — 2002. — **297**. — P. 85—89.
- Zuk S.* About the Early Palaeolithic of the Crimea // *Préhistoire Européenne*. — 1995. — **7**. — P. 47—58.

Надійшла 15.04.2010

«БАЛКАНСКИЙ МОСТ» В НАЧАЛЬНОМ ОСВОЕНИИ ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

Несколько аспектов важны для текущей оценки роли Балкан в первоначальном заселении территории современной Украины. Прежде всего, это закономерности территориально-временного вектора локализации нижнепалеолитических памятников. Затем важна преобладающая для этого времени тенденция освоения территорий — в первую очередь гористых и приморских местностей, и, наконец, собственно географическое положение Балкан и большей части современной Украины. Приняв во внимание эти факторы, следует прийти к выводу, что в эпоху нижнего палеолита упомянутые ареалы представляли собой транзитные зоны, через которые коллективы ископаемых гоминидов передвигались в процессе пионерного освоения новых территорий.

Принимая во внимание, что исходно эти коллективы продвигались с африканского континента, естественным посредником между последним и Евразией выступает Ближний Восток. Ближневосточно-балканский вектор проникновения гоминидов в Европу, в любом случае, был существенным, играл важную роль, но, возможно, иногда ведущую, а иногда подчиненную.

И Балканы, и юг Восточной Европы, и Кавказ доставляют свидетельства раннего проникновения человека. Наиболее древние местонахождения в этих регионах зафиксированы на Тамани в Российской Федерации и в Родопах в Болгарии. В обоих случаях идет речь об индустриях модели 1 (олдованской) возрастом более 1,2—1,4 млн лет. Другие местонахождения, открытые, в том числе, и на территории Украины, имеют различный — в промежутке от 1 млн до 400 тыс. лет — возраст, подтвержденный естественнонаучными данными или предполагаемый.

Вместе с тем, пространственное распределение наиболее древних индустрий не дает возможности отдать однозначное предпочтение какому-либо одному направлению расселения гоминидов времени первой волны массовых миграций из Африки. В настоящее время более вероятным выглядит вариант заселения Восточной Европы (включая Северное Причерноморье) и Южной Европы (Балканы) с востока, со стороны Кавказа и Предкавказья. В таком сценарии уже Северное Причерноморье могло выступать как «коридор» для заселения Балкан, а также областей Центральной Европы. Возможны и другие трактовки. Так, например, преобладание на территории Анатолии, Балканского полуострова и юга Восточной Европы памятников с «нуклеусно-отщеповым» инвентарем вполне вписывается в «балканский» вариант продвижения носителей технологий модели 1 с Ближнего Востока в Европу.

Редкость и более поздний возраст индустрий технологической модели 2 (с рубилами) на Балканах и их практическое отсутствие в Восточной Европе, возможно, свидетельствует о том, что раннего массового проникновения носителей ашельских индустрий через Балканы в Европу, в том числе и на юг Восточноевропейской равнины, вероятнее всего, не было. Таким образом, роль балканского «моста» на этапе массовых миграций *Homo heidelbergensis* представляется менее существенной. Следующий этап интенсификации передвижений первобытного населения в ареале Балкан и юга Восточной Европы, по имеющимся источникам, связывается уже с периодом развитого среднего палеолита, в частности со временем последнего межледниковья и оледенения.

Таким образом, на этапе нижнего палеолита и Балканы, и юг Восточной Европы были важными коридорами расселения древних гоминидов. Можно говорить о достаточно большой вероятности начального проникновения носителей олдованских технологий на юг Восточной Европы именно через Балканы. Напротив, расселение носителей индустрий с рубилами, скорее всего, шло другими путями, возможно через территорию Центральной Европы.

V.M. Stepanchuk

«BALKAN BRIDGE» IN THE INITIAL SETTLING OF THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE

Several aspects are important for the current appraisal of the role of the Balkans in the initial peopling of the territory of modern Ukraine. First of all, these are patterns of a spacial and temporal vector of localization of the Lower Palaeolithic sites. Next, a prevailing for that period tendency of peopling territories, above all of hilly and seaside localities, is important. Finally, the very geographic situation of the Balkans and the large part of modern Ukraine plays a role. Having taken into account these factors one should come to the following conclusion: in the Lower Palaeolithic period the areas mentioned were the transitional zones where the people of fossil hominids moved during the pioneer peopling of new territories.

Taking into consideration that originally these people moved from African continent, a natural mediator between the latter and Eurasian continent was the Near East. The Near Eastern and Balkan vector of penetration of hominids into Europe was significant in any case and played an important role, however, sometimes probably its role was the leading and sometimes the subordinate.

Both the Balkans and the south of Eastern Europe, and the Caucasus provide evidences of early penetration of humans. The oldest localities in these regions are traced in Taman in the Russian Federation and in Rhodope in Bulgaria. In both cases it is a matter of industries of a mode 1 (Olduvaian) which is dated by more than 1,2—1,4 Myr. Other sites discovered, including the territory of Ukraine, are dated within the period from 1 million to 400 Kyr, which is confirmed by the natural science data or is presumable.

At the same time, spatial distribution of the oldest industries does not allow the author to give clear preference to any of the directions of hominids' dispersal in the period of the first wave of mass migrations from Africa. Today, the variant of peopling of Eastern Europe (including the north coast of the Black Sea) and Southern Europe (the Balkans) from the east looks more reliable, i.e. from the Caucasus and Trans-Caucasus region. In this scenario, already the north coast of the Black Sea could be

a «corridor» for settling of the Balkans, as well as regions of Central Europe. Other interpretations are also possible. Thus, for instance, prevalence of the sites with «cores and flakes» inventory on the territory of Anatolia, Balkan Peninsula, and the south of the Eastern Europe completely falls into the «Balkan» variant of movement of the bearers of technologies of the mode 1 from the Near East to Europe.

Rarity and the later age of the industries of technologic mode 2 (industry with handaxes) at the Balkans and their physical absence in Eastern Europe probably testify that there was no early mass penetration of the bearers of Acheulean industries through the Balkans into Europe including the south of Eastern European plain. Thus, the role of Balkan «bridge» at the stage of the mass migrations of *Homo heidelbergensis* appears to be less significant. The next stage of intensification of the movements of prehistoric population in the area of the Balkans and the south of Eastern Europe according to the existing sources is related to the period of the advanced Middle Palaeolithic, namely to the time of the latest interglacial and glacial periods.

Consequently, at the stage of the Lower Palaeolithic both the Balkans and the south of Eastern Europe were the important corridors of settlements of ancient hominids. It is possible to talk about a high enough possibility of the initial penetration of the bearers of Olduvaiian technologies into the south of Eastern Europe exactly through the Balkans. On the other hand, settlement of the bearers of industries with handaxes, most likely, took other ways, probably through the territory of Central Europe.

О.В. Ромашко

СКІФСЬКІ КАЗАНИ З ГОРИЗОНТАЛЬНИМИ РУЧКАМИ З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Розглядається група бронзових казанів з горизонтальними ручками, визначаються їхні типологічні ознаки та хронологічні межі побутування в комплексах скіфської культури¹.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, скіфська культура, казани, горизонтальні ручки.

Серед різноманітних категорій інвентарю скіфської культури особливе місце посідають бронзові литі казани. Як і так звана «скіфська тріада», що включає специфічні зразки озброєння, кінського спорядження і своєрідний «звіриний стиль» в образотворчому мистецтві, вони виступають ще однією яскравою ознакою матеріального комплексу цієї спільноти. Бронзові казани використовувалися скіфами впродовж всього панування їхньої культури — з VII по III ст. до н. е. Ця категорія виробів була поширена і в інших кочовиків раннього залізного віку Євразії, але мала свої специфічні відмінності.

Вперше термін «казан» до наукового обігу ввів В. Флоринський у 1888 р. (Флоринский 1888, с. 157—158) та остаточно закріпився в літературі наприкінці XIX ст. у працях І.І. Толстого та Н.П. Кондакова (Толстой, Кондаков 1890, с. 68, 107; Демиденко 2008, с. 6). З того часу на бронзові литі казани звертають увагу всі дослідники скіфських старожитностей,

особливо з огляду на те, що ця категорія інвентарю в історіографії розглядається не тільки в якості виразного маркера культури, а й як показник соціального статусу похованого (Мелюкова 1989, с. 111). Одним з найважливіших аспектів проблематики є питання, пов'язані з класифікацією скіфських казанів, про що свідчить низка спеціальних досліджень другої половини XX ст. (Спасская 1956; 1958; Рыгдылон, Хороших 1959; Манцевич 1961; Сеницын 1967; Боковенко 1977; 1990; 1991; Касяненко, Флоров 1978).

Слід відзначити, що попри значний історіографічний доробок, універсальної або загальноновизнаної типологічної схеми скіфських казанів на сьогодні не створено — кожна з них має свої позитивні риси та недоліки. Накопичення нових матеріалів постійно викликає необхідність їх корегування.

Зокрема, на наш погляд, в існуючих типологічних схемах недостатньо чітко визначене місце казанів з напівсферичним тулубом і горизонтальними ручками. Ймовірно, останнє зумовлене відносною нечисленністю знахідок таких казанів у Північному Причорномор'ї та інших регіонах скіфського світу. На час створення більшості з указаних типологічних схем

¹ Автор висловлює подяку проф. С.А. Скорому за консультативну допомогу, надану при написанні статті.

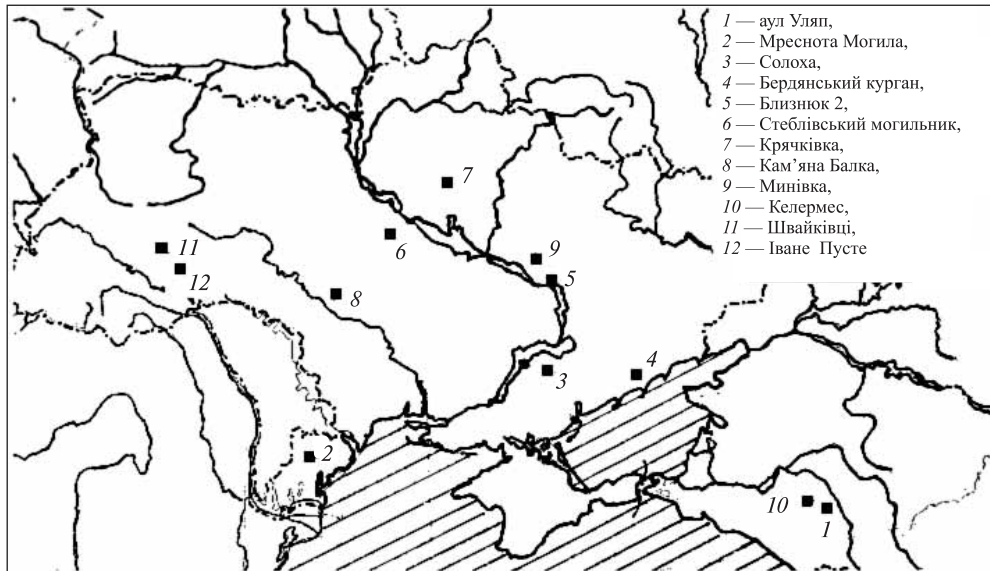

Рис. 1. Поширення казанів з горизонтальними ручками

вони були відомі в поодиноких екземплярах, тож розглядати їх як окрему типологічну одиницю не мало сенсу.

Так, наприкінці XIX — початку XX ст. було відомо тільки три казани з горизонтальними ручками. Перший знайдений випадково у XIX ст. поблизу с. Іване Пусте Борщівського р-ну Тернопільської обл. Зараз казан зберігається в Археологічному музеї Польської Академії мистецтв у Кракові (Sulimirski 1936, s. 101, tab. IX, 7). Другий походить з кургану 1/В Келермеської групи, дослідженого М.І. Веселовським у 1904 р. (Галанина 1997, табл. 41, 105). Третій знайдено цим же дослідником у 1913 р. в кургані Солоха (Манцевич 1987, с. 99, кат. 74).

У середині 1960-х рр. казан з горизонтальними ручками відкрито в кургані біля с. Крячківка Пирятинського р-ну Полтавської обл. (Сидоренко 1964, рис. 4). У 70-ті—80-ті роки серію поповнили 4 екз. Перший знайдено у північному похованні Бердянського кургану (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, рис. 9, 2), другий — у похованні 2 кургану 2 біля с. Минівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. (Ковалева, Мухопад 1979; Мухопад 1981, рис. 1, 1), третій — у похованні 2 кургану 6 біля с. Кам'яна Балка Миколаївської обл. (Гребенников 2008, с. 145, рис. 13, 4). Ще один казан відкрито у 1983 р. в кургані 12 Стеблівського могильника на Черкащині (Скорый 1997, с. 149, рис. 45).

За формально-типологічними ознаками до групи казанів, про які йдеться, слід долучити ще декілька екземплярів, нещодавно введених до наукового обігу. Маються на увазі казани з кургану 1 біля аулу Уляп в Адигеї (Канторович,

Эрлих 2006, с. 122, 188, кат. 62), поховання 1 кургану 3 (Мреснота Могила) в Одеській обл. (Treasures... 2006, р. 203, № 29), кургану біля с. Швайківці Чортківського р-ну Тернопільської обл. (Бандрівський 2009, с. 59) та кургану Близнюк 2, який був досліджений експедицією Дніпропетровського національного університету на околиці м. Дніпропетровськ (Ромашко, Скорый 2009, с. 204, рис. 23).

Таким чином, з урахуванням новітніх знахідок, кількість казанів з горизонтальними ручками значно збільшилась, і зараз ці вироби становлять достатньо виразну групу, яка складається з 12 екз., 10 з яких знайдено на теренах Степу і Лісостепу Північного Причорномор'я² (рис. 1).

Більшість згаданих бронзових казанів має в основі тулуба кулю, яка розділена площиною гирла по центру, вище або нижче. Винятком є казан з кургану Солоха з тулубом у вигляді сплюснutoї кулі, що надає йому яйцеподібної форми. Вирізняються також казани з Келермеса та с. Іване Пусте. Слід зазначити, що обидва екземпляри дуже схожі між собою. У них розширені вінця, що виходять за межі кола. Для перевірки візуально визначених морфологічних особливостей нами запропоновано графічні реконструкції, на яких відтворено повну форму геометричної фігури, що складає основу тулуба казана (рис. 2).

² Уламки ще одного казана з горизонтальними ручками знайдено в одному із курганів Роменської групи в Лівобережному Лісостепу. Не опубліковані. Зберігаються у фондах НМІУ, Київ (Скорый 1997, с. 48).

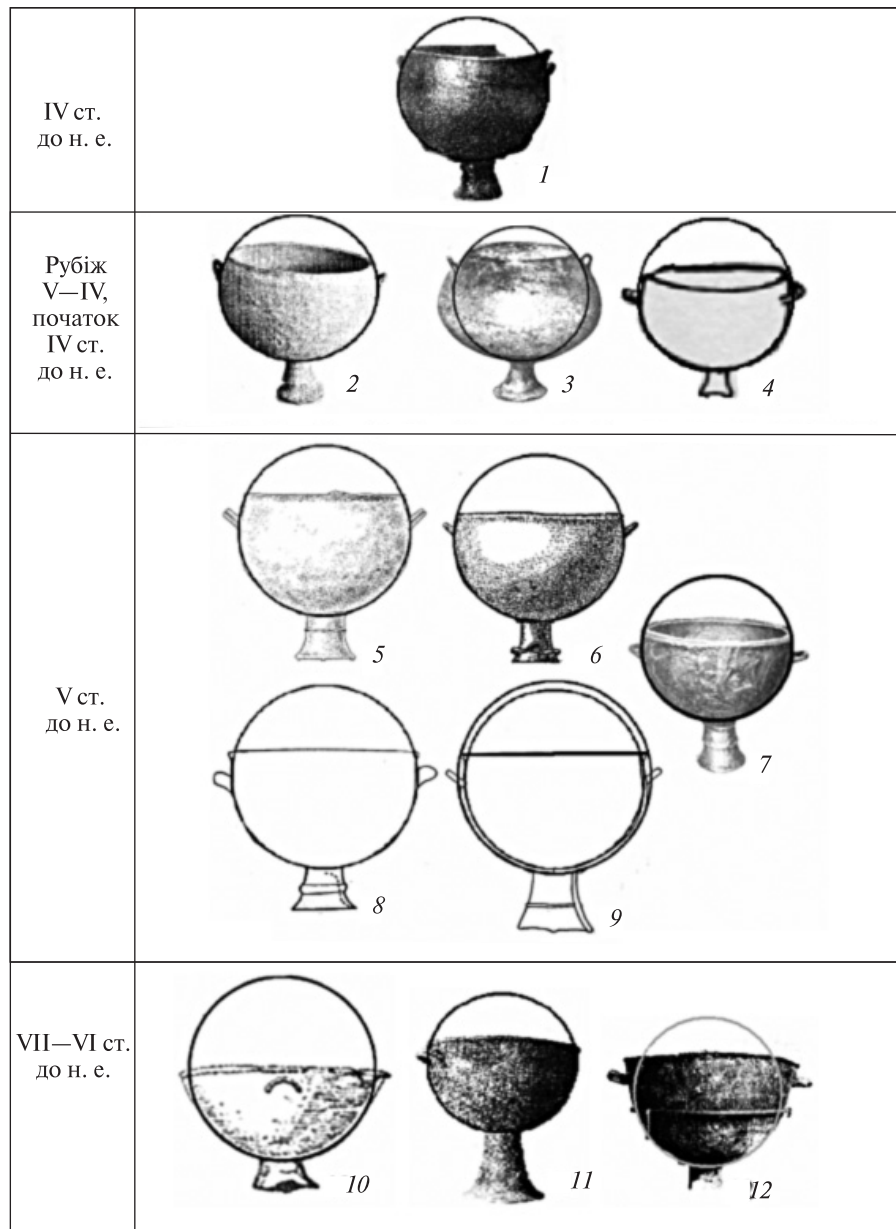

Рис. 2. Графічна схема казанів з напівсферичним тулубом і горизонтальними ручками (позиції відповідають пунктам на рис. 1)

На піддонах більшості казанів є валики. На думку дослідників (Скорый 1997, с. 47), валики є швидше конструктивним, аніж декоративним елементом, що забезпечував стійкість казана при заглибленні його ніжки в землю під час приготування їжі. Деякі специфічні риси притаманні казанам з Близнюка 2 та с. Швайківці. Зокрема, вони мають не гладеньку, а «двоствольну» ручку. До того ж на піддоні швайківського казана відсутній валик, що також вирізняє його з вказаної групи знахідок. По зовнішньому діаметру основи піддонів казанів з курганів Близнюк 2 та с. Минівка є чотири діагонально розміщених виступи, які не характерні для інших виробів цієї серії. Таким

чином, за загальної морфологічної подібності казанів з напівсферичним тулубом у деяких екземплярів спостерігаються певні відмінності (двоствольні ручки, наявність чи відсутність валиків, виступів у нижній частині піддонів), які не мають формотворчого навантаження.

Розміри казанів досить різноманітні. Діаметр вінець зразків, метричні характеристики котрих нам відомі цілком або частково, становлять від 26 до 61 см, корпусу по лінії максимального розширення — від 26 до 69 см, висота корпусу від 16 до 42 см, піддону — від 6,0 до 15,9 см, загальна висота виробів 22,4—57,9 см (табл.).

Наявні для більшості казанів повні чи часткові метричні характеристики надають можли-

вості встановити їхній об'єм та місткість, що за деяких припущень відповідають реальним. У розрахунках задіяно два способи.

В першому використано формулу обчислення об'єму сфери (рис. 3, 1), яка лежить в основі форми більшості казанів ($V_{\text{кулі}} = 1/6\pi D_{\text{max}}^3$, де D_{max} — діаметр сфери, тобто відрізок EF). Потім з отриманої величини віднімаємо об'єм сегмента, який розташований вище вінця казана ($V_{\text{сегм.}} = \pi h(c^2/8 + h^2/6)$, де h — висота

сегмента (відрізок DB), c — діаметр вінця казана (відрізок AC).

Спроба підрахувати цим способом об'єм казана з бічної гробниці кургану Солоха, який вирізняється сплющеною яйцеподібною формою, призводить до досить значних похибок (рис. 3, 2). Тому підрахунок здійснено другим способом, який передбачає умовне заповнення тулуба казана двома додатковими кулями, які перетинаються між собою (рис. 3, 3). Матема-

Таблиця. Основні параметри бронзових казанів з горизонтальними ручками

Місце знахідки	Метричні характеристики казанів						Об'єм казана з урахуванням товщини стінок у 2 см (л)	Місткість казана без урахування товщини стінок (л)	Датування (ст. до н. е.)
	Висота загальна (см)	Висота підлону (см)	Висота тулуба (см)	Діаметр вінця (см)	Діаметр нижньої частини підлону (см)	Діаметр максимального розширення тулуба (см)			
аул Уляп, к. 1	39	12#	29,7 #	40#	*	45#	36,2	27,388	IV
Бердянський курган, Південна гробниця	33	10,5	22,5#	41	*	41	20,5	15,192	межа V—IV
Солоха, бічна могила, ніша 3	47	12	35#	46	*	69#	1-й спосіб 123 2-й спосіб 63—68	104,4	поч. IV
Мреснота Могила, п. 1	34,5	8,5#	26	30	*	34,5#	18,1	12,332	V—IV
Близнюк 2	57,9	15,9	42#	41	21	59,7 (60)	98,1	81,168	V
Крячківка	30	12,6#	17,4#	31	10,5	31	9,14	6,165	V
Минівка, к. 2, п. 3	40	11	29#	45	10#	45	32,8	25,398	V
Кам'яна Балка, к. 6, п. 2	22,4	6#	16#	26	*	26#	6	3,786	V
Стеблівський могильник, к. 12	33	9,75#	22,75#	36	*	36	16,2	11,882	V
Іване Пусте	×	×	31	44, × 40,5	×	44,5 × 40,5 (42,5)	31,2	25,817	VII—VI
Швайківці	*	*	*	*	*	*	*	*	VII — поч. VI
Келермес, к. 1	34	10#	21#	61	*	61	35,5	27,814	третя чверть VII

П р и м і т к а. * — немає даних про параметр у публікації; # — параметри, вираховані за креслеником для обчислення об'єму; × — піддон зламаний.

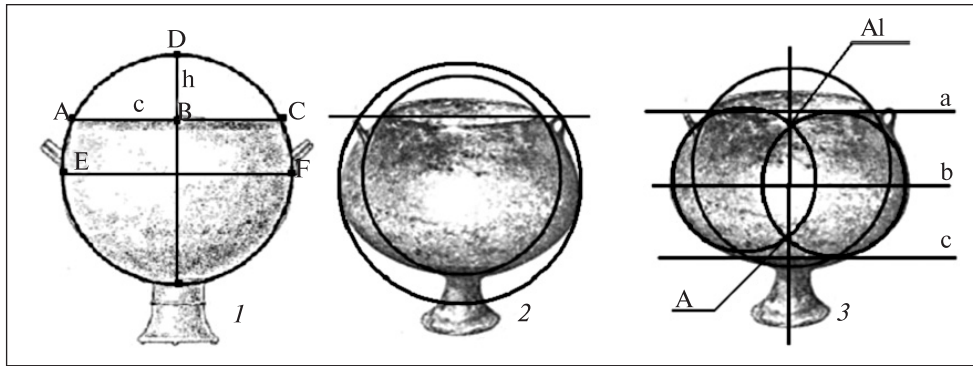

Рис. 3. Розрахунок об'єму казана: 1 — схема метричних показників першого способу; 2 — перший спосіб на прикладі казана з кургану Солоха (зовнішнє коло показує розміри кулі за максимального діаметру 69 см та похибку обчислення об'єму за формулою кулі); 3 — графічне обґрунтування другого способу на прикладі казана з кургану Солоха (*a*, *b*, *c* — лінії, на яких розташовані основні формотворчі точки допоміжних куль, лінія *a* співпадає з вінцем казана)

тично він має такий вигляд: $V = (V_1 - V_2) \times 2$, де V — приблизний об'єм казана, V_1 — об'єм вписаної кулі, V_2 — об'єм сегмента вписаної кулі, який утворюється по лінії AA1, яка проходить вертикально по середині казана. При отриманні параметрів V_1 та V_2 ми використовуємо формули обчислення об'єму кулі та сегмента, які є у першому способі. При відніманні V_2 від V_1 ми отримуємо об'єм однієї з двох симетрично розташованих напівсфер, які заповнюють тулуб казана. При множенні на 2 об'єму напівсфери отримуємо майже повний об'єм казана.

Похибки є і за такої схеми обчислення, але вони значно менші, ніж при першому способі (табл. 1; рис. 3, 2, 3). Йдеться про те, що при такому порядку підрахунків невизначеним залишається об'єм простору між додатковими кулями. За розмірами та пропорціями казана з бокової гробниці Солохи можна вирахувати об'єм у 10—15 л.

Не використовувався перший спосіб вимірювання об'єму казана і для зразка з Келермеського кургану 1/В (рис. 2, 10). У цьому випадку нами була застосована формула для розрахунку об'єму сегмента кулі. Це зумовлено особливістю тулуба казана, а саме тим, що площина його вінця розрізає накреслену кулю нижче за її центр, що утворює сегмент.

Підрахунки об'єму казанів, здійснені нами за формулою об'єму кулі, дозволяють констатувати, що вони мали вміщувати від 6 до 98 л.

Усі вироби за місткістю чітко розподіляються на три групи. Об'єм казанів першої групи 6—9 л. До неї відносяться вироби з сіл Кам'яна Балка та Крячківка. Казани з Мреснота Могили, Бердянського кургану, с. Іване Пусте, Келермеського могильника, с. Минівка, Стеблівського могильника та аулу Уляп складають дру-

гу групи, об'єм в якій сягає 16—36 л. До третьої групи належать найбільші посудини, які вміщують від 60 до 100 л — казани з курганів Солоха та Близнюк 2.

Таким чином, своїми розмірами з означеної серії виділяються два вироби, а саме казан з бічної могили кургану Солоха (63—68 л) та з кургану Близнюк 2 (більше, ніж 98 л з урахуванням товщини стінок у 2 см, 81 л без урахування товщини стінок). Значні розміри цих казанів певною мірою підтверджують високий прижиттєвий статус похованих у цих курганах скіфів. Згідно з уже традиційною думкою, яка закріпилася в археології номадичних суспільств, саме розмір казана може надати певні відомості про чисельність військового підрозділу, який за життя був підпорядкований похованому. За підрахунками В.М. Грицюка, місткість більшості відомих скіфських казанів визначається в межах 10—45 л, хоча відомі екземпляри місткістю до 250 л (Грицюк 2009, с. 105). На думку автора, яка базується на співвідношенні кількості та калорійності сучасних армійських норм продовольчого постачання з об'ємом та калорійністю їжі, яку за раз могли готувати в скіфських казанах, на кожного воїна припадала порція приблизно в 0,45—0,95 л. Додатково енергетична цінність раціону скіфського воїна складала 3434,13 ккал (14355 кДж), при цьому основні види продуктів харчування закладали в казан. Таким чином, скіфські казани могли забезпечувати потреби військових підрозділів, які склалися з 10—100 осіб (Грицюк 2009, с. 106—108). Наші підрахунки на прикладі виробів з горизонтальними ручками підтверджують перспективність подальшого розвитку цього аспекту дослідження казанів скіфського часу. Йдеться про можливість визначення військо-

вих ватажків як мінімум трьох рівнів — нижчої ланки, які керували «казаном» із десятка воїнів (6—9 л), середньої, які очолювали підрозділи з декількох десятків, імовірно до півсотні вояків (16—36 л), і вищої, яким підпорядковувалися до сотні і більше осіб (60—100 л).

Насправді система організації скіфського війська була значно складнішою. Розгляд цього питання виходить за тему нашої статті. Доречно тільки зауважити, що казани різних об'ємів, виявлені в похованнях і дружинників, і аристократії, надають можливості скласти уявлення тільки про кількість особистого заgonу ватажка, на якого були покладені функції не тільки керівництва, а і його утримування. З цих позицій зрозуміла присутність найбільших казанів указанного зразка саме в таких яскравих поховальних комплексах вищої верстви скіфського суспільства, як бічна гробниця Солохи та Близнюк 2. Бронзові казани дійсно виступають у ролі неодмінного атрибута так зв. багатих поховальних скіфських комплексів, причому в царських і аристократичних курганах їх зазвичай представлено 2—3 екз. Наприклад, у бічній гробниці кургану Солоха було три казани (Манцевич 1987, с. 15—27). Близнюк 2 теж не є винятком — похованого в ньому знатного скіфа супроводжували як мінімум два казани. Один знаходився в поховальній камері і був викрадений грабіжниками. Його наявність фіксується за просякнутими мідними оксидами кістками тварин, знайдених у заповненні камери. Екземпляр, який зберігся, знаходився у незайманій грабіжниками продовольчій ямі-льосі (Ромашко, Скорый 2009, с. 79—83, рис. 9, 23).

Основна група казанів з горизонтальними ручками походить з чітко датованих комплексів. Більшість їх належить до V ст. до н. е. або порубіжжя V—IV ст. до н. е. Так, курган біля с. Крячківка в Посуллі датовано В.А. Іллінською за мечем з волютоподібним навершям та оздобами у вигляді кисті людини серединою — другою половиною V ст. до н. е. (Ильинская 1968, с. 79). Ю.С. Гребенников для поховання 2 кургану 6 біля с. Кам'яна Балка запропонував вужчі хронологічні межі: друга — початок третьої чверті V ст. до н. е. Саме так ним датовано кілік, що входив до поховального комплексу (Гребенников 2008, с. 52). Поховання 2 кургану 2 біля с. Минівка Дніпропетровської обл. С.Є. Мухопад визначив першою половиною — серединою V ст. до н. е. (Мухопад 1981, с. 89) за знахідкою меча (2 тип II відділу, за типологією А.І. Мелюкової: Мелюкова 1964, с. 54) і трилопатевого вістрів стріл (1, 1а, 4 типи II хроноло-

гічної групи: Мелюкова 1964, с. 21). Базуючись на наявності золотого окуття чаші, трилопатевого наконечників стріл та двох амфор Фасоса, другою половиною V ст. до н. е. С.А. Скорый датує курган 12 Стеблівського могильника в Поросці (Скорый 1997, с. 47, 59, рис. 45). До низки скіфських пам'яток V ст. до н. е. відносять і аристократичний курган Близнюк 2. На ґрунті конструктивних особливостей кургану (вимостка з колод, винесення господарського комплексу за межі поховальної споруди та ін.) та артефактів-хроноіндикаторів (бронзові вістря стріл, меч у формі дуже видовженого трикутника, прикрашений у верхній частині канелюрами, золота антична каблучка-печатка, золота овальна намистина, залізні S-подібні псалії та ін.) дослідники датували пам'ятку часом не пізніше кінця V ст. до н. е. (Ромашко, Скорый 2009, с. 85—87).

Бічна гробниця кургану Солоха, на думку А.П. Манцевич, датується кінцем V ст. або самим початком IV ст. до н. е. на підставі іконографічних особливостей зображення на золотому гребені та іншого поховального інвентарю (Манцевич 1987, с. 88, 99). Цю дату звизив Б.М. Мозолевський, який відніс Солоху до першої половини IV ст. до н. е. (Тереножкин, Мозолевский 1988, табл. 3). А.Ю. Алексеев бічну гробницю Солохи датував 400—375 рр. до н. е. (Алексеев 1992, с. 146—148). С.Ю. Монахов, спираючись на наявність кіліка IV ст. до н. е. та 11—12 амфор цього ж часу, пропонує окреслити дату комплексу в межах 380-х рр. до н. е. (Монахов 1999, с. 243). Але слід нагадати, що сама А.П. Манцевич вважала, що казан з цієї могили з тулубом, близьким до форми, що зветься *лебет*, має датуватися ранішим часом, приблизно VI—V ст. до н. е. (Манцевич 1987, с. 98). Таким чином, датувати казан з бічної могили Солохи кінцем V або початком IV ст. до н. е. можна тільки з певною обережністю.

Південна гробниця Бердянського кургану датується від V ст. до н. е. до 370 рр. до н. е. Так, О.Є. Фіалко віднесла її до порубіжжя V—IV ст. до н. е. на підставі аналізу комплексу озброєння (Фіалко 1987). Це підтримують і інші дослідники, спираючись на пластинчасту налобну прикрасу ромбічної форми, що входила до кінського обладунку (Чередниченко, Мурзін 1996). Пізнішу дату пропонує А.Ю. Алексеев, який співвідносить центральну могилу Бердянського кургану (375—370 рр. до н. е.) із впускною могилою Солохи. Таким чином, і Південна гробниця належить до пізнішого часу ніж межа V—IV ст. до н. е. (Алексеев 1984).

До кола курганів V—IV ст. до н. е. відноситься і Мреснота Могила (Treasures... 2006, р. 203).

Найпізніша, в ретроспективному сенсі, знахідка казана з горизонтальними ручками походить з кургану 1 IV ст. до н. е. з аулу Уляп в Адигеї (Канторович, Эрлих 2006, с. 122, 188, кат. 62). Але за морфологічними ознаками цей казан не відрізняється від основної групи посуду V ст. до н. е.

Поодинокі знахідки казанів з горизонтальними ручками відомі і в раніших комплексах скіфської культури, таких як курган 1/V групи Келермеських курганів у Прикубанні, кургани біля с. Швайківці, с. Іване Пусте в Західній Україні. В ґрунтовній праці, присвяченій Келермеським курганам, Л.К. Галаніна переконливо датує курган 1/V третьою чвертю VII ст. до н. е. (Галаніна 1997, с. 180—184). Курган біля с. Швайківці М. Бандрівський відніс до кола пам'яток VII—VI ст. до н. е. Ця дата доволі надійно спирається на морфологічні та орнаментальні особливості керамічного комплексу пам'ятки (Бандрівський 2009, с. 56). Датування казана з с. Іване Пусте ускладнене тим, що це випадкова знахідка. Але, виходячи з того, що на теренах Західного Поділля фактично відсутні скіфські пам'ятки VI—V ст. до н. е., доречно припустити, що казан міг походити з поховальної пам'ятки VII—VI ст. до н. е.

Казани з горизонтальними ручками трапляються і в сарматській культурі. За типологією С.В. Демиденка, ці посудини відносяться до першого варіанту п'ятого типу (Демиденко 2008, с. 16—26). В інших типологічних схемах, які присвячені характеристичі казанів скіфо-сарматського часу, цей тип не виділяється (Спасская 1956, с. 165—168; 1958; Рыгдылон, Хороших 1959, с. 255; Боковенко 1977; Касяненко, Флеров 1978). Казани з горизонтальними ручками відомі також в ранньому залізному віці Сибіру. За М.А. Боковенком, вони становлять окремий підтип другого типу, який датується на теренах Азії V—IV ст. до н. е., та пов'язуються з сако-усуньськими племенами. Казани другого типу з теренів Східної Європи, зокрема і з горизонтальними ручками, дослідник відносить до V—III ст. до н. е. (Боковенко 1981, с. 49).

Таким чином, казани з горизонтальними ручками побутували в скіфській спільноті, починаючи з архаїчного періоду, про що свідчать знахідки в Келермеських курганах у Прикубанні та на теренах Західної України. Вісім з дванадцяти відомих нам екземплярів походять з комплексів, які датується V або межею

V—IV ст. до н. е. В цьому контексті і самі казани цієї групи набувають значення достатньо надійних хронологічних індикаторів.

Слід зазначити, що раніші вироби VII—VI ст. до н. е. відрізняються за деякими морфологічними ознаками. Так, приміром, казан із Швайківців має дуже високу гладеньку ніжку, не характерну для зразків V—IV ст. до н. е., які мають на ніжці валик, а келермеський — дуже широкі вінця і невисокий тулуб. Але те, що ці вироби належать до групи казанів з горизонтальними ручками, не викликає сумнівів.

Отже, можна констатувати, що традиція виготовлення казанів з горизонтальними ручками зароджується в архаїчний період. Найбільшого розповсюдження такі вироби набувають у V ст. до н. е. Тоді були вироблені й стандарти напівсферичної форми тулуба та ніжок-піддонів з валиками, сталі пропорції між цими двома конструктивними складовими казанів, які відтворювали і на межі V—IV та на початку IV ст. до н. е. Слід зауважити, що у цей же період (V—початок IV ст. до н. е.) серед скіфських казанів спостерігається цікаве явище — розміщення на одному виробі і горизонтальних, і вертикальних ручок, що, до речі, теж має прототипи ще в матеріалах часів скіфської архаїки (Келермес, курган 3/III (24): Кузнецова 2008, табл. 1, 1). Такі казани походять з центрального поховання кургану Солоха кінця V ст. до н. е. (Манцевич 1987, с. 97—98, кат. 69), Бердянського кургану (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 148, рис. 9, 3), курганів з с. Тишки IV ст. до н. е. (Ильинская 1968, с. 162, табл. LV, 5), с. Велика Знамянка V ст. до н. е. (Отрошенко, Рассмакин 1986), с. Вовківці початку V ст. до н. е. (Ильинская 1968, табл. XXXIII, 1), Гайманової Могили початку — середини IV ст. до н. е. (Кузнецова 2008, с. 188, рис. 1, 20), с. Андрусівка (Манцевич 1961, рис. 12), Якобени рубежу VI—V ст. до н. е. (Брюяко 2005, с. 171, рис. 38, 2). Наявність значної кількості подібних зразків можна трактувати як спробу поєднання при виготовленні казанів двох традицій — архаїчної та новаційної. Перша враховувала сталу традицію вертикального розташування ручок на краю вінця казанів, яка притаманна ще передскіфським, кімерійським, виробам (Терножин 1976, с. 163—164), друга — характерна вже для скіфської епохи.

Ще раз зазначимо, що в існуючих класифікаціях наведені казани з напівсферичним тулубом та горизонтальними ручками у якості окремої групи не розглядаються. У кращому випадку йдеться про їх віднесення до підтипів

чи різновидів типу. Так, у типології М.А. Боковенка, розробленій для казанів азіатського степу, зразки з горизонтальними ручками відносяться до різновиду другого типу (Боковенко 1981). Стосовно власне матеріалів Північного Причорномор'я автор казани з горизонтальними ручками виокремлює у варіант третього типу (Боковенко 1990, с. 170; 1991, с. 261).

На наш погляд, на сучасному етапі вивчення скіфських старожитностей є необхідність

типологічного визначення окремої групи металевих казанів з горизонтальними ручками, напівсферичним корпусом і лійчасто- чи конусоподібним піддоном. Головною ознакою групи є наявність парних ручок, розміщених на корпусі горизонтально або під невеликим кутом до нього. Ця формально-типологічна ознака надійно відрізняє її від груп та типів казанів з вертикальними та комбінованими вертикальними і горизонтальними ручками.

- Алексеев А.Ю.* О месте Чертомлыкского кургана в хронологической системе погребений скифской знати IV—III вв. до н. э. (по бляшкам-апликациям и наконечникам стрел) // АСГЭ. — 1984. — 25. — С. 69—74.
- Алексеев А.Ю.* Скифская хроника (Скифы VII—V вв. до н. э. Историко-археологический очерк). — СПб., 1992.
- Бандрівський М.* Захисне озброєння на заході України: час і причини появи // Цитаделя. — 2009. — № 1. — С. 56—59.
- Боковенко Н.А.* Типология бронзовых котлов сарматского времени в Восточной Европе // СА. — 1977. — № 4. — С. 228—235.
- Боковенко Н.А.* Бронзовые котлы эпохи ранних кочевников в азиатских степях // Проблемы западносибирской археологии. Эпоха железа. — Новосибирск, 1981. — С. 42—51.
- Боковенко Н.А.* Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов) // Древние памятники Кубани (материалы семинара). — Краснодар, 1990. — С. 166—235.
- Боковенко Н.А.* Этуд о бронзовых котлах Северного Причерноморья // Клейн Л.С. Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 256—263.
- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е., Чердниченко Н.Н.* Бердянский курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 140—156.
- Бруяко И.В.* Ранние кочевники в Европе (X—V вв. до Р. Х.) — Кишинёв, 2005.
- Галанина Л.К.* Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. — М., 1997.
- Гребенников Ю.С.* Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.
- Грицюк В.М.* Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво). — Чернівці, 2009.
- Демиденко С.В.* Бронзовые котлы древних племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья (V в. до н. э. — III в. н. э.). — М., 2008.
- Ильинская В.А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
- Канторович А.Р., Эрлих В.Р.* Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи. — М., 2006.
- Касяненко В.М., Флеров В.С.* Бронзовые литые котлы Нижнего Подонья (к вопросу о типологии и хронологии) // СА. — 1978. — № 1. — С. 192—204.
- Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е.* Скифские памятники Орельско—Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1979. — С. 112—124.
- Кузнецова Т.М.* Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) // Проблемы современной археологии. — М., 2008. — С. 173—198.
- Манцевич А.П.* Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа // Исследования по археологии СССР. — Л., 1961. — С. 145—150.
- Манцевич А.П.* Курган Солоха. — Л., 1987.
- Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д 1—4).
- Мелюкова А.И.* Деревянная и металлическая посуда // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 110—113.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н. э. — Саратов, 1999.
- Мухопад С.Е.* Новые материалы скифского времени из Приорелья // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 88—93.
- Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я.* Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка // АО за 1984 г. — М., 1986. — С. 285—286.
- Рыгдылон Э.Р., Хороших П.П.* Бронзовые котлы Иркутского музея // СА. — 1959. — № 1. — С. 253—259.
- Ромашко В.А., Скорый С.А.* Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье. — Днепропетровск, 2009.
- Сидоренко Г.О.* Скіфський курган на р. Удай // Археологія. — 1964. — XVI. — С. 191—194.

- Синицын М.В. Некоторые собственно скифские элементы в культуре Геродотовой Скифии // ЗОАО. — 1967. — Т. 2. — С. 37—59.
- Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.
- Спаская Е.Ю. Медные котлы ранних кочевников Казахстана и Киргизии // Уч. зап. Алма-Атинского государственного педагогического университета имени Абая. Серия гум. наук. — 1956. — Т. XI (1). — С. 155—169.
- Спаская Е.Ю. Находки медных котлов ранних кочевников Казахстана и Киргизии // Уч. зап. Алма-Атинского государственного педагогического университета имени Абая. Серия гум. наук. — 1958. — Т. XV (3). — № 2. — С. 178—193.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. — СПб., 1890. — Вып. III.
- Чередниченко М.М., Мурзин В.Ю. Основні результати дослідження Бердянського кургану // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 69—78.
- Фиалко Е.Е. Оружие Бердянского кургана // Киммерийцы и скифы. — Кировоград, 1987. — Ч. 2. — С. 75—77.
- Флоринский В. Археологический музей Томского государственного университета. — Томск, 1888.
- Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu. — Lwów, 1936.
- Treasures from the Black Sea Coast. Catalogue of the exhibition at the National Muzem in Krakow. — Kraków, 2006.

Надійшла 19.01.2010

А.В. Ромашко

СКИФСКИЕ КОТЛЫ С ГОРИЗОНТАЛЬНЫМИ РУЧКАМИ ИЗ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Среди категорий инвентаря скифской культуры особое место принадлежит бронзовым литым котлам. Одним из важнейших аспектов связанной с ними проблематики являются вопросы классификации котлов, о чём свидетельствует ряд специальных исследований второй половины XX в., проведенных Е.Ю. Спаской, Э.Р. Рыгдылоном и П.П. Хороших, А.П. Манцевич, М.В. Синицыным, Н.А. Боковенко и другими авторами.

Необходимо отметить, что, несмотря на значительную историографическую традицию, универсальная или общепризнанная типологическая схема котлов не создана — каждая из них имеет свои позитивные черты и недостатки. Накопление новых материалов вызывает постоянную необходимость их корректировки. Это, в частности, относится и к вопросу определения в существующих типологиях места котлов с полусферическим корпусом и горизонтальными ручками. Экскурс в историю исследования показывает, что обычно они не рассматриваются в качестве самостоятельной типологической составляющей. Вероятно, это обусловлено крайней немногочисленностью таких котлов на момент создания большинства классификаций.

Приведенная выборка, учитывающая самые последние находки котлов с интересующими нас характеристиками, включает данные о 12 экз. Из них 10 котлов происходит из скифских степных и лесостепных курганов Северного Причерноморья (Близнец 2, Миновка, Солоха, Бердянский курган, Каменная Балка, Мрснота Могила, Швайковцы, Иване Пусте, Стеблёвский могильник, Крячковка), а два — из Прикубанья и Дагестана (Келермес, аул Уляп).

Большинство котлов рассматриваемой группы найдено в хорошо датированных комплексах V или рубежа V—IV вв. до н. э., хотя известны отдельные экземпляры более раннего и позднего времени. В этом контексте они могут рассматриваться в качестве достаточно надёжных хроноиндикаторов. Именно в V в. до н. э. были разработаны стандарты полусферической формы корпуса, пропорционального соотношения корпуса и ножки. Показательно, что в это же время появляется группа полусферических котлов с горизонтальными и вертикальными ручками, что может рассматриваться как попытка соединения двух традиций: архаической — в виде вертикальных ручек, характерных для изделий предскифского и раннескифского времени, и новационной — в виде горизонтальных ручек.

Согласно утвердившейся в историографии точке зрения, скифские котлы можно рассматривать как социальный индикатор погребённого в скифском военизированном обществе. Подсчеты объёма котлов с горизонтальными ручками позволяют разделить их на три группы: 6—9 л, 16—36 л и 60—100 л. Соответственно, речь идёт о возможности определения военных вождей как минимум трех уровней. Военачальники нижнего звена руководили «котлом» из десятка воинов; среднего звена — возглавляли подразделения из нескольких десятков, возможно до полусотни, воинов; вождям высшего звена подчинялись до сотни и более воинов. Так, например, значительные размеры котлов из боковой могилы Солохи (63—68 л) и Близнеца 2 (более 81 л) в известной степени подтверждают царский прижизненный статус погребённых.

Итогом исследования является постановка вопроса о необходимости типологического выделения отдельной группы котлов, основным признаком которых является наличие парных ручек, размещённых на корпусе горизонтально или под незначительным углом к нему. Эта формально-типологическая особенность надёжно отличает их от котлов с вертикальными или комбинированными вертикальными и горизонтальными ручками.

SCYTHIAN BRONZE CAULDRONS WITH HORIZONTAL HANDLES IN THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA

Bronze cast cauldrons occupy an important place among the inventory categories of Scythian culture. One of the most significant aspects of them is the issue of their classification which is testified by a series of specialized studies of the second half of the 20th c. conducted by Ye.Yu. Spasska, Ye.R. Rigdilon and P.P. Khoroshykh, A.P. Mantsevych, M.V. Synytsyn, N.A. Bokovenko and others.

It should be noted that despite lengthy historiographic tradition a universal or generally accepted typological scheme has not been developed, each of them has their own positive features and disadvantages. Accumulation of new materials causes permanent need of refining them. This, in particular, relates to the issue of determination, within the existing typologies, of the place of cauldrons with semispherical body and horizontal handles. An excursion into history of study shows that usually they are not viewed as an individual typological element. Apparently, it is caused by extremely low number of such cauldrons by the time of development of most of the modern classifications.

The selection presented that takes into account the most recent finds of cauldrons with features of our interest includes the data on 12 specimens. 10 of these cauldrons come from the Scythian steppe and forest-steppe barrows of the north coast of the Black Sea (Blyznyuk 2, Mynivka, Solokha, Berdyansk barrow, Kamyana Balka village, Mresnota Mohyla, Shvaikivtsi village, Ivane Puste village, Steblivka burial ground, and Kryachkivka village), and two of them come from Kuban and Dagestan (Kelermes and Ulyap aul).

Most of cauldrons of the considered group are found in the complexes that are well dated as of the 5th c. or the edge of the 5th and the 4th c. BC; however, there are known several specimens of the earlier and the later periods. In this context they can be considered as quite reliable chronology indicators. It is the 5th c. BC when the standards of semispherical shape of body and of the proportional correlation of body and stem were developed. It is indicative that at the same time a group of semispherical cauldrons with horizontal and vertical handles appears; that can be viewed as an attempt to combine two traditions: the archaic, in the form of vertical handles typical for cauldrons of the pre-Scythian and the Early Scythian periods; and the innovative, in the form of horizontal handles.

According to the affirmed view in historiography, Scythian cauldrons can be considered as a social indicator of the buried in Scythian militarized society. Calculation of volumes of cauldrons with horizontal handles allows the author to divide them into three groups: from 6 to 9 litres, from 16 to 36 litres, and from 60 to 100 litres. Accordingly, it is possible to determine the military leaders of at least three levels. Leaders of the lower level managed a «cauldron» of a dozen of soldiers; the ones of a medium level headed subdivisions of several dozens, perhaps, up to fifty soldiers; and the ones of the highest level who subordinated up to a hundred and more soldiers. Thus, for instance, considerable sizes of cauldrons from the side grave in Solokha (from 63 to 68 litres) and Blyznyuk 2 (more than 81 litres) fairly confirm the king's status of the buried during their lives.

As a result of the research, an issue raises about the necessity to single out typologically a separate group of cauldrons which main feature is the pair of handles situated horizontally or at an insignificant angle to the body. This formal and typological peculiarity distinguishes them reliably from the groups of cauldrons with vertical or combined vertical and horizontal handles.

О.С. Дзনেладзе, О.В. Симоненко

НАМИСТИНИ — ВОЇНСЬКІ АМУЛЕТИ III—II ст. до н. е.

Розглядаються знахідки своєрідного кінського спорядження III—II ст. до н. е. з пам'яток Північного Причорномор'я та Північно-Західного Кавказу, у складі якого є великі намистини з вічками, бронзові налобники, нагрудники та вудила з хрестоподібними насадками.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Північно-Західний Кавказ, III—II ст. до н. е., курган, поховання, амулет, намистини з вічками, нагрудник, налобник, жорсткі вудила.

У матеріалі нечисленних варварських пам'яток Північного Причорномор'я доби пізнього еллінізму трапляються, здавалося б, рядові речі, аналіз яких призвів до несподіваних висновків. Це великі намистини, знайдені у кіль-

кості від однієї до трьох поряд із кістяком коня та/або на кістяку людини чи поблизу нього. Їх виявлено в курганному похованні біля с. Чистеньке в Криму (Зайцев, Колтухов 1997; 2004; Колтухов, Тощев 1998; Симоненко 2001), у зруйнованому комплексі поблизу Гевані в Румунії (Haŕtuche 1966; Sîrbu, Haŕtuche 2000; Зай-

цев 2007) і в курганах 17 та 51 могильника біля с. Гліная (Синика 2004, с. 238). Ю.П. Зайцев до цієї категорії відніс намистину з кам'яної гробниці мавзолею Неаполя Скіфського (Зайцев 2007, с. 265), проте її належність до вузди впевнено не фіксується¹.

У Чистенькому (Зайцев, Колтухов 1997, с. 50, 54, рис. 2, 4, 17) праворуч від черепа коня лежала заокруглено-циліндрична намистина із глухого синього скла, прикрашена вісьмома опуклими біло-синіми вічками та білою смужкою (рис. 1, 1). Діаметр 32 мм, висота 25 мм. Біля правого ліктя кістяка чоловіка знаходилася поліхромна джкоподібна намистина з напівпрозорого синього скла, прикрашена п'ятьма великими рельєфними біло-синіми вічками і десятьма жовтими та десятьма білими вічками меншого розміру, розташованими у шаховому порядку (рис. 1, 2). Розміри 30 × 30 мм. Ця намистина та золоте кільце лежали неподалік руків'я меча і, можливо, прикрашали його.

У Гевані разом з деталями вузди знайдено три намистини (Sîrbu, Harțușe 2000, fig. 7, 1—3; 8, 1—3). Одна з них заокруглено-приплюснута, з глухого синього скла, поділена навпіл горизонтальною білою смужкою. Кожну половину прикрашено трьома помаранчево-синьо-білими вічками. Діаметр 32 мм, висота 23 мм, діаметр каналу 14 мм (рис. 1, 3). Друга — джкоподібна, з іридізованого напівпрозорого темно-блакитного скла, прикрашена кількома смужками рельєфних вічок: навколо отворів — по п'ять лілових краплин, на верхній та нижній частинах — два ряди жовтих, по центру — ряд опуклих жовто-синьо-білих вічок та маленьких жовтих краплин між ними. Висота 33 мм, діаметр 30 мм, діаметр каналу 8 мм (рис. 1, 4). Третя намистина циліндрична, з глухого синього скла, прикрашена трьома смугами рельєфних вічок: вгорі та внизу від них збереглися дві блакитні скляні краплини, в центрі розташовано смужку з п'яти конічних біло-синіх вічок. Висота 35 мм, діаметр 24 мм, діаметр каналу 8 мм, висота конічних вічок 10 мм (рис. 1, 5).

У похованні кургану 17 могильника біля с. Гліная за черепом коня лежала заокруглено-біконічна намистина з глухого синього скла. Поверхня вкрита щільно розташованими блакитними, білими та жовтогарячими пласкими плямами. Розміри 30 × 30 мм, діаметр каналу розширюється від 5 до 10 мм (рис. 1, 6). На-

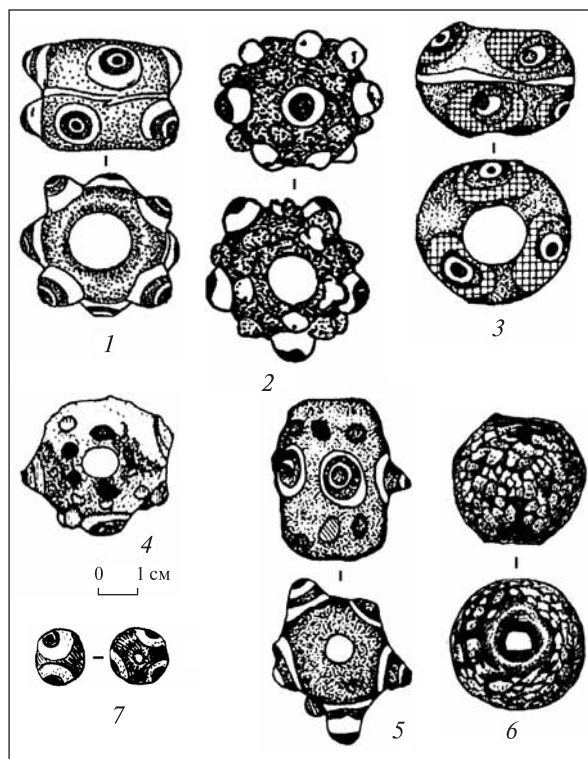

Рис. 1. Намистини-амулеті: 1, 2 — Чистеньке (за Ю.П. Зайцевим та С.Г. Колтуховим); 3—5 — Гевані (за Н. Арцухе та В. Сирбу); 6 — Гліная, к. 17; 7 — Гліная, к. 51

мистина меншого розміру знаходилася за черепом коня в кургані 51 (рис. 1, 7). Належність обох до вузди поза сумнівом.

Намистина з Чистенького, знайдена поряд з черепом коня, за кольором та розташуванням вічок подібна до типу Алексеева 356 (остання лише меншого розміру) II—I ст. до н. е. (Алексеева 1978, с. 54). Намистина, що лежала біля меча, швидше за все, відноситься до типу Алексеева 386. Під цим номером подано опис напівпрозорої бірюзової намистини, але колір — її єдина відмінність від екземпляра з Чистенького. Втім, відчуття кольору — риса вельми індивідуальна, а синій та бірюзовий лежать в одній частині спектру. К.М. Алексеева зазначила, що намистину було знайдено у Пантікапеї і не датувала її (Алексеева 1978, с. 56). Таким чином, намистина типу 386, знайдена у Чистенькому разом з чітко датованою II—I ст. до н. е. намистиною типу 356, стає датуючим матеріалом.

Одна з намистин із Гевані (рис. 1, 3) відноситься до типу Алексеева 358, що датується II ст. до н. е. (Алексеева 1978, с. 54), друга (рис. 1, 5) — схожа на тип Алексеева 368 I ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 55), третя (рис. 1, 4) близька до намистини з могили 140 Тенгінського некрополю (рис. 2, 4), яку О.О. Беглова датувала II ст.

¹ Виходячи з відсутності вуздил та інших деталей вузди, коні, поховані у мавзолеї, не були загнзудані.

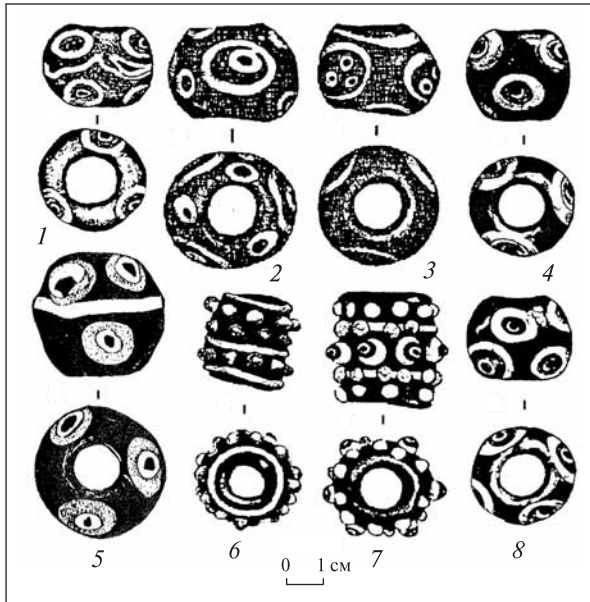

Рис. 2. Намистини із Закубання: 1–4, 6–8 — Тенгінська (за О.О. Бегловою); 5 — Новолабінська (за Б.А. Раєвим та Г.Є. Беспалим)

до н. е. (Беглова 2002, с. 159). Намистини Алексеева 368 з Тенгінської та Гевані не ідентичні, але поєднані стилістичним та кольоровим рішенням: видовжений корпус, центральну частину якого прикрашає смужка конічних синьобілих (Тенгінська) або синьо-жовтих (Гевані) вічок в оточенні двох рядів білих або жовтих краплин вище та нижче конусів.

Цікава намистина з Гліної. Вона належить до групи поліхромних намистин з плямистими орнаментами. Точних аналогій у корпусі К.М. Алексеевої немає. Подібне колористичне рішення мають намистини типів 13, 18 (остання також подібної форми) та 19, але вони істотно відрізняються за розміром (екземпляр з Гліної в середньому в 1,5–2 рази більший). Вироби цих типів (Алексеева 1978, с. 57–58, табл. 12, 74, 94, 95), на думку К.М. Алексеевої, загалом датуються першими століттями н. е.², але намистини типу 18 відомі у комплексах III–II ст. до н. е.

Курган 17 датується першою половиною II ст. до н. е. на підставі знахідки у вхідній ямі фрагмента придонної частини родоської амфори типу I варіанту «вілланова» пізньої серії (I–E–2), за класифікацією С.Ю. Монахова (Монахов 2003, с. 119)³. Датування і культурна

² Тепер стало відомо, що хронологія К.М. Алексеевої не бездоганна. Подекуди вона базується на старих помилкових датуваннях чи просто на особистій думці того або іншого дослідника, яку він повідомив авторові.

³ Люб'язне повідомлення В.С. Синици та І.О. Четверикова.

належність комплексів з Чистенького та Гевані дискусійні. С.Г. Колтухов та Г.М. Тошев не датували поховання з Чистенького (Колтухов, Тошев 1998, с. 42), а в ранішій статті Ю.П. Зайцев і С.Г. Колтухов віднесли його до третьої чверті — другої половини II ст. до н. е. (Зайцев, Колтухов, 1997, с. 57). Дослідники визначили поховання в Чистенькому як сарматське (С.Г. Колтухов і Г.М. Тошев) або як поховання воїна-вершника з бойовим конем — вихідця з сарматського середовища Прикубання—Північного Кавказу (Ю.П. Зайцев і С.Г. Колтухов). Згодом Ю.П. Зайцев інтерпретував це поховання як могилу «завойовника (Криму — авт.) сатарха» часів Скілур (Зайцев 1999, с. 144). О.В. Симоненко вважає поховання біля Чистенького могилою пізньоскіфського воїна з імпортними вуздуою та зброєю і датував його кінцем II — початком I ст. до н. е. (Симоненко 2001, с. 100). Пізніше Ю.П. Зайцев та С.Г. Колтухов (2004) утрималися від остаточної етнічної атрибуції поховання, зауваживши, що воно належить представникові варварського угруповання, яке панувало у Північному Причорномор'ї у другій половині II ст. до н. е. Проте археологічні матеріали свідчать, що таку роль в цей час відігравали сармати, до яких віднести це поховання аж ніяк не можна.

Комплекс з Гевані Н. Арцухе та В. Сирбу інтерпретували як зруйновану могилу гетського аристократа кінця IV—III ст. до н. е. (Sirbu, Națușche 2000, р. 153). О.В. Симоненко і В. Бирке не виключають належність цієї знахідки до «скарбів» кінця II — початку I ст. до н. е. (Симоненко 2008, с. 260). Ю.П. Зайцев датує його III — першою половиною II ст. до н. е. з наголосом на III ст. і відносить до тієї самої категорії пам'яток (Зайцев 2007, с. 261–262).

Таким чином, датувати наші комплекси з намистинами можна в досить широкому хронологічному діапазоні III—I ст. до н. е. Варто уваги, що дата подібних намистин у корпусі К.М. Алексеевої у загальних рисах співпадає з цим.

Пошук аналогій намистинам окреслив чітко обмежений ареал їхнього використання: пам'ятки варварів Північно-Західного Кавказу сармато-меотського кола (точніше ніхто їх не визначав). Це могильники біля станиці Тенгінської (Беглова 2002) та курган на ґрунтовому могильнику IV Новолабінського городища (Раєв, Беспальй 2006)⁴. Тут біля кістяків коней

⁴ Тут перелічені лише відомі нам пункти. За люб'язним повідомленням О.О. Беглової, в Закубанні останніми роками відкрито багато пам'яток цього типу, але вони не опубліковані.

і чоловіків знайдено великі заокруглені, циліндричні або джкоподібні намистини, подібні до причорноморських зразків (рис. 2). Велика заокруглена намистина з могильника IV Новолабінського городища (рис. 2, 5) належить до типу Алексеєва 358⁵, який датується II ст. до н. е. Біля коня 1 у похованні 140 Тенгінського могильника знайдено дві намистини. Одна — заокруглена із синього глухого скла, орнаментована біло-синьо-зеленими вічками, між якими хвиляста біла лінія (рис. 2, 1) — типу Алексеєва 400, без дати (Алексеєва 1978, с. 56—57, табл. 32, 11, 12); друга (рис. 2, 7) — циліндрична, завдовжки 25 мм, з глухого синього скла, прикрашена навитими білими нитками, конічними біло-синіми вічками та рядами щільно розташованих опуклих білих та жовтих кульок (Беглова 2002, с. 157—158, рис. 1, 3, 4, 9). Подібна намистина, тільки без конічних вічок та з жовтими й зеленими кульками (рис. 2, 6), належить коню 2 з цього ж поховання (Беглова 2002, рис. 1, 9). Ми не можемо погодитися з О.О. Бегловою, яка віднесла ці намистини до типу Алексеєва 80⁶ (Беглова 2004, с. 99) — вони суттєво відрізняються від останніх за формою та декором. На нашу думку, ці намистини є близькими до типів Алексеєва 385 IV—III ст. до н. е. та 386 II—I ст. до н. е. (Алексеєва 1978, с. 56—57, табл. 32, 71, 72).

Під нижньою щелепою коня 4 у цьому похованні знайдено великі заокруглені намистини з глухого синього скла, вічка зелено-помаранчево-сині (Беглова 2002, рис. 3, 4, 5). У статті О.О. Беглової, присвяченій аналізу ритуального комплексу Тенгінського могильника (поховання 140), усі намистини з вічками віднесені до типу Алексеєва 54⁷ (Беглова 2004, с. 99, рис. 10, 8—14). Проте за кольором вічок лише намистина рис. 10, 12 співпадає з варіантом Алексеєва 54д III—II ст. до н. е. (Алексеєва 1978, с. 65, табл. 15, 59) з тією різницею, що на ній ві-

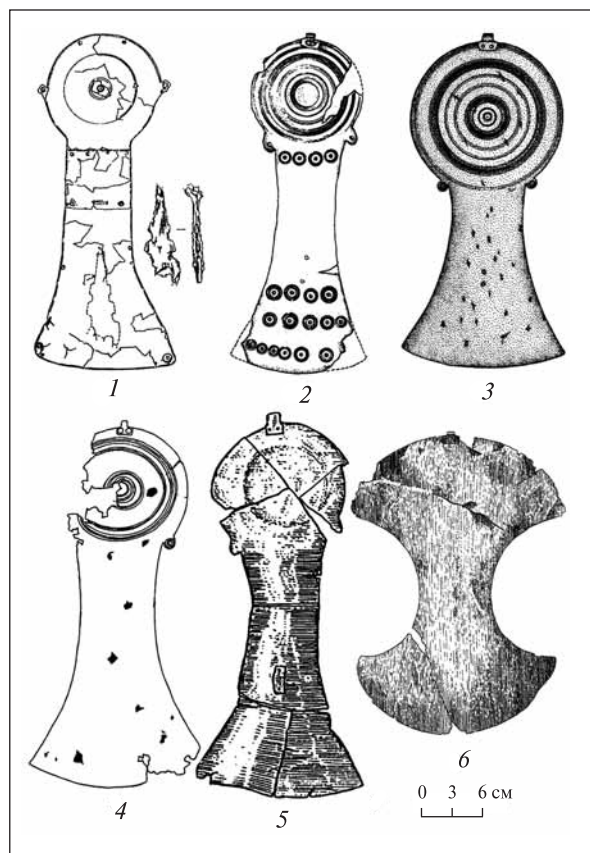

Рис. 3. Бронзові пластинчасті налобники: 1 — Чистеньке (за Ю.П. Зайцевим та С.Г. Колтуховим); 2 — Новолабінська (за Б.А. Раєвим та Г.Є. Беспалим); 3, 6 — Кореновськ, Прикубанський могильник (за І.І. Марченком); 4 — Татарський (за О.О. Кудрявцевим та ін.); 5 — Новоніколаївський I могильник (за О.О. Кудрявцевим та ін.)

сім вічок. Решта варіантів типу 54 не відповідає намистинам з Тенгінського комплексу.

Немає в добірці К.М. Алексеєвої і аналогічній намистинам з поховання 158 (Беглова 2002, рис. 4, 1, 2). Одна — з глухого синього скла, з трьома великими біло-синьо-жовтими вічками, між якими розташовані шість маленьких сіро-синіх (рис. 2, 2); інша — з зеленого глухого скла, з трьома світло-зеленими кільцевими вічками, всередині яких розташовано по три маленьких білих (рис. 2, 3). Виходячи з того, що подібні намистини є в похованні 140, не буде помилкою поширити його дату — перша половина II ст. до н. е. — й на ці вироби.

Кінське спорядження з північнокавказьких пам'яток вельми оригінальне та специфічне. Вузда складається з великих бронзових налобників з круглою верхньою частиною та сокироподібною лопаттю, що відходить від неї. Верхню частину прикрашено концентричними рельєфними та/або гравірованими колами (рис. 3). Більшість налобників цього типу похо-

⁵ «Очень большие бусины из синего стекла, обернутые поперек белой нитью и украшенные семью большими глазками, три из которых расположены вокруг одного отверстия, четыре — вокруг другого. Глазки плоские, слоистые» (Алексеєва 1978, с. 54, табл. 32, 24).

⁶ «Бусина подцилиндрической формы из бесцветного прозрачного стекла со слабым зеленоватым оттенком с выпуклыми слоистыми глазками, в которых чередуются два синих и два белых диска» (Алексеєва 1975, с. 68, табл. 16, 77).

⁷ «Округлые бусы из глухого грязно-синего, глухого полупрозрачного и прозрачного темно-синего стекла, украшенные шестью глазками, техника исполнения и внешний вид которых определяют семь вариантов типа» (Алексеєва 1975, с. 65).

Рис. 4. Налобники з Нікополя (фото О.В. Симоненка)

дять з басейну Кубані й досліджені Н.Ю. Лимберіс та І.І. Марченком (Лимберіс, Марченко 2005; Марченко, Лимберіс 2009). Такі речі знайдено у станицях Новосвободній (2 екз.), Пластиновській, м. Кореновськ (рис. 3, 3, 6), у могильниках Чорний Ліс, Новоніколаївський I (рис. 3, 5), Начерзіївський, Говердовський, біля селища 5 хут. Леніна (3 екз.), у некрополі Старокорсунського городища 2, на Краснодарському водосховищі, у Вільно-Аульському кургані (Марченко, Лимберіс 2009, с. 69–71). У кургані на могильнику IV Новолабінського городища (Раєв, Беспалый 2006, с. 15, 19, 25, 26, 32, 33, табл. 13, 2; 19, 2, 3; 24, 2, 3; 28, 10; 31, 3; 32, 5) у кількох похованнях та ритуальних комплексах знайдено вісім таких налобників (рис. 3, 2). Три налобники (рис. 3, 4) знайдено на Ставропіллі у могильнику Татарського городища (Кудрявцев, Кудрявцев, Прокопенко 2000).

Незважаючи на репрезентативну кількість знахідок, визначити дату таких налобників доволі складно. Лише три з них (поховання 65, 111, 240 могильника селища 5 біля хут. Леніна) було знайдено нібито з амфорами типів Солоха I та Усть-Лабинський другої половини IV ст. до н. е. (Марченко, Лимберіс 2009, с. 71). Проте колекцію майже цілком втрачено, і перевірити точність інформації зараз неможливо.

Кілька налобників знайдено разом з вудилами з хрестоподібними насадками (див. нижче), дата яких дискусійна, але, здається, не виходить за межі III–II ст. до н. е. (Марченко, Лимберіс 2009, с. 71). Принаймні, комплекси з кургану на IV Новолабінському некрополі Б.А. Раєв датував початком III ст. до н. е. (Раєв 2007, с. 379–381).

Комплекс з Татарського городища можна датувати від III до II ст. до н. е. (Кудрявцев, Кудрявцев, Прокопенко 2000, с. 46; Беглова 2002,

с. 161), хоча І.І. Марченко та Н.Ю. Лимберіс вважають цю дату некоректною (Марченко, Лимберіс 2009, с. 71). Однак псалії та вудила, аналогічні татарським, відсутні у пам'ятках IV ст. до н. е., так само, як низькі конічні ворварки. Нам здається, що сукупність даних та супутнє начиння вказує на III ст. до н. е. як на час побутування таких налобників, хоча з'явилися вони, можливо, ще наприкінці IV ст. до н. е.

Налобник цього типу знайдено у Чистенькому (Зайцев, Колтухов 1997, с. 50, рис. 3). Він поламався у давнину і був поладжаний (рис. 3, 1). Крім нього, на території України два таких налобники (рис. 4) знайдено у зруйнованому 1902 р. кургані поблизу Нікополя (Павлуцкий 1903; Ханенко, Ханенко 1907, с. 10–11, табл. III, 417, 418; Мурзин, Черненко 1980, с. 155, рис. 1, 1, 4). Зважаючи на те, що аналогічні налобники з Ермітажу надійшли туди від Д.Г. Шульца, В.Ю. Мурзін та Є.В. Черненко вирішили, що вони походять з Келермеських курганів та датуються VI ст. до н. е. Відповідно, до цього ж часу вони віднесли екземпляри з Нікополя, визначивши їх як бойовий захист коней ранньоскіфського часу. Пізніше з'ясувалося, що ермітажні налобники знайдені в станиці Царській (тепер Новосвободна) у Закубанні (Лимберіс, Марченко 2005, с. 163).

Ще одна характерна деталь цієї зброї — бронзові окуття нагрудників двох видів. Перший — парні трапецієподібні пластини з прямими або фігурними краями. Лицьовий бік прикрашено паралельними рядами пуансонних крапок і гравірованими або пуансонними концентричними колами. До нижнього краю пластин підвішені лунниці, трубочки і т. зв. «напівдзвоніки», також прикрашені пуансонним геометричним орнаментом. Такі нагрудники знайдені в кінському похованні кургану 1 на Васюриній Горі (рис. 5, 1), у могилах Тенгінського некрополя (рис. 5, 2), в кургані на могильнику Новолабінського IV городища (рис. 5, 3, 4), у склепі на Татарському городищі (Кудрявцев, Кудрявцев, Прокопенко 2000, рис. 2). В Україні дві пластини такого нагрудника (рис. 5, 5) виявлено біля Нікополя разом з описаними налобниками (Павлуцкий 1903; Ханенко, Ханенко 1907, с. 10–11, табл. III, 415, 416; Мурзин, Черненко 1980, с. 155–167, рис. 1, 2, 3).

Окуття нагрудників другого виду походять тільки з двох пам'яток — Васюриної Гори (рис. 5, 6) та кургану біля селища Гостре (рис. 5, 7) у Донбасі (Зарайская, Привалов, Шепко 2004, с. 137, рис. 3). Вони складаються з двох з'єднаних бронзових стрічок, прикрашених,

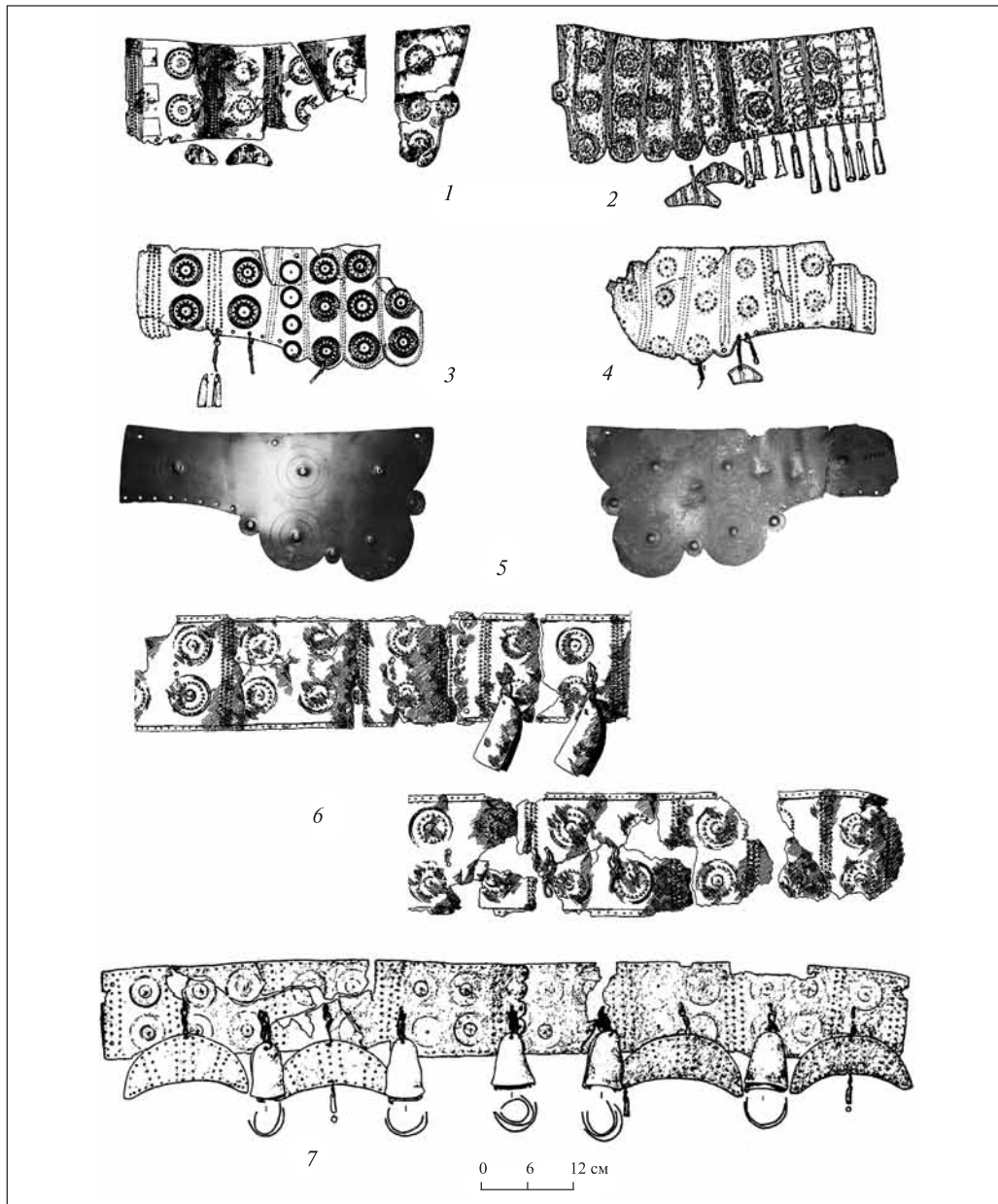

Рис. 5. Бронзові окуття нагрудників: 1, 6 — Васюрина Гора (за М.І. Ростовцевим); 2 — Тенгінська (за О.О. Бегловою); 3, 4 — Новолабинська (за Б.А. Раєвим та Г.Є. Беспалим); 5 — Нікополь (фото О.В. Симоненка); 7 — Гостре (за Н.П. Зарайською та ін.)

як і окуття першого виду, пуансонними лініями та гравірованими колами. Знизу підвішені лунниці, «напівдзвоники» та трубочки⁸.

Стилістична єдність декору обох видів нагрудників вказує на спільність їхнього походження і, найімовірніше, однакову дату. Меч з прямим перехрестям та слабко вигнутим серпоподібним наверхам не дозволяє відносити курган біля селища Гостре до часу раніше III ст. до н. е.

⁸ О.О. Беглова вважає, що нагрудники з Васюриної Гори та селища Гостре різної конструкції (Беглова 2008, с. 43). Однак зображення першого в праці М.І. Ростовцева дуже схоже з другим.

На ґрунті аналізу орнаментативної пластин нагрудників О.О. Беглова запропонувала їхню відносну хронологію (Беглова 2008, с. 42—43). Пластини з Нікополя дослідниця вважає найранішими через рельєфну, на її думку, орнаментативність. Насправді на цих пластинах рельєфні тільки конічні виступи у центрі гравірованих концентричних кіл (рис. 5, 5). Отже, нікопольські пластини не виняток у схемі О.О. Беглової і мають входити до групи з гравірованою орнаментативністю, також ранньої, на думку автора. Пізню групу складають пластини з поєднанням гравірованого та пуансонного декору на зразок знахідок у Тенгінській та Новолабин-

Рис. 6. Прикраси збруї з Васюриної Гори (за М.І. Ростовцевим)

ській. О.О. Беглова датувала ритуальний комплекс Тенгінського некрополя першою чвертю II ст. до н. е., а кінське поховання з кургану 1 Васюриної Гори віднесла до III—II ст. до н. е. (Беглова 2002, с. 159, 160).

Нижня дата цього діапазону базується на знахідці розписної піксиди першої половини III ст. до н. е. Показова решта знахідок у кінській гробниці кургану 1 Васюриної Гори (Ростовцев 1914, табл. XVIII): псалії, описані М.І. Ростовцевим під № 4 як «четыре железных золоченых удила с зубчатыми шариками на концах» (рис. 6, 5); два позолочені налобники з гачками у вигляді голівок грифонів (рис. 6, 4); залізна, плакована сріблом, перснеподібна бляха від вузди

з черню і золотінням (рис. 6, 9). Подібні деталі вузди трапляються у північнопричорноморських комплексах III—I ст. до н. е. (Симоненко 1982, с. 240; Дзис-Райко, Суничук 1984, с. 150; Редина, Симоненко 2002, с. 91, рис. 3, 1, 2, 6): бронзові С-подібні псалії із закінченнями у вигляді рубчастих (але не зубчастих) кульок — у «скарбі» з Веселої Долини (рис. 7, 3, 4), бронзові і срібні перснеподібні бляхи — в «скарбах» з Великоплоського (рис. 7, 8), Снігурівки (рис. 7, 9), у Тираспольських курганах. Налобники з голівками грифонів не мають прямих паралелей, але, поза сумнівом, відносяться до класу пізньоскіфських налобників «з гачком» III—I ст. до н. е. Складається враження, що псалії і вуз-

дечковий набір з Васюриної Гори — вишуканий «парадний» варіант перелічених аналогій. Унікальні і бронзові позолочені фалари зі скляними вставками (рис. 6, 1, 2). Ці вставки — що, за слушним зауваженням М.І. Ростовцева, характерні для римського часу (Ростовцев 1914, с. 42) — можуть вказувати на пізню дату поховання. Орнамент *Wellenranke*, що прикрашає край фаларів, трапляється на шоломах типів Монтефортіно та Манхайм II—I ст. до н. е. (Schaaff 1988, s. 318—322).

Нагрудники з Васюриної Гори — вироби того ж культурного кола, що й спорядження з Новолабинського кургану та Тенгінського некрополя. М.І. Ростовцев звернув увагу на гальштатський стиль декору пластин (Ростовцев 1914, с. 42), що вельми цікаво на тлі якогось сплеску західних (кельтських та фракійських) елементів у культурах варварів Північного Причорномор'я цього часу. Якщо уточнити час початку цього сплеску і пояснити його природу, то, можливо, стане більш зрозумілим час та історичний контекст появи такого вбрання.

До збруї цього типу входили жорсткі вудила з хрестоподібними насадками. Здавна за ними закріпилася назва «хрестоподібні псалії». Проте так називати їх хибно, оскільки головну функцію псалія — з'єднувати вудила та вуздечку — вони не могли виконувати хоча б через те, що на них немає де кріпити реміні. На деяких зразках (Великопоске, Весела Долина, Квашине) на кінцях вудил з хрестоподібними насадками були рухливі кільця або С-подібні псалії, до яких і кріпилися повід та вуздечка (рис. 7, 1, 3). Хрестоподібні насадки виконували іншу функцію. Вони тиснули на губи та кутки рота коня, підсилюючи больове відчуття та змушуючи коня швидше реагувати на команди вершника. Для цього на кінцях гілок насадки, звернених до морди коня, знаходилися плоскі зубчасті виступи (рис. 7, 11).

У Північному Причорномор'ї вудила з хрестоподібними насадками знайдені у «скарбах», кількох похованнях Тираспольських курганів і в похованні біля Чистенького. Фрагмент жорстких вудил є в комплексі з Гевані (рис. 7, 2). З іншого боку, вони добре відомі у пам'ятках варварів Прикубання та Північно-Західного Кавказу (Марченко 1996, с. 72—75; Лимберис 1988; Беглова 2002; Раев, Беспалый 2006). Свого часу К.Ф. Смирнов слушно припустив, що вудила з хрестоподібними насадками (він називав їх псаліями) мають кубанське походження (Смирнов 1953, с. 37).

Варто звернути увагу на зв'язок знахідок жорстких вудил з розглянутим кінським споряд-

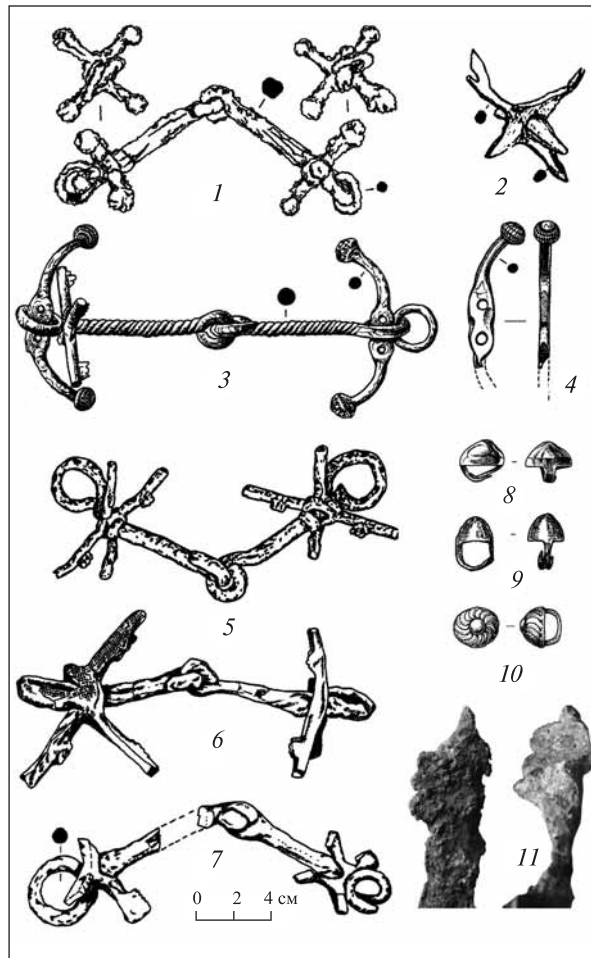

Рис. 7. Жорсткі вудила з хрестоподібними насадками: 1 — Чистеньке (за Ю.П. Зайцевим та С.Г. Колтуховим); 2 — Гевані (за Н. Арцухе та В. Сирбу); 3, 4 — Весела Долина (за Є.Ф. Редіною та О.В. Симоненком); 5 — Тенгінська (за О.О. Бегловою); 6, 7 — Новолабинська (за Б.А. Раєвим та Г.Є. Беспалим); 8 — Великопоске; 9 — Снігурівка; 10 — приватна колекція; 11 — виступи на насадках (фото О.В. Симоненка)

дженням. У Прикубанні в пам'ятках сіраків такі вудила поодинокі (Марченко 1996, табл. 78), але вони звичні у закубанських пам'ятках типу Новолабинського кургану і Тенгінського могильника, про які тут ідеться. Вони утворюють стійку комбінацію з пластинчастими налобниками та нагрудниками з підвісками, що відзначила і О.О. Беглова (Беглова 2008). Швидше за все, таке своєрідне спорядження з'явилося у Закубанні, а потім у Північному Причорномор'ї не раніше III та використовувалося у II, а, можливо, ще і в I ст. до н. е. Ми не бачимо підстав дати початок формування цього спорядження другою половиною IV ст. до н. е., як вважає О.О. Беглова (Беглова 2008, с. 43) — до цього часу відносяться хіба що кілька налобників, але всі комплекси з нагрудниками та жорсткими вудилами не старіші за III ст. до н. е.

Рис. 8. Дерев'яна намистина-амулет туркменського коня XIX ст. з колекції Natural History Museum у Нью-Йорку (фото О.В. Симоненка)

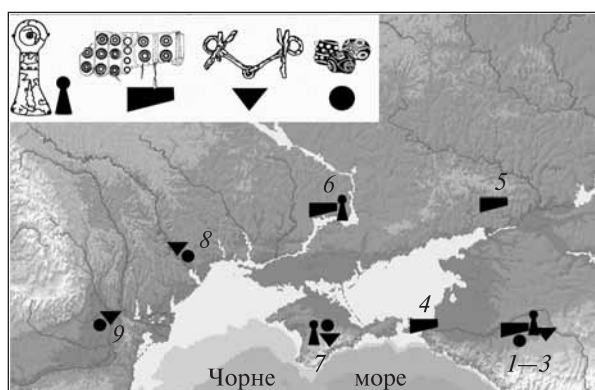

Рис. 9. Комплекси з предметами закубанської зброї типу Новолабинська-Тенгінська: 1–3 — Новолабинська, Тенгінська, Серьогінська; 4 — Васюрина Гора; 5 — Гостре; 6 — Нікополь; 7 — Чистеньке; 8 — Гліная; 9 — Гевані

Схоже на те, що перед нами етнографічно значущий тип кінського спорядження, що існував у якоїсь окремої групи населення. Там, де конярство та їзда верхи є складовою способу життя, кінське спорядження завжди виступає етнокультурним індикатором: пригадаймо монгольську, горську або козачу сідловку, угорську запряжку, зброю вестерн у США і Мексиці тощо. Вузечка, сідло і декор зброї мають ту саму розпізнавальну функцію, що й костюм.

Саме серед людей, що залишили пам'ятки типу Новолабинська-Тенгінська, і був поширений звичай використовувати великі намистини з вічками у вузді та спорядженні воїна. Враховуючи місце знахідки намистин, звичайно, не виключено їхнє утилітарне призначення: фіксація вузлів на ремінцях. Навряд чи це були просто прикраси, як інтерпретує намистину з Гліної В.С. Синика, називаючи її «султаном» (Синика 2004, с. 238). На наш погляд, загальна стилістика таких намистин, певний стандарт виконання

(великі розміри, форма, кольорова гама, вічка), поодинокість та належність до чоловічого інвентарю або кінського спорядження свідчать не тільки про їхню практичну або естетичну роль.

Не виключено, що водночас ці намистини були й амулетами. На користь цього вказують, перш за все, їхня кольорова гама і наявність вічок. Сині та блакитні намистини з вічками правили й продовжують правити⁹ за різного роду амулети. Судячи з численних етнографічних даних, вони асоціюються з вірою у пристрій, тобто руйнівну силу «дурного ока», що спричинює зурочення (Столба 2009, с. 111). Тож вічка на намистинах мають нейтралізувати злий погляд та відвести пристрій.

Бажання захистити амулетами себе, дітей і тварин від злих сил і пристриту простежується за матеріалами античних пам'яток Північного Причорномор'я (Столба 2007). Виходячи з численних археологічних матеріалів, у народів скіфо-сарматського світу амулети також були дуже поширені. Серед найпопулярніших можна назвати вироби з рідкісних металів, зуби та пазури великих хижих тварин і птахів, камінці з отворами, мушлі *Cauri* та рапанів, предмети незвичної форми або походження (зокрема й вироби раніших часів), а також намисто і підвіски з певною символікою. В археологічній літературі неодноразово підкреслювався факт використання намистин не тільки як прикрас, але й як амулетів-оберегів, предметів, що виконують захисну функцію. Зокрема, намистинам з вічками приписували лікувальні властивості, а також здатність протистояти дії «дурного ока» (Ковпаненко 1986, с. 90). У похованні сарматської «цариці-чаклунки» в Соколовій Могилі великі намистини з вічками були нашиті на повстяну торбочку з амулетами (Ковпаненко 1986, с. 87). Велика намистина з вічками (Simonenko 2008, Taf. 64, 7) знаходилась серед амулетів у похованні заможної сарматської жінки в Чугуно-Крепінці.

Місце знахідки намистин (під шелепами коней або поблизу них) та амулет зі зброї туркменського коня XIX ст. з колекції Natural History Museum у Нью-Йорку (рис. 8) підказують найвірогіднішу реконструкцію розташування намистин-амулетів — через широкий канал протягувався ремінець, що утворював петлю, на якій амулет ковзав по нашійнику-наузу. Протилежний кінець ремінця у туркмен прикрашався китицею; не виключено, що так

⁹ Наприклад, у Середній Азії, де амулети-намистини з вічками і зараз дуже поширені (інформація доктора О. Наймарка).

само закінчувався він і в нашому випадку — китиці завжди були популярним елементом декору кінської вузди (Пуясов 2003, р. 300 ff.).

Поза сумнівом, закубанські та причорноморські пам'ятки з намистинами, про які йдеться, пов'язані між собою і належать до спільного культурного кола. Не виключено, що знахідки біля Гострого та Нікополя фіксують шлях якоїсь групи закубанських варварів на захід (рис. 9). Виходячи з матеріалів Тираспольських курганів, він закінчився на Дністрі у середині III ст. до н. е. Вельми принадно пов'язати цей похід із загибеллю у 60-х рр. того ж століття античних поселень від Дону до Дністра, Єлизаветівського емпорію, степової Скіфії (Виноградов, Марченко, Рогов 1997)

із славнозвісним повідомленням Діодора Сицилійського, проте зараз ми утримаємося від цього — така тема заслуговує на окреме дослідження. Якщо поховання біля Чистенького і комплекс із Гевані є пізнішими за Тираспольські кургани (принаймні, схоже на те), то вони демонструють подальше використання намистин-амулетів варварами Північного Причорномор'я. Як це часто буває, звичай прибульців згодом став загальним.

Висловлюємо подяку докторові Валерію Сирбу за надіслані фотографії, ст. наук. спів. археологічної лабораторії Придністровського університету І.О. Четверикову та к.і.н. В.С. Синика за надісланий малюнок та дозвіл звернутися до неопублікованого матеріалу.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975 (САИ. — Вып. Г1—12).

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1978 (САИ. — Вып. Г1—12).

Беглова Е.А. Предметы конского убора из Тенгинского могильника // Материальная культура Востока. — М., 2002. — 3. — С. 157—168.

Беглова Е.А. Первый ритуальный комплекс Тенгинского могильника // OPUS: Междисциплинарные исследования по археологии. — М., 2004. — 3. — С. 88—107.

Беглова Е.А. Парадный конский набор IV—II вв. до н. э. из Предкавказья и Украины // Отражение цивилизационных процессов в археологических культурах Северного Кавказа и сопредельных территорий: Юбилейные XXV «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. — Владикавказ, 2008. — С. 41—45.

Виноградов Ю.А., Марченко К.К., Рогов Е.Я. Сарматы и гибель «Великой Скифии» // Сарматы и Скифия. — Азов, 1997. — С. 6—27 (Донские древности. — 5).

Дзис-Райко Г.А., Суничук Е.Ф. Комплекс предметов скифского времени из с. Великопоское // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — К., 1984. — С. 148—161.

Зайцев Ю.П. Скилур и его царство (новые открытия и новые проблемы) // ВДИ. — 1999. — № 2. — С. 127—148.

Зайцев Ю.П. Комплекс из Гэвани (к проблеме хронологии III в. до н. э.) // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. — СПб., 2007. — Ч. 2. — С. 258—268.

Зайцев Ю.П., Колтухов С.Г. Погребение воина эллинистического времени в Предгорном Крыму // Археология Крыма. — Симферополь, 1997. — Т. II, 2/97. — С. 49—59.

Зайцев Ю.П., Колтухов С.Г. Погребение воина эллинистического времени у с. Чистенькое в Предгорном Крыму // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2004. — VII. — С. 242—259.

Зарайская Н.П., Привалов А.И., Шенко Л.Г. Курган раннего железного века у пос. Острый // Донецкий археологический сборник. — 2004. — II. — С. 130—144.

Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986.

Колтухов С.Г., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. — Запорожье, 1998.

Кудрявцев А.А., Кудрявцев Е.А., Прокопенко Ю.А. Комплекс предметов конского убора позднескифского времени из могильника № 2 Татарского городища города Ставрополя // ДА. — 2000. — № 2. — С. 40—47.

Лимберис Н.Ю. Конские погребения из могильника городища № 3 у хутора имени Ленина // Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа. — Краснодар, 1988. — С. 35—54.

Лимберис Н.Ю., Марченко И.И. Пластинчатые налобники из Прикубанья // Четвертая Кубанская археологическая конференция. Тез. и докл. — Краснодар, 2005. — С. 162—167.

Марченко И.И. Сираки Кубани. — Краснодар, 1996.

Марченко И.И., Лимберис Н.Ю. Пластинчатые конские налобники из Прикубанья // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2009. — № 3 (39). — С. 69—74.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. — М.; Саратов, 2003.

Мурзин В.Ю., Черненко Е.В. О средствах защиты боевого коня в скифское время // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 155—168.

- Павлуцкий Г. Предметы античного вооружения, найденные в Екатеринославском уезде // АЛЮР. — 1903. — Т. 3. — С. 37—40.
- Раев Б.А. Вторичное использование элементов античного доспеха варварами Прикубанья // ANTIQVITAS AETERNA: Поволжский антиковедческий журнал. — Саратов, 2007. — С. 375—389.
- Раев Б.А., Беспалый Г.Е. Курган скифского времени на грунтовом могильнике IV Новолабинского городища. — Краснодар, 2006.
- Редина Е.Ф., Симоненко А.В. «Клад» конца II—I в. до н. э. из Веселой Долины в кругу аналогичных древностей Восточной Европы // МИАК. — Краснодар, 2002. — 2. — С. 78—96.
- Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на Юге России. — СПб., 1914.
- Симоненко А.В. О позднескифских налобниках // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 237—245.
- Симоненко А.В. Погребение у с. Чистенькое и «странные» комплексы последних веков до н. э. // НАВ. — Волгоград, 2001. — 4. — С. 92—106.
- Симоненко А.В. Тридцать пять лет спустя (послесловие-комментарий) // Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. — СПб., 2008. — С. 238—286.
- Синика В.С. Конь в погребальном обряде на могильнике позднескифского времени у с. Глиное // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — XI. — С. 237—239.
- Смирнов К.Ф. Северский курган — М., 1953 (Тр. ГИМ. — 2).
- Столба В.Ф. Каури и прочие амулеты в погребальном обряде некрополя Панское I // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. — СПб., 2007. — Ч. 2. — С. 157—162.
- Столба В.Ф. Бусы, подвески и амулеты: вера в сглаз у греческого и местного населения Таврики // ВДИ. — 2009. — № 2. — С. 109—128.
- Ханенко Б.Н., Ханенко В.И. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. — К., 1907. — VI.
- Harjuče N. Mormîntul princiar Traco-Getic de la Găvani județul Brăila // Istros. — Brăila, 1966. — IV. — P. 25—70.
- Plasov J. Covered Tail and «Flying» Tassels // Iranica Antiqua. — 2003. — Vol. XXXVIII. — P. 259—325.
- Schaaff U. Etruskisch-Römische Helme // Antike Helme. — Mainz, 1988. — S. 318—326 (RGZM Monographien, 14).
- Simonenko A.V. Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebiets. — Mainz, 2008.
- Șirbu V., Harjuče N. Remarques sur le tumulus aristocratique de Găvani, département de Brăila // Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. — Tulcea, 2000. — No. 1. — P. 139—153.

Надійшла 10.12.2009

Е.С. Дзюладзе, А.В. Симоненко

БУСЫ — ВОИНСКИЕ АМУЛЕТЫ III—II вв. до н. э.

В некоторых варварских памятниках Северного Причерноморья эпохи позднего эллинизма (Чистенькое в Крыму, Тираспольские курганы 17 и 51, Гэвани в Румынии) рядом с костяком коня и/или на скелете человека найдены от одной до трех крупных (до 4 см в диаметре) бусин из глухого синего стекла. Они не идентичны, но сходны по основным признакам: продолговатый или округлый корпус с широким каналом, плоские слоистые или высокие конические сине-белые или сине-бело-желтые глазки, над ними или между ними — пояски выпуклых капель разных цветов. Судя по положению *in situ*, эти бусины находились на узде или снаряжении воина.

По классификации Е.М. Алексеевой, бусины из этих комплексов принадлежат к типам 356, 358, 368, 386 или близки им, не имея точного соответствия в ее своде. Достоверно датированные аналогии относятся к III—I вв. до н. э.

Поиск аналогий очертил ограниченный ареал использования таких бусин: памятники варваров Северо-Западного Кавказа меото-сарматского круга (могильники у станиц Тенгинской и Серегинской и курган на грунтовом могильнике IV Новолабинского городища). Там при костяках лошадей и мужчин найдены крупные округлые, цилиндрические или бочковидные бусы, подобные причерноморским экземплярам. Такие бусины связаны со специфическим конским убором из этих памятников. В состав оголовья входили большие бронзовые налобники с круглой верхней частью и отходящей от нее топовидной лопастью. Они появились в конце IV в. и употреблялись, возможно, вплоть до I в. до н. э. В Северном Причерноморье такие налобники найдены в Чистеньком и близ Никополя.

Еще одна характерная деталь этой сбруи — нагрудники с бронзовыми оковками двух видов: парные трапециевидные пластины с прямыми или фигурными краями или узкая лента, составленная из двух частей. Оковки обоих типов украшены рядами пуансонных точек и гравированными или пуансонными концентрическими кругами, а к их нижнему краю подвешены лунницы, трубочки и т. наз. «полуколокольчики». В Северном Причерноморье нагрудник первого типа найден у Никополя, второго — у поселка Острый в Донбассе. Ближайшие аналогии — экземпляры из Васюриной Горы и закубанских могильников III—II вв. до н. э. (Тенгинская, Новолабинская и др.).

В сбруе этого типа использовали строгие удила с крестовидными насадками. В Северном Причерноморье такие удила найдены в «кладах» II—I вв. до н. э., нескольких погребениях Тираспольских курганов и в погребении у Чистенького. Фрагмент строгих удил есть в комплексе из Гэвани. С другой стороны, они хорошо известны в памятниках варваров Кубани и Северного Кавказа.

Стоит обратить внимание на связь находок строгих удил с рассматриваемым конским убором. В Прикубанье такие удила единичны в памятниках сираков, но обычны в закубанских памятниках типа Новолабинского кургана и Тенгинского могильника. Они образуют устойчивое сочетание с пластинчатыми налобниками и нагрудниками с подвесками. Скорее всего, такой своеобразный убор появился вместе с его владельцами в Закубанье, а затем в Северном Причерноморье не ранее III и бытовал во II, а, может быть, еще и в I вв. до н. э.

Именно среди людей, оставивших памятники этого типа, и был распространен обычай использовать крупные бусины в конской узде и снаряжении воина. Учитывая расположение бус на узде или в районе портупейного? пояса, возможно, конечно, их утилитарное назначение: фиксация узлов на ремешках. С другой стороны, вряд ли это были только украшения. Общая стилистика таких бус, некий стандарт исполнения (крупные размеры, форма, цветовая гамма, глазки), единичность и принадлежность мужскому инвентарю или конскому снаряжению свидетельствуют не только об их практической или эстетической роли. Не исключено, что они были и амулетами. В пользу этого свидетельствуют, прежде всего, цветовая гамма бусин и наличие глазков. Синие и голубые глазчатые бусы регулярно использовались и продолжают использоваться как различного рода амулеты. Судя по этнографическим данным, этот цвет и глазки тесным образом ассоциируются с верой в слез, т. е., разрушительную силу недоброго взгляда, вызывающего порчу. Таким образом, глазки на бусинах должны были нейтрализовать «дурной глаз» и отвести порчу.

Несомненно, закубанские и причерноморские памятники с бусами связаны между собой и принадлежат одному культурному кругу. Похоже, что находки у Острога и Никополя фиксируют путь какой-то группы закубанских варваров на запад в середине? III в. до н. э. Если погребение у Чистенького и комплекс из Гэвани позднее Тираспольских курганов (во всяком случае, на это похоже), то они свидетельствуют о дальнейшем использовании бусин-амулетов варварами Северного Причерноморья. Как это часто бывает, обычай пришельцев со временем стал общим.

O.S. Dzneladze, O.V. Symonenko

THE BEADS AS WARRIOR AMULETS OF THE 3rd—2nd CENTURIES BC

In certain Barbarian sites of the Late Hellenistic period at the northcoast of the Black Sea (Tchystenke in the Crimea, Tiraspol barrows nos. 17 and 51, and Găvani in Rumania) the large beads (up to 4 cm in diameter) made of blue opaque glass from one to three in number near the horse skeleton and on the human skeleton or nearby were uncovered. They are not identical but their main features are similar: oblong or globular body with a wide canal, flat laminated or high conical blue and white or blue and white and yellow eyes with rows of relief drops of various colors over or between them. According to their position in situ, these beads were placed on the bridle or on the warrior equipment.

By Ye.M. Alekseeva's typology, the beads from these assemblages belong to the types 356, 358, 368, and 386 or are close to them. Reliably dated parallels could be dated to the 3rd—1st centuries BC.

The search of analogies to such beads outlined the strictly bounded area of their use: the sites of the Barbarians in the Northwest Caucasus of Maeotian and Sarmatian circle (cemeteries near stanitsas Tenginskaya and Sereginskaya, and the barrow on the cemetery of IV Novolabinskoe hill-fort. At these sites the large round, cylindrical or dolioform beads, similar to North Pontic examples, were discovered near horses and human skeletons. Such beads were attached to the original horse harness from these sites. The horse heads were decorated by large bronze frontlets with round upper part and axe-shaped lower one. They appeared at the end of the 4th c. BC and were used probably up to the 1st century BC. In the north Coast of the Black Sea such frontlets were found near Tchystenke and Nikopol.

Another characteristic feature of this harness is the bronze decoration of a breastplate of two shapes. The first one is the pair trapeziform plates with straight or figured edges. The breastplate of the next type consist of two lapped bronze ribbons. The front side of both types of breastplates is decorated by the parallel rows of punched dots and engraved or punched concentric circles. To the lower edge of plates and ribbons the lunulae, tubes and so called «semi-bells» pendants, also decorated by punched geometrical ornament, are hanged. In the north Coast of the Black Sea the breastplates of the first type were discovered near Nikopol and of the second one were found near Hostre in Donbas region. The closest parallels to them are the harness from Vasyuryna Gora and cemeteries of the 3rd and 2nd centuries BC at Kuban basin (Tenginskaya, Novolabinskaya, etc.).

To this harness the harsh bits with cruciform mouth-pieces belonged. In the north Coast of the Black Sea such bits were uncovered in the «hoards» of the 2nd and 1st centuries BC, in several graves of Tiraspol barrows and in the grave near Tchystenke. The fragment of harsh bit was found in Găvani assemblage. On the other hand such bits are well known in the Barbarian sites of Kuban basin and Northern Caucasus.

It is worth paying attention to the connection of the finds of harsh bits with the horse harness under discussion. Such bits are single in the Siracian sites northwards of Kuban river but are common in the sites placed southwards of it of Novolabinskaya-Tenginskaya type. They persistently combine with frontlets and breastplates described above. Most likely, such original harness had appeared together with its owners in Trans-Kuban area and in the north Coast of the Black Sea not earlier than the 3rd c. BC and was used in the 2nd c. BC and probably until the early 1st c. BC.

It was among the people who left the monuments of this type that a tradition to use big beads in horses bridles and warriors equipments was common. Taking into account the position of beads on the bridle or in the area of waist-belt one can suggest, of course, their practical usage: fixing of strap knots. It is doubtful whether they were simply decorations. We think that the general style of such beads, definite standard of design (largeness, form, colour gamma and eyes), the sparsity, and belonging to the warrior goods or horse harness displays not only their practical or aesthetical role in the life of their owners. It is not ruled out, that at the same time these beads were the amulets. In favour of this hypothesis testifies, foremost,

their colour gamma and presence of eyes. Dark blue and blue eye beads were in use and still are in use like various amulets. Judging from numerous ethnographic data, this colour and eyes are associated with the faith in jinxing, i.e. destructive force of «evil eye» which causes an evil course. Thus, eye beads should to neutralize the evil eye and avert the evil course.

Undoubtedly, the sites with beads from Kuban and the Black Sea regions which are under discussion are relative and belong to the common cultural circle. It seems like the finds near Hostre and Nikopol mark the way of some group of Northwest Caucasian Barbarians westward in the middle of the 3rd c. BC. If the grave near Tchistenke and Gāvani assemblage are later than Tiraspol barrows (at least, it looks like on that) they display the further use of beads-amulets by the Barbarians of north Coast of the Black Sea. As it often happens the custom of new-comers with the lapse of time became common.

Д.Н. Козак

КАПИЩЕ ГОТІВ НА ВОЛИНІ

У статті розглядається капище-жертвник, виявлене на поселенні вельбарської культури. Зокрема, здійснюється пошук найближчих аналогій цій пам'ятці та її інтерпретація на основі стародавньої германської міфології та писемних джерел.

Ключові слова: Західна Волинь, вельбарська культура, германські племена, вірування, жертвник, писемні джерела.

У процесі археологічних досліджень на поселенні вельбарської культури біля с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. виявлено споруду, вибудовану з глини, яка своєю формою, конструктивними особливостями та інтер'єром помітно вирізняється серед сотень будівель, досліджених у попередні роки. Вона визначена нами як капище-жертвник. Об'єкт локалізований у центрі скупчення помешкань, які належать до другої фази функціонування поселення (друга половина II — перша половина IV ст.) на відстані 8—10 м від нього (рис. 1).

Основою капища був майданчик розмірами 5 × 4 м, зроблений із земляної підсипки завтовшки 10—15 см, зверху перекритою шаром насипної глини з домішками органічних речовин завтовшки 18—22 см. Споруда була орієнована довгими стінами по лінії північ—південь (рис. 2; фото 1, 2).

У центральній частині капища був вівтар-вогнище, розташований посередині західної стіни, з боку річки. Він піднімався над вимостою на висоту 0,6 м, мав чітку округлу в плані форму діаметром 1,22 м і складався з чотирьох нашарувань: потужного шару пропаленої глини завтовшки 12 см, намощеної на глиняну підсипку, і череня завтовшки 12 см також. На черінь знову було насипано шар дуже пропаленої глини завтовшки 13 см, яку вкривав ще один черінь завтовшки 13 см (фото 3, 4). Чи було це чотири-

шарове напластування осмисленою конструкцією вівтаря, чи результатом його дворазової добудови в різний час, важко сказати.

Навколо вогнища вимощено глиняний майданчик розмірами 3,0 × 2,2 м та заввишки 0,2 м над рівнем основної вимостки. Майданчик дуже випалений, у чотирьох його кутах розташовані отвори, обгорілі всередині, діаметром 0,4—0,6 м. В одному з таких ям-отворів зберігся горщик, вмонтований у глину, в іншому — кілька уламків горщика. Горщики дуже пропалені. Очевидно, і в інших трьох ямах при функціонуванні капища були такі посудини.

Нижче, у глиняній вимостці, на її східному і західному краях розташовані ще два отвори неправильної форми діаметром 0,60—0,65 м і завглибшки 0,18—0,24 м. Призначення цих ям не визначено. Очевидно, тут знаходилась ємкість (кошик, горщик) для зберігання якоїсь субстанції (м'яса).

У східній частині капища збереглася частина стіни заввишки 0,5 м над рівнем глиняної вимостки та завдовжки 4,2 м за ширини 0,55—0,60 м. Стіна складалася з трьох горизонтів: земляної підсипки завтовшки 20 см і глиняної такої ж товщини, зверху покритою шаром добре пропаленої глини завтовшки 20 см з домішками глиняної обмазки. Посередині верхньої площини стіни розташовані ямки від стовпів з пропаленими стінками. Всього зафіксовано 19 таких ямок, розмішених на відстані 10—15 см одна від одної. Діаметр їх від 3,0

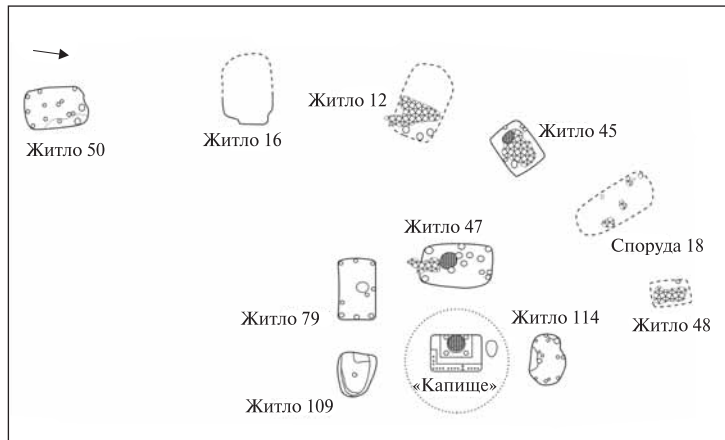

Рис. 1. Хрінники. Локалізація капища на поселенні

до 7,0 см. Очевидно, стіна з дерев'яними конструкціями зверху була частиною загорожі, обмазаної глиною. Паралельно до паль від тину розміщувалися чотири ями досить великого діаметра. Стовпи, що стояли тут, використовувалися для якоїсь іншої мети. За 0,1 м від північної стіни споруди була яма овальної форми розмірами 1,4 × 2,0 м та завглибшки 0,3 м від рівня виявлення.

На схід від капища розташований майдан розмірами приблизно 7 × 14 м, який був заглиблений (витоптаний) на 0,35 м від рівня материка. Він був заповнений сіро-брунатною гумусною масою, вщерть заповненою кістками. Серед них є фрагменти черепів хижих (вовк, вепр, лис) та свійських тварин. Трапився також фрагмент людського черепа, який належав особі віком 23—25 років (визначення О.Д. Козак), та кілька дрібних людських кісток. Біля капища також знайдено бурштинову намистину і жіночі кістяні заколки. Поряд зі стіною (під нею) ззовні виявлено цілі черепи коня, вепра, свині та два черепи собаки (фото 5).

Біля капища серед кісток тварин трапилася значна кількість ліпної та гончарної кераміки. На самому капищі знахідок не було. Ліпна кераміка представлена горщиками, мисками та кухликами, які нічим не відрізняються від посуду, виявленого на поселенні, так само і кружальна кераміка (рис. 3). Переважає ліпний посуд, що становить 62 %. За гончарною керамікою та її складом капище можна датувати другою фазою існування поселення — другою половиною III — першою половиною IV ст.

Аналогії культовій споруді, виявленій на поселенні вельбарської культури у Хрінниках, в Україні немає. Тут до культових пам'яток готів можна віднести лише святилище, розкопане М. Тихановою на поселенні в Лепесівці. Це

було сімейне святилище з вітварем, присвяченим землеробським культам.

Не має наш об'єкт аналогій і на пам'ятках континентальних германців та в Скандинавії, хоча жертovníків розкопано там чимало. За даними І.П. Русанової, на території Німеччини, Голландії, Данії та Швеції сьогодні відомо близько 500 жертovníх місць. Їхньому опису присвячена величезна кількість літератури. Це були, в основному, жертovníки, розташовані поблизу води, на болотах і торфовищах. Вони різняться розміром, способом зведення огорожі, внутрішнім облаштуванням, кількістю і складом жертovníх дарів. Зведені дані про культові споруди давніх германців вміщені у працях Г. Янкуна, Г. Бем-Бланке, К. Беккер (Jankuhn 1967, s. 117—147; Behm-Blancke 1978, s. 129—135; Becker 1970, s. 240—258). Нещодавно такі дослідження здійснила І.П. Русанова (Русанова 2002, с. 46—69).

Виходячи з археологічних даних, у давніх германців не було, на відміну від давніх слов'ян, великих зображень чи скульптур ідолів. Відомі лише невеликі дерев'яні фігурки із схематичним зображенням людських облич. Германці не мали храмів, а свої моління здійснювали у гаях та дібровах просто неба. Там же вчиняли певні ритуальні дії, сімейні, племінні та міжплемінні жертвоприношення, зокрема й людей.

Тацит писав з цього приводу, що: «Через велич небожителів богів не можна розмістити ні в стінах, ні надавати їм якихось рис схожості з людським виглядом. Вони присвячують їм діброви, гаї та називають їх іменами богів» (Тацит, О проісходженні..., 9).

Для нас важливо підкреслити, що всі відомі германські культові об'єкти були лише місцями для складання пожертв. Спеціально сконструйованих споруд поки що не виявлено, як і

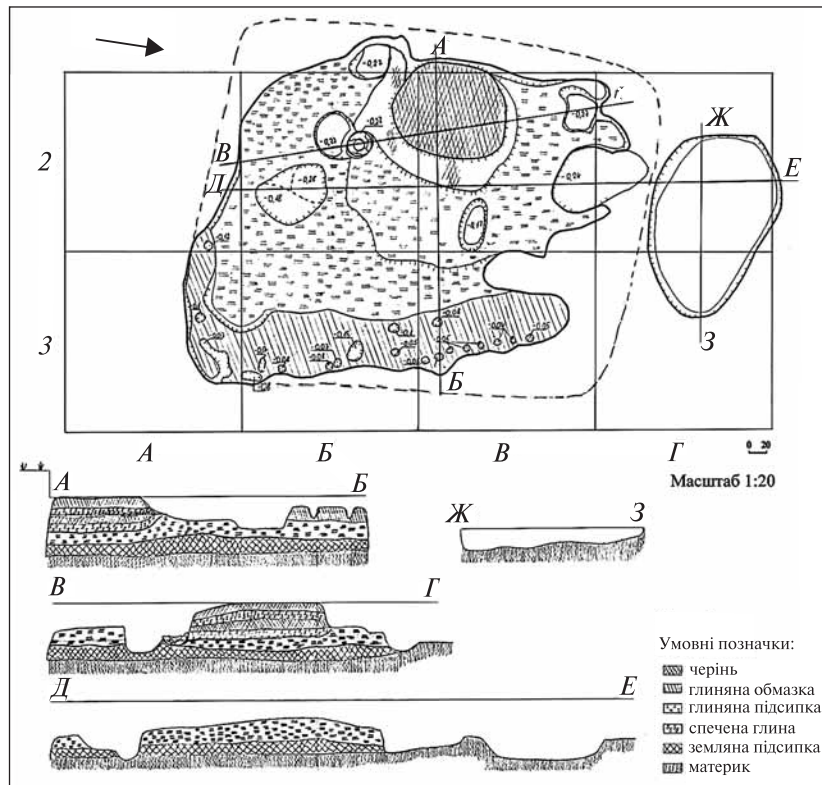

Рис. 2. Капише. План і перетини

місць, на яких здійснювали жертвоприношення. Тільки окремі з них мали майданчики, викладені камінням або галуззям.

Для прикладу розглянемо найвідоміші жертovní місця континентальних германців, добре описані в літературі. Одне з них розташоване біля місцевості Обердорл на березі озера (середня Німеччина). Тут розкрито дев'ять на шарувань торфу з жертвоприношеннями. Нашарування утворилися внаслідок зміни рівня води в озері і затоплення жертвовного майданчика. Жертвне місце використовували протягом чотирьох століть — з II ст. до н. е. по II ст. н. е. (Die Germanen 1983, Taf. 40). Майданчик мав прямокутну форму розміром 14 × 15 м і з трьох сторін був оточений тином з опорними вертикальними стовпами. З боку води він був відкритий. У центрі майданчика стояв дерев'яний ідол жіночої богині у вигляді дерев'яного бруса з грубо позначеними головою та рисами обличчя. До тулуба примикають тоненькі ручки. Поряд стояв великий горщик, були кістки коня і частина скелета дитини. По всьому майданчику були розкидані кістки тварин, вугілля, фрагменти посуду, частини дерев'яних човнів, ломаки з погостреними кінцями, що мали ритуальне значення. Окремими скупченнями лежали розчленовані кістки людей (близько 40 осіб).

Поза огорожею зафіксовано частини свійських тварин без черепів, окремо — кістки собак, а також людей. Таким чином, на майдані періодично, протягом кількох століть, як зазначає І.П. Русанова, приносили в жертву, очевидно богині родючості Нертус (Нарті), туші свійських тварин, посуд з їжею, продукти сільськогосподарства, собак (Русанова 2002, с. 50).

Особливість жертвовника Обердорл — нечітке планування, примітивна огорожа, розташування жертвовних дарів окремими скупченнями, склад цих дарів у вигляді розрізнених черепів, кісток людей, коней, собак, характерні, за визначенням І.П. Русанової, для багатьох інших культових місць германців (Русанова 2002, с. 51).

Ще одна, дещо відмінна пам'ятка, розташована в Данії, на березі озера в Керінгшоні, і датується II—V ст. Майданчик був вимощений камінням і деревом. На ньому розмішувалися цілі посудини з жиром, фібула, бронзова сітула, дерев'яна борона, човен (Arbman 1945, s. 166—120).

Характерною рисою більшості жертвовних майданчиків, виявлених у Скандинавії та континентальних германців римського часу, є вимощення їх деревом, скупченнями каміння. Між ними лежать жертвовні дари. Це посуд, кістки людей і тварин. Тут завжди багато хми-

Фото 1. Капище, вигляд з північного сходу

Фото 2. Капище, вигляд з півдня

зу, погострених жердин, подекуди трапляються примітивні фігури богів, виготовлені з гілок, дощечок, брусочків. На деяких майданчиках трапилося по 20—30 скупчень жертвних дарів.

Так, приміром, пам'ятка у Валмосі (Німеччина), що датується IV—V ст., мала майданчик розмірами 6,5 × 9,0 м і з трьох сторін була обмежена ровом, а з четвертої переходила у болото. Майданчик вкрито хмизом і камінням. На ньому лежали кістки 11 коней, семи биків, трьох собак, окремі кістки свині та кози. Тут же виявлено два кістяки молодих жінок і підлітка 15 років, окремі кістки ще чотирьох людей (Jankuhn 1967, s. 122—125).

Визначено, що на всіх таких жертовниках переважають продукти і предмети, пов'язані з сільським господарством (гличики з їжею, дерев'яні плуги, м'ясо, а також голови та кістки кінцівок, можливо зі шкурою, свійських тварин (за ними бог Тор відновлював худобу). Очевидно, міфічні дії і жертвоприношення були націлені на задобрення богів, зокрема богині Нертус — богині родючості, рослинності та землі. З цією метою в жертву приносили жінок і дітей, як правило, розчленовуючи їх.

Наявність на святилищах значної кількості гілок та ломак знаходить пояснення у Тацита (Тацит, О происхождении..., 12). Він пише,

Фото 3. Капище, перетин чверті споруди

Фото 4. Капище, поздовжній перетин вітваря і майданчика

що втоплених у багні та болоті закидали зверху хмизом. На паличках і гілках ворожили. Зрубану з плодового дерева гілку вони нарізали плашками і, зробивши на них особливі знаки, висипали на білосніжну скатертину. Після цього, якщо ворожіння виконувалося на суспільну користь, жрець племені, якщо на приватну — то глава сім'ї, здійснивши молитву і поглянувши в небо, тричі виймав по одній плашці, здійснюючи при цьому віщування за вискобленими на них знаками (там само, 10).

Починаючи з II—III ст., на болотяних культових місцях серед жертвних дарів з'явилося багато зброї, зброї та прикрас коня. Це явище дослідники міфології пов'язують з мілітариза-

цією германських народів, з початком утворення союзів племен для війн з Римською імперією (Jankehn 1967, s. 135). Очевидно, люди приходили до жертвних місць військовими групами перед походами або після них, щоб отримати прихильність богів або віддячити їм за перемогу (Русанова 2002, с. 60). Так, за даними римського історика Орозія, кимври і тевтони після перемоги над ворогом отриману здобич кинули у річку, знищили коней, а полонених повісили на деревах (Die Germanen 1983, s. 353).

Таким чином, усі відомі нині давньогерманські культові об'єкти відрізняються від капища, виявленого у Хрінниках. Хрінницьке капище споруджене на поселенні, в його центрі, а не

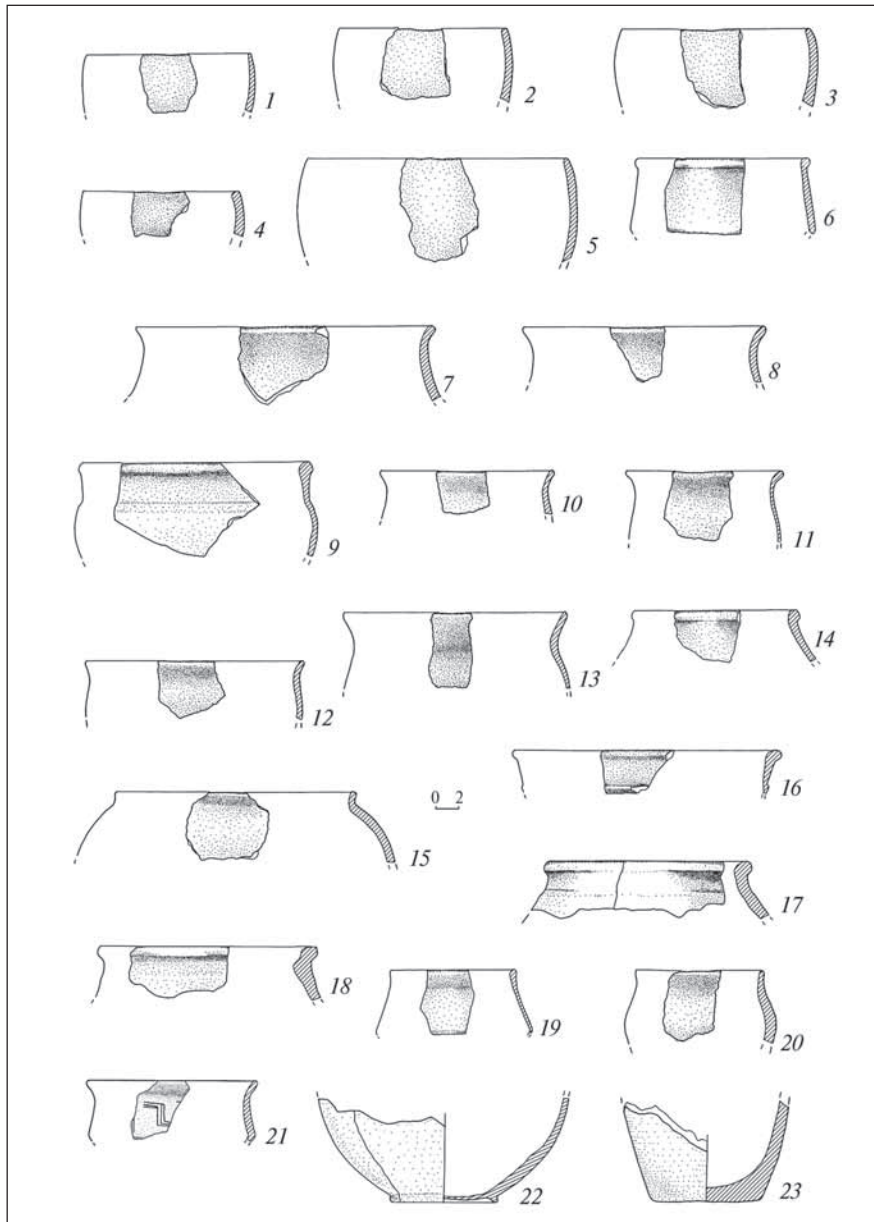

Рис. 3. Уламки посуду з капища

на болоті чи поряд нього, чи біля води. На ньому не виявлено ніяких жертвних дарів, які є на відомих культових майданчиках, воно має добре продуману конструкцію та опорядження, а також міцну огорожу. Тож є підстава припустити, що Хрінницьке капище було спеціалізованою спорудою, призначеною виключно для здійснення жертвоприношень, а не для складання речових дарів. Виходячи зі складу кісток, виявлених біля капища, в жертву приносили свійських тварин — бика, свиню, коня, собаку (вовка), вівцю (козу), а також диких — велпра, ведмедя, птаха (табл. I). Зважаючи на уламок людського черепа, тут здійснювали також людські жертвоприношення.

Для глибшого розуміння цієї пам'ятки звернемося, в загальних рисах, до міфології германців.

Даних про міфологічні погляди цього народу, зокрема, готів — небагато. Причиною є рання і глибока християнізація континентальних германців. Відомо, що вже у 378 р. готи Криму мали свого християнського єпископа і перекладену ним готською мовою Біблію. З Криму християнізація швидко розповсюджувалась на захід. У 498 р. християнство поширилось у франків і хутко охопило всі давньогерманські народи Західної Європи.

Уривчасті, але надзвичайно цінні відомості щодо вірувань давніх германців є у Тацита (I ст.). Дуже скупі повідомлення про германську міфологію є у творі Йордана «Гетика» (VI ст.), християнській хроніці Григорія Турського (VI ст.), візантійського історика Проко-

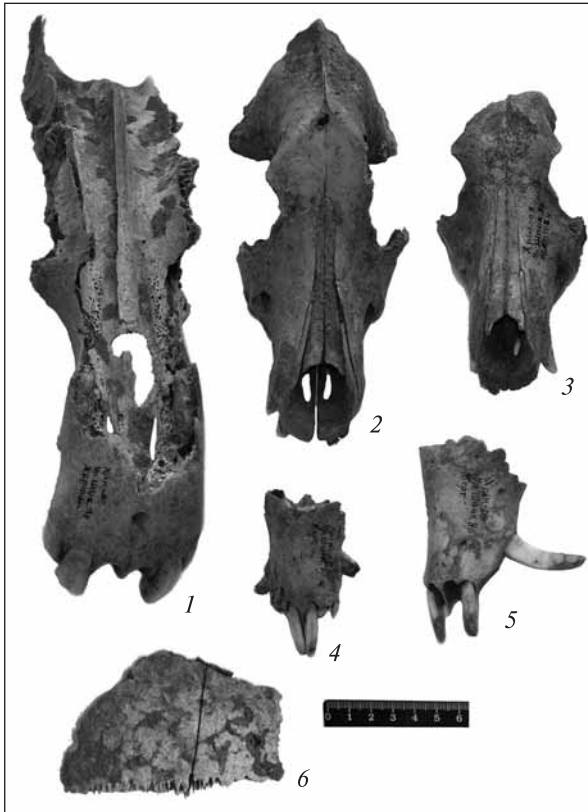

Фото 5. Черепи тварин (1–5) і людини (6)

пія Кесарійського (VI ст.), в «Історії лангобардів» Павла Диякона.

Набагато більше є свідчень про скандинавську міфологію через пізнішу християнізацію населення Скандинавії і особливості збереження язичницьких культурних традицій. Ще в середині X ст. людність Норвегії сповідувала язичництво. Тому північні саги, записані в середньовічні часи в Ісландії, зокрема, збірка міфологічних та героїчних пісень «Старша Едда», а також «Молодша Едда», історична хроніка Сноррі Стурлуссона «Круг земний» є гарними джерелами для вивчення язичницьких вірувань германських народів. Найбільше стислий аналіз цих творів, а також висвітлення основних постулатів давньогерманської міфологічної системи подано Є.М. Мелетинським та А.Я. Гуревичем в енциклопедії «Мифы народов мира» (Мифы... 1987, с. 284–292). Коротко вони зводяться до наступного.

Просторова модель світу за давньогерманською міфологією складається з вертикальної та горизонтальної проекцій. Горизонтальна проекція включає простір, який займають люди. Це освоєна людьми частини землі, яка називається Мідгард. Окраїни Землі, Північ і Схід займають пустельні, кам'янисті та холодні землі, заселені велетнями (Утгард). Довкола

землі розташований океан, в якому живе чудовисько Ермунганд. Чотири кути неба підтримують чотири карлики, які мають назви чотирьох сторін світу.

Основу вертикальної проекції складає світове дерево — ясен Іггдрасіль. Воно пов'язує землю, де живуть люди (Мідгард) з небом (Асгард), де мешкають боги і де розміщується «рай» для загиблих воїнів (Вальхалла), а також підземним світом (царством померлих — Хель).

Таким чином, вертикальна вісь поділяє світ на місця мешкання богів і людей. Вона протиставляє царство мертвих для воїнів на небесах, де живуть валькірії, і підземне для простих смертних, світ норн, які живуть біля коренів світового дерева. Вони одночасно є двома категоріями богинь долі давньогерманських народів. До вертикальної космічної моделі входять також орел, що живе на верхів'ї ясена Іггдрасіль, змії Нідхегг, чотири олені (кози), що поїдають листя ясена. Через них, а також по кроні дерева циркулює священний мед, як джерело оновлення життя та магічних сил, який об'єднує всю цю систему світосприйняття в одне ціле.

Світ виникає із взаємодії води і вогню з холодом і гине від пожежі та повені, холоду і спеки. Виникнення світу розуміється як заповнення пустоти світової безодні і перетворення хаосу в космос. Спочатку світ був заселений велетнями. Першоістотою був велетень Імір, який виник із охолоджених підземних вод, що заповнювали світову безодню. Боги вбивають велетня Іміра та створюють з частин його тіла світ. Вони облаштовують землю і влаштовують на ній прекрасний Мідгард. Вони впорядковують також небесну сферу і визначають рух сонця, місяця і зірок.

У процесі впорядкування світу боги перемагають хтонічних чудовиськ — змія Ермунганда, вовка Фенріра та володарку царства мертвих Хель. Зрозуміло, що вся ця система світосприйняття супроводжувалася значною кількістю пояснювальних міфів. Боги виступають у них в якості культурних героїв і борців з чудовиськами. Багато міфів присвячено висвітленню картини циркуляції цінностей між різними світами, вони наповнюють міфологічну систему безліччю дійових осіб та подій. Важливими і цікавими є міфи про священний мед Одіна, здобутий у боротьбі з велетнем, який є джерелом сили, шаманського екстазу, натхнення та мудрості, міф про медове молоко кози Хейдрун, міф про м'ясо козлів Тора,

молодильне яблуко Одіна. Вся ця міфологія присвячена висвітленню вічного існування та оновлення магічної сили богів, джерела їжі та родючості.

Пантеон богів досить численний. Вони поділяються на дві групи — асів і ванів. До найвищого шабля належить Один (влада, мудрість, магія, війна). Він водночас є правителем Вальхалли. Тор — бог-громовик, покровитель воїнів, а також богиня землі, рослинності та родючості Нертус. З часом, найвищим божеством германців став Один (Вотан), який втілював і був носієм найвищої магічної сили. Пантеон германських богів містить ще низку різноманітних божеств, зокрема, валькірій, які наповнювали уявний світ давнього германця і з якими він мав жити в злагоді. Розкриття цієї теми виходить за межі нашої роботи.

Для нас важливо встановити, яким богам і що приносили в жертву готи для спалення на жертovníку, розташованому в центрі поселення Хрінники на високому березі річки. Жертovníк, без сумніву, мав племінний або міжплемінний статус і послуговувався значній кількості германських общин. Зрозуміло, що археологічних матеріалів для розкриття цього питання при дослідженні пам'ятки виявлено мало. Тому, знову ж таки, слід звернутися до писемних джерел, зіставити їх, якщо можна, з даними археології.

Тацит повідомляє, що германці найбільше шанують Меркурія (Вотана) і вважають необхідним приносити йому в певні дні в жертву також і людей (Тацит, *О происхождении...*, 9). У давньогерманського племені свевів, писав Тацит, *«у встановлений день представники всіх пов'язаних з ними крєвно народностей сходять ся в лїс, що шанується ними як священний..., і, почавши з принесення людської жертви, від імені всього племені урочисто відправляють мото рошні тайнства свого варварського обряду»* (там само, 39). Стосовно готів це само підтверджує Йордан. Він писав: *«Марса (теж Одіна) готи вшановують найжахливішим культом, вважаючи, що очільника війн пристойно умилоствляти пролиттям людської крові. Йому присвячувалась перша здобич, на його честь підвішували на кронах дерев трофеї»* (Йордан, *О происхождении...*, 132).

Адам Бременський, шведський історик XI ст., свідчить, що ще в його часи у Швеції продовжувались людські жертвоприношення: *«Для жертвоприношення від усього живого бра лося по дев'ять жертв чоловічої статі, їх кров служить для умилоствлення богів. Тїла помер-*

лих довго після жертвоприношень висять на деревах у священному гаю... Поряд з людськими висять також туші собак і коней» (Цит. за: Андерсон 1951, с. 481).

Про людські жертвоприношення у кїмврів повідомляє Страбон. Він писав, що германці такі жертвоприношення здійснювали над казаном, заповненим кров'ю (Страбон, *География*, VII, 11—13). Очевидно, символ казана, як свідчать джерела, відігравав важливу роль у культурах давніх германців. З цього приводу І.П. Русанова згадує відому знахідку котла з Гундеструпа (Данія) з зображеннями сцен жертвоприношень (Русанова 2002, с. 60).

Череп людини, знайдений біля стїн капища у Хрінниках, вказує на людські жертвоприношення теж. Незначна кількість людських кісток не може бути свідченням нечисленності таких жертв. Людські кістяки після жертвоприношень могли десь закопувати, а якщо вони лишалися на місці, то їх могли шматувати звірі, а також могли прибрати люди, які у післяготський час заселили це місце.

Крім чоловіків, як свідчать писемні джерела, в жертву приносили також жінок і дітей, як правило, розчленовуючи їх. Розрубане і розчленоване людське тіло відіграло велику роль у багатьох релїгіях. У індоевропейській міфології бог-громовержець розтинає свого супротивника на частини і розкидає їх у різні сторони, звільняючи цим воду і тварин (Мифы т. 2, с. 530). У Скандинавії існував звичай посмертного ритуального розчленування конунга і поховання його частин у різних кінцях держави для рівномірного обдаровування підданих ласкою господаря (Гуревич 1972, с. 235—236). Подібний звичай існував і в період середньовіччя у Франції та інших європейських народів.

Сенс людських жертвоприношень у давніх германців, як і в індоевропейських народів загалом, полягав у особливому вшануванні богів. В екстремальних випадках необхідні були, за їхніми уявленнями, більш дієві жертви. Вони були потрібні для збереження і продовження життя, для вічного оновлення, для перейняття сили убитого. Смерть людини чи тварини, за уявленнями давніх людей, призводила до воскресіння, відновлення природи (Фрезер 1986). Для відродження життя і родючості найефективнішими вважали жертвоприношення дітей і жінок.

Біля капища, як зазначалося, знайдено кістки свійських та диких тварин. Черепи собаки, коня, кози і вєпра лежали біля стїн капища. Вони, можливо, були настромлені на жер-

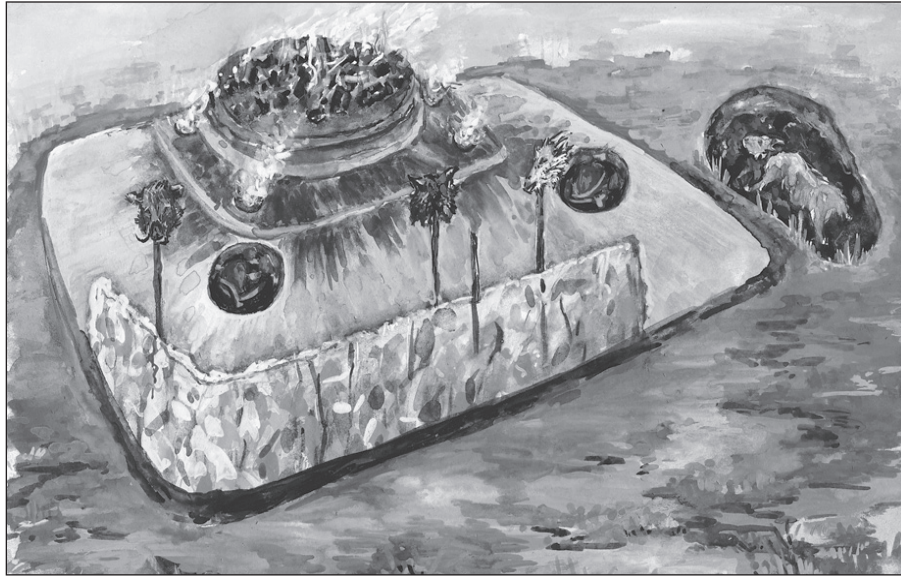

Рис. 4. Капище у Хрінниках (реконструкція Д.Н. Козака, рис. І. Ковтун)

дини, вбиті у стіни капища. За підрахунками Х. Янкуна, на місцях жертвоприношень германців налічується 73 % решток собак і до 40 % коней, на відміну від поселень, де цей відсоток становить відповідно 0,2 % та 0,4 % (Jankuhn 1967, s. 146).

У нашому випадку кількісно переважають кістки биків та коней, далі йдуть кістки свиней, кіз (овець) та собак (табл.).

Кінь вважався у давніх германців священною твариною. Тацит писав, що коні належать усьому племені. Їх — сліпучо білих — вирощували у священних дібровах і гаях і не використовували для жодних робіт. Запряжених у священну колісницю, їх супроводжують

жрець з царем чи вождем племені, що спостерігають за іржанням та фирканням коней. «І ніякому віщуванню вони так не вірять, як цьому, і не тільки простий народ, а й знатний та жерці, які вважали себе служителями, а коней — посередниками богів» (Тацит, О происхождении..., 10).

Кози також були близькими до богів тваринами. За міфологією германців, бог Тор їздив на візку, запряженому козами (цапами). Ця тварина була пов'язана з ідеєю родючості. Така думка підтверджується окуттям піхов меча з міфологічними зображеннями з могильника пшеворської культури у Гриневі на Львівщині (Козак 1982). Коза була невичерпним джерелом їжі бога Тора. Цей бог з'їдав м'ясо цапа, лишаючи кістки, за допомогою яких знову вертав їх до життя (Минаев 1991, с. 546).

Серед поодиноких знахідок на майданчику капища виділяється округла намистина з бурштину. Намисто у давніх германців було символом жіночої плодовитості, а також атрибутом богів. За священне намисто боги вели між собою боротьбу (Мифы... 1987, с. 239).

Зрозуміло, що наявність складного процесу жертвоприношення на честь богів допускає існування у германців класу жерців. Згідно з повідомленнями Тацита, такий прошарок людей був, і він наділявся великими повноваженнями, і «ні карати смертю, ні накладати кайдани, ні навіть піддавати шмаганню не дозволено нікому, крім жерців, та й вони роблять це немов у покарання не за розпорядженням вождя, а нібито за велінням бога» (Тацит, О происхождении..., 7). Жерці, за повідомленням Йордана, називались у готів

Таблиця. Визначення остеологічних решток з капища*

Тварина	Кількість кісток	Кількість особин
Бик свійський	11	4 молодих, напівдоросла, 4 дорослі
Кінь свійський	8	молода, 2 дорослі
Свиня свійська	7	молода, напівдоросла, 3 дорослі
Вівця (коза) свійська	7	2 напівдорослі, молода
Собака свійський	2	2 дорослі
Вепр	1	доросла
Ведмідь бурий	1	доросла
Птах	1	

*Визначення О. Журавльова

Рис. 5. М. Періх. Ідоли (1901 р.)

«піллеати», бо вони здійснювали жертвоприношення, покриваючи голови тіарами або іншими хутряними шапками. Носіння такого головного убору було ознакою привілейованого стану, можливо тому, що їх носили вільні люди у Римській імперії.

За свідченням Тацита, у деяких обрядах брали участь жінки. Він писав: *«Германці вважають, що у жінках є щось священне і що їм властивий пророчий дар, і вони не лишають без уваги поради жінок і не нехтують їхніми пророцтвами»* (там само, 8).

Опис процесу жертвоприношення, здійснюваного жінками, подає Страбон: *«Жриці вішують сивоволосі, у білому вбранні і полотняних застібнутих мантіях, у мідних пасках і босі. Вони виходили назустріч полоненим з оголеними мечами, одягали на них вінки і вели до мідного кратера об'ємом у 29 амфор. Там були сходи, по них піднімалась одна з них і, розкинувшись над казаном, перерізала горло кожному з них, піднявши його у повітря. За кров'ю, що лилася, вони здійснювали якісь ворожіння. Інші розсікали їх трупи і за відрізними органами вішували їм перемогу»* (Страбон, Географія, VII—II. 3).

І.П. Русанова вважала однією з особливостей германських культових споруд незначне, у порівнянні з іншими язичницькими народами, використання вогню. І справді, практично ні на одному з виявлених культових майданчиків не знайдено слідів вогню. Він і не передбачався, оскільки такі майданчики розташовувалися поблизу води або на болотах.

Цим чітко різниться Хрінницьке капище готів від відомих культових споруд германців, і

пояснити це можна, очевидно, розбіжностями сприйняття вогню у міфологічній системі.

У германській міфології вогонь сприймався двоюко: як очисна, цілюща, зігріваюча, але і як нищівна, небезпечна стихія. Згадаємо, що, згідно з міфологічними поглядами германців, світ повинен загинути у вогні.

Можна припустити, що у поглядах германських общин, які здійснювали жертвоприношення на поселенні у Хрінниках, домінувало сприйняття вогню як очисної сили, через яку жертва передавалась богу. Тому основою капища було потужне багаточарове жертвне вогнище.

Також потребує пояснення значна кількість кісток тварин і окремих людських на майдані перед жертвником. Це пряме свідчення поїдання жертвної їжі учасниками ритуалів, тобто спільне споживання її з богами.

Таке жертвоприношення не властиве германським народам. Принаймні, воно досі не зафіксоване ні в археологічному матеріалі, ні в писемних джерелах. Можна лише припустити, що його прояви у волинських готів, як і розуміння вогню як очисної сили, спричинені чужинецькими впливами, в першу чергу слов'янськими та античними.

Вплив слов'янських народів на культуру готів цілком можливий і закономірний. Готи поселялися на землях, які належали венедам, і жили, з огляду на датування капища, вже більше 100 років у їхньому оточенні. Про контакти (Козак 1994) з народом венедев свідчать, хоч і невеликі, але виразні групи матеріалів у дея-

Рис. 6. Пам'ятний камінь з о. Готланд (VIII ст.) та про-
рисовка однієї зі сцен

ких готських житлах, зокрема, ліпних горщиків і фібул з високим приймачем. Останні, за визначенням знавців черняхівської культури, є етновизначальною рисою слов'ян-венедів Верхнього Подністров'я у III—IV ст.

Про зв'язки волинських готів з римськими провінціями свідчать численні готські скарби з римськими прикрасами, монетами, деталями кінської зброї тощо (Козак 1995). Прямим доказом впливу античної культури на мешканців поселення у Хрінниках є знахідка житла з вівтарем, присвяченим Сарапісу (Козак 2006).

Як гіпотетичну аналогію здійснення обряду жертвоприношення на Хрінницькому готському капищі можна навести опис обряду жертвоприношення Одисея Аполлону з поеми Гомера «Гіада» (I, стр. 447—474):

*«Между тем гекатомбную славную жертву
Вкруг алтаря велелепного стройно становят ахейцы
Руки водой омывають и соль и ячмень поднимают».*

Після цього жрець Хріс молиться Аполлону, висловлюючи йому прохання ахеян:

*«Ныне погибельный мор отврати от народов ахейских».
«Так он взывал, — и услышал его Аполлон сребролукий.
Кончив молитву, ячменем и солью осыпали жертвы,
Вы им подняли вверх, закололи, тела освежили,
Бедрa немедля отсекли, обрезанным туком покрыли
Вдвое кругом и на них положили останки сырые.
Жрец на дровах сожигал их, багряным вином окропляя;
Юноши окрест его в руках пятизубцы держали.
Бедрa сожеши они и вкусивши утроб от закланных,
Все остальное дробят на куски, прободают рожнами,
Жарят на них осторожно и, все уготовя, снимают.
Кончив заботу сию, ахеяне пир учредили;
Все пировали, никто не нуждался на пириестве общем;
И когда пьем и пищею глад утолили,
Юноши, паки вином наполнивши доверху чаши,
Кубками всех обносили, от правой страны начиная.
Целый ахеяне день ублажали пением бога;
Громкий пеан Аполлону ахейские отроки пели,
Славя его, стреловержца, и он веселился, внимая».*

Вартим уваги є місцезнаходження капища. Воно розташоване на високому лівому березі р. Стир приблизно за 100—120 м від її руслу. І це не випадково. За уявленнями германців, вода була не тільки джерелом родючості, але й місцем перебування надприродних сил. Річища на землі були пов'язані з підземним світом і оточуючим землю океаном, який, своєю чергою, був заселений чудовиськами та велетнями, з якими вели боротьбу боги.

На думку І.П. Русанової, на берегах річок жертвоприношення могли вчиняти Одіну (Вотану) — богу і покровителю військових дружин та світу загиблих, славних воїнів, яких він супроводив у Вальхаллу, а також богині родючості Нертус, можливо, громовержцю Тору (Русанова 2002, с. 61).

Цікаву картину дає розташування капища відносно синхронних об'єктів на поселенні (рис. 1). Воно розміщене приблизно у центрі двох утворених житлами півкіл, з боку річки (від заходу—півночі).

Перше, ближче півколо, складають чотири житла (47, 79, 109 і 114) — дві землянки та дві наземні будівлі. Вони розташовані на відстані 8—20 м від капища. Друге півколо утворюють шість жител на відстані 30—40 м від капища. Це великі наземні будівлі (Stallhaus) та звичайні глинобитні житла наземної конструкції.

Виникає враження, що така забудова центральної частини поселення була задумана готами, а не спонтанна. В такому разі цілком очевидно, що поселення у Хрінниках було не лише торгово-політичним, але й культовим центром великого територіального об'єднання готських общин. До цього можна додати, що поселення у Шанковому Яру оточене низкою поселень, розташованими приблизно за

5—8 км від нього (Хрінники—Високий Берег, Товпижин—база Динамо, Товпижин—База, Боремель—Замчище).

Зважаючи на наведені матеріали, можна припустити, що виявлений культовий комплекс був стаціонарним капищем-жертвником, де здійснювали виключно культові жертвоприношення тварин і людей на честь германських богів. Такими богами могли бути, враховуючи дані Тацита та Йордана, Вотан (Одін), Тор (Донар) і, можливо, Нерта. Якщо першого готи «*постійно виановували жорстоким культом вбивства людей*», то Тор був любителем цапів, яких він приймав у жертву, поїдав, а за кістками відновлював і знову посилав людям у вигляді божого дару, створюючи «*невичерпний запас м'яса*». Горщики, які були вмонтовані з чотирьох сторін навколо жертвового вогнища, могли бути ємкістю для крові тварин і людей, яких приносили у жертву, можливо, змішаної з якимись травами, медом, смолою, що уподібнюється до священного меду, здобутого Одінном, або ж вічного медового молока священної кози Хейдрун.

Чани, від яких лишилися значні за розмірами ями по обох кутах вівтаря з південної частини капища, могли бути заповнені вотивним

м'ясом. В ямі видовжено-овальної форми, розташованої біля північного боку жертвника, можливо, умертвляли і розділяли туші жертвних тварин. Їхні голови, виходячи з того, що деякі з них виявлені біля південної стіни жертвника, можливо, настромлювали на стовпи, вмонтовані у стіну.

На цю думку нас нашттовхнула відома картина М. Реріха «Ідоли» (рис. 5). Як близьку аналогію Хрінницькому капищу можна навести зображення, розміщене на одному з ярусів пам'ятного каменя VIII ст. з острова Готланд (Мифы... 1987, с. 287). Тут ілюструються сцени жертвоприношення богам. Чітко виділяється високий вівтар з двома жерцями, що стоять по обидва його боки. За одним з жерців вишикувалися з щитами та піднятими вгору мечами воїни, які принесли для жертвоприношення птаха. Його тримає перший воїн. За другим жерцем висить на дереві людина, вже принесена, очевидно, в жертву (рис. 6).

Таким чином, зміст культової споруди цілком узгоджується з уривчастими свідченнями писемних джерел, наповнюючи конкретними даними важливу частину германської міфології — вічного оновлення сили богів і джерела їжі.

Андерсон И. История Швеции. — М., 1951.

Гомер. Илиада. Одиссея. — М., 1967.

Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. — М., 1972.

Йордан. О происхождении и деяниях гетов. — М., 1960.

Козак Д.Н. Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев Львовской области // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982. — С. 104—115.

Козак Д.Н. До проблеми співіснування слов'ян і германців в Україні у другій чверті I тис. н. е. // Старожитності Русі—України. — К., 1994. — С. 83—101.

Козак Д.Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубезу IV—V ст. // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 51—69.

Козак Д.Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 60—65.

Минаев Т.М. Мифологический словарь. — М., 1991.

Мифы народов мира. — М., 1987. — Т.1.

Павел Диакон. История лангобардов // Памятники средневековой латинской литературы IV—IX веков. — М., 1970. — С. 245—256.

Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950.

Русанова И.П. Истоки славянского язычества. — Черновцы, 2002.

Страбон. География. — М., 1964.

Стурлуссон С. Круг земной. — М., 1980.

Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии. — Л., 1970.

Турский Григорий. История франков. — М., 1987.

Фрезер Дж. Золотая ветвь. Исследования магии и религии. — М., 1986.

Arbman H. Käringsjön Studur s Halländsk järnålder. — Stockholm, 1945.

- Becker C.J.* Zur Frage der eisenzeitlichen Moorgefäße in Dänmark // Vorgeschichte Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa. — Göttingen, 1970. — S. 119—166.
- Behm-Blancke G.* Germanische Mooropferplätze in Thüringen // AuF.— 1957. — Bd. 2.
- Die Germanen.* Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. — Berlin, 1978. — Band II. Die Stämme und Stammesverbände in der Zeit vom 3. Jahrhundert bis zur Herausbildung der politischen Vorherrschaft der Franken. — Berlin, 1983.
- Jankuhn H.* Archäologische Beobachtungen zu Tier- und Menschenopfern bei den Germanen in der römischen Kaiserzeit // Nachrichten der Akademie der Wissenschaft in Göttingen, I Philologisch-historische Klasse, nr. 6. — Göttingen. — S. 117—147.

Надійшла 10.12.2009

Д.Н. Козак

КАПИЩЕ ГОТОВ НА ВОЛЫНИ

В 2009 г. на многослойном памятнике около с. Хринники (уроч. Шанкив Яр) Демидовского р-на Ровенской обл. выявлено святилище-жертвенник вельбарской культуры. Святилище было устроено в центре скопления жилищ, в 8—10 м от них. Оно представляло собой площадку (5,0 × 4,0 м), вымощенную насыпной землей, перекрытой слоем глины с органическими остатками. С восточной стороны уцелела часть стены длиной 4,20 м, шириной 0,55—0,60 м и высотой 0,50 м. Она состояла из трех горизонтов: земляной подсыпки, глиняной и слоя прокаленной глины с примесью обмазки. В ней выявлено 19 ямок диаметром от 3,0 до 7,0 см на расстоянии 10—15 см друг от друга. Видимо, эта стена с деревянной конструкцией была частью изгороди, обмазанной глиной. В стене было еще четыре ямки большего диаметра, предназначение которых (стоявших в них столбов), видимо, было иное. За северной стеной находилась яма овальной в плане формы размерами 2,0 × 1,4 м и глубиной 0,3 м.

В центре площадки, у западной стены (со стороны реки), был возведен круглый алтарь диаметром 1,22 м и высотой 0,60 м, состоявший из четырех слоев: слой прокаленной глины перекрывал под кострища, который, в свою очередь, был засыпан слоем прокаленной глины и подом над ним. Алтарь был окружен глиняной прокаленной площадкой размером 3,0 × 2,2 м и высотой 0,2 м. По ее углам расположены четыре отверстия диаметром 0,4—0,6 м, обгоревшие внутри. В одном уцелел горшок, вмонтированный в глину, в другом — несколько фрагментов горшка. На восточном и западном краях вымощки было еще два углубления неправильной формы диаметром 0,60—0,65 м и глубиной 0,18—0,24 м.

На восток от капища расположена площадка размерами приблизительно 14,0 × 7,0 м, вытоптанная в древности на глубину 0,35 м. Она была заполнена серо-коричневой гумусной массой, забитой костями диких и домашних животных. Выявлен также фрагмент черепа человека в возрасте 23—25 лет и несколько мелких человеческих костей. Среди костей животных найдено значительное количество обломков лепной и гончарной керамики, а также янтарная бусина и костяные заколки. Рядом со стеной, снаружи, выявлены черепа коня, вепря и двух собак.

Капище можно датировать второй половиной III — первой половиной IV вв. (второй фазой существования поселения).

Сооружение в Хринниках не имеет аналогий в памятниках готов ни в пределах Украины, ни других территорий, хотя в континентальной зоне и Скандинавии выявлено много разнообразных их культовых мест. Но все культовые объекты германцев были лишь местом для принесения даров, и расположены они вне поселений. На капище в Хринниках не оставляли даров, оно предназначалось для жертвоприношений животных (диких и домашних), а также людей. Это сопровождалось возжиганием огня на алтаре и, видимо, совместным потреблением жертвенной пищи.

Оригинальные черты этого сооружения указывают на изменение содержания ритуала, вызванного средой обитания. Готы на волынских землях жили в окружении славян-венедов, были связаны с римскими провинциями. Не изменяя своим богам, они перешли к иным формам их почитания. Исходя из локализации и монументальности капища, а также окружающего куста поселений, можно думать, что поселение в Хринниках было не только политическим, но и культовым центром объединения готских общин.

D.N. Kozak

THE GOTHS' HEATHEN SANCTUARY IN VOLYN

In 2009, a sanctuary-altar of Velbarska culture was discovered at a multilayer site near Khrinnyky village (Shankiv Yar tract) in Demydivka Region of Rivne Oblast. The sanctuary was made at the centre of dwellings concentration within 8—10 m from them. It consisted of a platform (5,0 × 4,0 m) covered with strewed soil covered with a layer of clay with organic remains. From the eastern side a part of the wall 4,20 m long, 0,55—0,60 m wide, and 0,50 m high remained. It consisted of three horizons: soil bedding, clay bedding, and a layer of burnt clay with mixture of plastering. In the wall there were identified 19 hollows from 3,0 to 7,0 cm in diameter within 10—15 cm from each other. Apparently, the wall with a wooden structure was a part of an enclosure plastered with clay. There were four more hollows in the wall of a bigger diameter, function of which

(of the pillars based in them) probably was different. A pit oval in the plan of 2,0 × 1,4 m size and 0,3 m deep was situated behind the northern wall.

In the centre of the platform near the western wall (on the side of the river) a round altar was built, 1,22 m in diameter and 0,60 m in height, which consisted of four layers: a layer of burnt clay covering a sole of fireplace, which in its turn was covered with a layer of burnt clay and a sole above it. The altar was surrounded by a burnt clay area of 3,0 × 2,2 m in size and of 0,2 m in height. In its corners there were four orifices of 0,4—0,6 m in diameter burnt inside. In one orifice a pot nested into clay remained intact, in another orifice several fragments of a pot remained. There were two more deepening of irregular form and of 0,60—0,65 m in diameter and 0,18—0,24 m deep, at the eastern and western edges of the pavement.

To the east from the heathen sanctuary there was an area of roughly 14,0 × 7,0 m trampled down by 0,35 m in depth in ancient times. It was filled with grey and brown mould mass full of bones of wild and domestic animals. A fragment of a skull of a human aged 23—25 years and several small human bones were also found. Among animal bones a large number of fragments of handmade and wheel-made ceramics were found, as well as an amber bead and bone pins. Near the wall, outside, skulls of a horse, a hog, and two dogs were found.

The sanctuary can be dated by the period from the second half of the 3rd c. to the first half of the 4th c. (by the second phase of the settlement existence).

The structure in Khrinnyky does not have analogies in the Goths' monuments neither in Ukraine, nor in other territories, though a lot of their various ritual sites have been discovered in the continental zone and in Scandinavia. However, all ritual objects of the Germans were only the places for bringing gifts, and they were situated outside the settlements. At the sanctuary in Khrinnyky no gifts were left, its purpose was sacrificing of animals (wild and domestic), as well as humans. Sacrifices were accompanied by lighting fire on the altar and, apparently, by a joint consumption of sacrificial food.

Original features of this structure indicate changes in the content of the ritual caused by habitat. The Goths in Volyn region lived surrounded by the Slavs-Venedians and were related with the Roman provinces. Not betraying their gods they adopted different forms of their worship. Based on localization and monumentality of the sanctuary, as well as on the surrounding concentration of settlements it is possible to consider the settlement in Khrinnyky as not only political, but also cultic centre of the union of the Goths communities.

К.М. Капустін

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ В СЕРЕДИНІ XIII—XV ст.

Розглянуто, як змінювалася територія Київської землі протягом середини XIII — XV ст.

Ключові слова: Східна Європа, Київська земля, середні віки, історія, географія.

Територія Київської Русі в часи феодальної роздробленості складалася з окремих земель-князівств. Уже починаючи з другої половини XIX ст., історики намагалися прослідкувати динаміку змін кордонів окремих земель упродовж всього часу їх існування. Зокрема, наприкінці XIX ст. побачили світ роботи Т.М. Мовчанівського, П.В. Голубовського, Д.І. Багалея, А.М. Андріяшева, М.С. Грушевського, в яких, окрім інших, розглядалися питання формування та розвитку територій давньоруських князівств у IX—XIV ст. (Грушевський 1991, с. V).

Оскільки досі існують розбіжності в поглядах фахівців на час та динаміку таких змін, у цій роботі зроблено спробу прослідкувати, як

змінювалися кордони Київської землі протягом середини XIII — XV ст. Нагадаємо, що Київська земля в історії України завжди відігравала важливу роль, чому сприяли її унікальні соціально-географічні умови розташування: на кордоні між лісом та степом, між світами рільників і номадів. Саме ці землі за доби середньовіччя стали консолідуючим центром слов'янських племен, де й утворилася могутня держава — Київська Русь.

У XII—XIII ст. на теренах Давньоруської держави розпочалася доба феодальної роздробленості або зрілого феодалізму (саме таку назву, як більш влучну, запропонував Б.О. Рибаків: 1966, с. 578). У цей час у різних регіонах Русі формуються та починають зростати потужні політичні та економічні центри, серед яких можна назвати

Чернігів, Володимир, Рязань, Галич, Новгород, Смоленськ та ін. (Греков 1975, с. 15). До цього Київська земля була основним політичним, економічним та культурним центром держави, а з XII ст. її статус поступово змінюється. За висловом Б.О. Рыбакова, Київ більше не правив Руськими землями, але зберіг велич «порфіроносной вдови» (Рыбаков 1982, с. 476). Не зважаючи на це, Київська земля залишалася важливим соціально-політичним, економічним та культурним центром Східної Європи (Максимович 2004, с. 130—143). Багаторічні археологічні дослідження давньої столиці Русі дозволили П.П. Толочку зробити висновок, що Київ у XII—XIII ст. був одним із найбільших міст Русі, володів величезним виробничим потенціалом та продовжував свій прогресивний розвиток аж до монгольської навали (Толочко 1980, с. 66). Саме у цей час відбувся процес формування кордонів земель головних князівств: Київського, Чернігівського, Переяславського, Новгородського, Полоцького, Смоленського та ін. (Древнерусские княжества... 1975).

Протягом усієї доби феодальної роздробленості кордони більшості земель стабілізувалися, натомість територія Київської постійно змінювалася через нестійку політичну ситуацію, часті пертурбації на великокнязівському столі (Толочко 1980, с. 114), однак саме напередодні монгольської навали вони нарешті стабілізувалися. Зокрема на сході, за Дніпром, лише вузька смуга (10—15 км) від Десни до Корані продовжувала залишатися під владою Києва. Центром цієї задніпровської округи було м. Саків. Північний та північно-східний кордони проходили по лінії Лутава та Моравійська. На правому березі Дніпра північні кордони Київського князівства пролягали по вододілах Прип'яті, Березини та Німану (Древнерусские княжества... 1975, с. 5—16). На заході визначити кордони значно важче. Так, П.П. Толочко розмежовує Волинське та Київське князівства по р. Горинь, включаючи до території останньої літописну Погорину (Толочко 1980, с. 122—124). М.Ф. Котляр схильний проводити цей кордон дещо східніше. Він вважає, що кордоном між землями виступав Чортів Ліс. Його лінія визначається на підставі повідомлення Галицько-Волинського літопису про війну між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Довгоруком. Згідно з ним, Ізяслав перейшов р. Горинь і пішов до «Коречьску». Потім він перетнув р. Случ і звідти пішов через Чортів Ліс до Ушеська (Кизилев 1973, с. 55; Котляр 1985, с. 71—72). Таким чином, порубіжним місцем на Волині був «Коречьск», зі сторони Київської землі таким названо Ушеськ. Ймовірноше,

що кордон між Київською та Волинською землями проходив саме в цьому місці, адже в середні віки дуже часто межею була певна перешкода, яка слугувала такою собі прикордонною смугою між окремим політичними утвореннями. Однак не варто пов'язувати міста і рубежі: адже здебільшого прикордонні замки знаходилися на певній віддалі (15—20 км) від кордону, і лише деякі, передові, форпости влаштовували впритул до нього (Котляр 1998, с. 248). Що стосується південних кордонів Київської землі, то П.П. Толочко припускає, що вони на початку XIII ст. доходили до р. Тясмин (Древнерусские княжества... 1975, с. 13; Толочко 1980, с. 125).

Монгольська навала стала переломним моментом в історії не лише Русі, але й усієї Європи. Військові дії завдали нищівного удару по суспільно-політичному життю на Подніпров'ї (Владимирский-Буданов 1896, с. XV; Русина 1998, с. 25). Економіка та культура Києва перебували у стані стагнації, а розвиток деяких галузей зазнав регресивних змін (Ивакин 1985, с. 83). Певний час після навали Батия Київська земля перебувала під безпосереднім управлінням ординців. Пізніше ярлик на Київське князівство отримали володимиро-суздальські князі, які, однак, не цікавилися справами в «Русі». У цей час відбувалося так зване «збекняжіння» Київської та Переяславської земель (Русина 1998, с. 30).

Саме тоді територія Київської землі значно скоротилася. Так, на заході землі літописної Погоринської волості остаточно інкорпоровалися до складу Галицько-Волинської держави Данила Романовича внаслідок його успішних походів проти повсталіх болохівських князів 1254—1255 рр. (Котляр 1985, с. 129). Підтвердження того, що західний кордон стабілізувався, знаходимо у Галицько-Волинському літописі: «*Коли ж настала весна, послав (Данило) сина свого Шварна на Городок і на Сімоць, і всі городи, що піддалися татарам, Городеськ і (городи) по ріці Тетереву до Жедечева. Але возвягляни обманули Шварна: узявши тивуна (його), вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов (назад), узявши городи всі...*». І далі: «*У рік 6766. Данило тоді з братом (Васильком) рушили до Возвягля з великою силою, ждучи віст од Романа і литви. І стояв (Данило) на (ріці) Корчику днину, ждучи вісті од них, і пішов до Возвягля... прийшов Данило із силою-силенною війська, із братом своїм (Васильком) і з сином Львом. І коли побачили це городяни, то страх напав на них, і не витримали вони і здалися. І (Данило) город запалив, а людей вивів і оддав їх на поділ...*» (Галицько-Волинський літопис 1994, с. 98—99).

Результатом цієї військової кампанії Данила Романовича було повторне приєднання території, що відокремилися після монгольської навали, внаслідок чого західний кордон між Київською та Волинською землями залишався більш-менш сталим. Необхідно зазначити, що козацькі літописи, розповідаючи про повстання Семена Палія, прикордонними називають річки Случ та Дністер: *«Семен Палій, що був родом з Борзни, ...одружився на Задніпров'ї у Фастові і, тримаючи при собі військо вільноохочих, не тільки не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські — на Бучаки, в Білгородщину та на Очаків — і руйнував їх... Втихомиривши Задніпров'я і пообсаджували численні міста своїми залозами, він жив як удільний пан..., його вільноохоче військо стояло постоем на Поліссі аж до кордону з Литвою і збирало на його користь десятину з пасік, з продукту та з усякого прибутку по всьому Задніпров'ю, навіть аж біля Дністра та Случі»* (Літопис... 1992, с. 152—153).

Окремо варто дослідити питання щодо визначення південних кордонів Київської землі, адже саме тут протягом довгого часу порядкували монгольські вояки. Подорожуючи землями східної Європи, Плано Карпіні так описав свою мандрівку півднем Київської землі: *«на другий день срьєшення, отправились вь путь при ѣхали мы вь селение Канову, которое зависѣло непосредственно от Татар. Начальник онаго далѣ намѣ лошадей сѣ проводникомѣ до другаго селения, которым управлял нѣкто Михай, человекѣ преизполненный злости, который однако же получа отѣ насѣ вь подарокѣ то, что самому ему хотѣлось, проводил насѣ до первой Татарской заставы»* (Собрание... 1825, с. 9—13). За нотатками мандрівника можна зробити висновок, що після монгольської навали кордон Київської землі на півдні пролягав неподалік Канева. В.Л. Єгоров, спираючись на ґрунтовний аналіз різних джерел, вказував на існування широкої (до 200 км) прикордонної буферної зони між Руссю та Ординськими землями, що було звичним явищем у стосунках номадів та осілого населення (Єгоров 2009, с. 37—38). За повідомленнями Лаврентіївського літопису можна конкретизувати та дещо розширити межі вказаної буферної зони на територію Дніпровського Лівобережжя, де під безпосереднім контролем ординців знаходився Переяслав (Мавродин 2002, с. 370). Принаймні поряд із містом розташовувалися межі орди хана Куремси (Бодрухін 2002, с. 149). Такі висновки було зроблено на ґрунті розповіді про подорож Данила Романовича до Орди: *«І було (сповнено) так, і, упавши (в поклони) перед архістратигом Михаїлом, вирушив*

він із монастиря у човні, бачачи біду страшну і грізну, і прибув до Переяслава. І зустріли його татари, і звідти поїхав він до (хана) Куремси...» (Галицько-Волинський літопис 1994, с. 73).

Цікаву методику вивчення кордонів другої половини XIII — першої половини XIV ст. запропонувала О.В. Русина. Дослідниця вказує на паралельне існування на теренах Південної Русі урядів «старця» й отамана у регіонах, ідентичних за соціально-економічними характеристиками. Це можна пояснити їхнім політичним відчуженням саме за татарських часів. Приміром, на теренах Київської землі, де умовний кордон між територіями, на яких у XV—XVI ст. місцеве самоврядування перебувало під контролем «старців» (повіти Мозирський і Любецький) і отаманів (повіти Овруцький та Чорнобильський), поза сумнівом, відбивав уповні реальний політичний кордон другої половини XIII — першої половини XIV ст. (Русина 1998, с. 60—61). Подальша розробка питання дозволить, у першу чергу, визначити ступінь політичної залежності окремого регіону від номадів другої половини XIII ст.

Підводячи проміжний підсумок, зауважимо, що після монгольської навали відбулася зміна кордонів Київської землі, особливо на півдні, де відтепер порядкували монголи.

До кінця XIII ст. маємо доволі скупі повідомлення про події та взагалі життя Київської землі. З тої незначної кількості джерел можна зауважити, що у 1243 р. ярлик на Київ і всю Руську землю у «держання» отримав Ярослав Всеволодович, а після смерті у 1246 р. його син Олександр, який, однак, не цікавився справами на півдні. Оскільки його брат Андрій отримав ярлик на велике княжіння, Олександр розпочав боротьбу з ним за батьківську спадщину. Він звів наклеп на брата і, заручившись підтримкою татар, убив його. Після цих подій Київ остаточно виходить за межі політичних інтересів князів Північно-Східної Русі (Русина 2005, с. 12—13).

Через деякий час, на початку XIV ст., князівське управління на теренах Київської землі повнолюється. Так, у літописах під 1331 та 1361—1362 рр. згадується князь Федір; першою половиною XIV ст. найчастіше датується фахівцями князювання Іоана-Володимира Іоановича Київського та Андрія Вруцького (Русина 1998, с. 34; 2005, с. 13). У сучасній історичній науці існує декілька думок щодо походження цих князів. Найбільш аргументованою є позиція про належність їх до роду Ольговичів Путивльської династії. Відомості про них знаходимо у Новгород-Сіверському синодику, де згадується Іоан Путивльський, його син Іоан-Володимир Іоанович Київський та Андрій Вруцький із си-

ном Василем (Русина 2005, с. 15). Відновленню інституту князівського правління сприяло те, що саме наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. відбулася міжусобиця між темником Ногаєм і ханом Токтою в Орді (Єльніков 2008, с. 77). Результатом того стало послаблення монгольської влади на теренах Русі, де зникає інститут баскацтва, а право стягувати податки отримали руські князі (Шабульдо 1987, с. 17—18). Таким чином, відновлення князівського управління стало наслідком послаблення позицій монголів у регіоні. Однак князювання відбувалося з мовчазної згоди ординців.

Разом із утвердженням на київському столі путивльських Ольговичів тривало поступове розширення території Київської землі. Аналіз джерел XIV—XVI ст. дозволив О.В. Русині дійти висновку щодо послідовної інкорпорації путивльських земель до складу Київського князівства. Остаточне підпорядкування Путивльських волостей київському князю відбулося саме за татарської доби, а не пізніше (Русина 2005, с. 16—17). Одночасно з утвердженням на Київському столі Ольговичів можна говорити про початок реколонізації південних рубежів Русі, адже монгольська адміністрація, втягнута у вир міжусобних війн кінця XIII — початку XIV ст., не дуже переймалася ситуацією у так зв. «буферній зоні». Щоправда, повторне заселення регіону було тривалим і завершилося лише наприкінці XIV ст. (Шабульдо 1987, с. 30).

Наступні зміни кордонів Київської землі відбулися вже в середині — другій половині XIV ст. Вони, як правило, пов'язуються з утвердженням Литовської держави у Середньому Подніпров'ї. Досі не існує єдиного погляду на час, коли сталася ця подія. Така ситуація склалася через те, що білорусько-литовські літописи датують приєднання Київської землі 1322 р.: *«А прошедши спокойне Луцкую и Волынскую землю, притягнул наперевей под Овручов, замок князя Станислава, которого добывши, осадил литвою. Потом ишол до Житомира, в котором было много шляхты киевской, а так добывал его много штурмуючи, лечь русь, в нем боронячися, змордовалася. А так поддалася наостаток и там старосту своего и рыцарство литовское в замку и мѣсте осадил... Потом тянул Гедимин в Киевские волости, беручи и палачи всюда, где ишол. Видячи то, Станислав, князь киевский, умыслил литвѣ отбиватися, а не ждучи их в Киевѣ, ним приидуть, мыслил о собѣ. Княжата тежь иниише сѣверские, видячи, же бѣда литовская наступет, збиралися до купы противко литвѣ. И так князь переяславский Олег, а луцкий князь Лев, от литвы выгнанный, Роман бранский з рыцарством и войсками, якие могли на той час згромадити,*

стягнулися на ратунок до Станислава, князя киевского, который обозом лежал над Ирпенем рѣкою три мили от Киева» (ПСРЛ, Т. 32, с. 37). Після поразки Станіслава Київ скоряється новому князю: *«против Гедимина вышли напрод митрополит, епископы, архимандриты зо всѣм духовенством з крестами, корогвами, а за ними панове, бояре и все посолство киевское вышли кланяючися и подаючися в ласку и в державу Гедиминови, там же ему и присягу выполнили»* (ПСРЛ, Т. 32, с. 38).

Однак науковці з недовірою поставилися до цього повідомлення. Перший піддав згаданий переказ ґрунтовній критиці В.Б. Антонович (Антонович 1885, с. 36—51). У праці «Нарис історії Великого князівства Литовського» вчений слушно зауважив, що це повідомлення штучно створене за фабулою цілком історичного оповідання про воєнну експедицію Вітовта проти Володимира Ольгердовича Київського (Русина 1998, с. 50—51). Крапку в дискусіях стосовно дати завоювання Київської землі поставив П.Г. Клепатський, який знову ж таки підтвердив тезу про легендарність цього сюжету (Клепатський 2007, с. 48—50).

Утвердження Литовської держави в Середньому Подніпров'ї відбувалося дещо пізніше. Цей процес проходив у декілька етапів і, головним чином, пов'язувався із діяльністю великого князя Ольгерда Гедиміновича, який наприкінці 1356 або на початку 1357 р. приєднав Брянськ: *«И бысть в Брянске мятеж отъ лихих людей и замытня велиа и опустение города; и потом нача обладати Брянском велики князь Литовский»* (Любавский 1915, с. 27; Клепатський 2007, с. 56). Невдовзі після цього литовці оволоділи і рештою Сіверщини, що впливає з літописних відомостей та актів 70—80 рр. XIV ст., згідно з якими у сіверських містах тоді сиділи князі Гедиміновичі (Русина 1998, с. 57).

Завоювання Сіверських земель Ольгердом сприяло подальшому утвердженню політичного впливу Литви у Києві і створило передумови для їх інкорпорації до складу Великого князівства Литовського (Шабульдо 1973, с. 81).

У 1362 р. відбулася подія, після якої Київська земля увійшла до складу Литовської держави. Того року *«Ольгерд победил трех царьков татарских из ордами их... и от толи от Подоля изгнал власть татарскую. Сей Ольгерд и иныя русские державы во свою власть прият, и Киев под Федором князем взят, и посадил в нем Володимира, сына своего»* (Русина 1998, с. 56). Після цієї перемоги разом з Києвом до Великого князівства Литовського було приєднано й інші київські міста (Вишгород, Житомир, Овруч, Канів тощо). Влітку того ж таки 1362 р. відбувся ще один похід Ольгерда і до Київ-

ської землі було включено більшу частину Переяславської землі, яка до цього часу контролювалася монгольськими намісниками (Шабунько 1973, с. 85; 1987, с. 61; Юрченко 2002, с. 155).

Унаслідок успішних військових дій Ольгерда Гедиміновича Київську землю приєднано до складу Великого Князівства Литовського. Водночас її територія розширюється через підпорядкування Сіверської (Путивльської) та частково Переяславської земель. Що стосується безпосередньо Чернігово-Сіверщини, то вона, будучи ще від XIII ст. роздроблена на численні уділи, на той час перетворюється на конгломерат удільних князівств на чолі з Гедиміновичами.

Правління Володимира Ольгердовича добре відображено в білорусько-литовських літописах та інших джерелах XVI ст. Київський князь здобув підтримку руського населення, захищав інтереси місцевих феодалів. У часи його правління кочовики майже не з'являлися на кордонах Великого князівства Литовського, що, безумовно, сприяло поступовому відновленню політичного та економічного впливу Київської землі у регіоні (Івакін 1996, с. 72). Саме з ім'ям Володимира Ольгердовича пов'язують закінчення так зв. «безмонетного періоду» в історії цієї землі та початок карбування власної монети. Всього відомо близько 1200 київських монет цього часу, які поділяють на сім типів. Це безперечне свідчення зростання економічного потенціалу Києва у другій половині XIV ст. (Козубовський 2003).

Успіхи політики місцевого князя не знівелювалися після політичних перипетій кінця XIV ст. (Кревська унія 1385 р.). Київська земля продовжувала відновлюватися та розбудовуватися після більше ніж сторічного забуття. Утвердження у Києві князівської династії сприяло активізації не лише економічного, але й суспільно-політичного та культурного життя (Шабунько 2003, с. 20).

На початку 90-х рр. XIV ст. внаслідок внутрішньополітичної боротьби між Ягайлом та Вітовтом Володимира Ольгердовича позбавили столу. Як компенсацію йому надали невеликий Копильський уділ. Білорусько-литовські літописи так описують цю подію: «*Тое же зимы велик(ый) князь Витовт поиде взмя (землю) Подольскую. А князю Владимиру Ол(гердович)ю, тогда бывшу в Киевѣ, и (не всхотѣ) покоры сътворити вели(кому) князю Витовту, и (п)риде великы князь Витовт (и взя)... место Вручии и приеха (к нему) князь Владимир. Того же лета на осень князь велик(ый) Витовт сведе его с Киева и дастъ ему Копыль, а на Киеве посадить князя Скиргайла. Сам великы князь Витовт поиде на Подоль(ск)ую землю, а князю Скиргайлу повелѣти с Киева к Черкасом и к Звенигороду. Князь же великы Скиргайло божею помощю и*

великого князя Витовта повелѣнием възьял Черкасы и Звенигород и възвратися пакы к Киеву» (ПСРЛ, Т. 32, с. 90). Це повідомлення для нас дуже цікаве, адже містить опис земель, які перебували під безпосереднім управлінням Володимира Ольгердовича наприкінці XIV ст.

Приблизно тоді ж створюється ще один важливий документ, який в історіографії названо «Список русских городов дальних и ближних». Довгий час науковці з недовірою ставилися до цього історико-географічного джерела, але після ґрунтовних досліджень М.М. Тихомирова, В.Л. Яніна, Є.П. Наумова довіра до нього зросла (Наумов 1974; Тихомиров 1979; Янин 1998). Цей документ вміщено у багатьох літописах та збірках XV—XVII ст. у вигляді окремої статті, де подано перелік руських міст (всього 358), іноді з коротким поясненнями про кількість стін та окремі монументальні споруди (Тихомиров 1979, с. 84). У «Списку» перелічено міста волоські та болгарські, волинські, подільські, київські, литовські, смоленські, рязанські та заліські, що в цілому відображає політичну карту тогочасної Східної Європи (Тихомиров 1979, с. 88).

У цій пам'ятці київськими названо такі міста: «*А се Киевскыи гроди: Дверенъ на Риш, Корсунь, Треполь на Днепрѣ, Каневъ, Глинескъ, Переяславль Русскыи, Юрьевъ, Пересѣненъ, Василевъ на Стугнѣ, Бѣльгород на Рпенѣ, Черньгород, Киевъ, Деревянъ на Днепрѣ; а церкви: святаа Богородиця десятиннаа, камена, была о полутретьятцати версѣх; а святаа Софиа о 12 версѣх. Вышегород, Милославици, Тмуторокань, Острѣнскыи, на Деснѣ Черниговъ, Омѣлники, Сновескъ, Брянескъ, Ростовецъ, Унеятинъ, Новгород Сѣверскыи, Трубческъ, Путивль на Сѣми, Рылескъ, Курескъ на Тускорѣ, Коршовъ на Соснѣ. А на Сулѣ Снепород, Сѣкнятин, Грошинъ, Чемесовъ, Утѣшковъ, Синеч, Кляпечъ, Ромень, Ковыла, Ворона, Саль, Песы кости, Хотѣнь. А на Пьслѣ Ничян, Городище, Лошици, Биринъ, Жолважъ, на Ворѣсклѣ Хотмышль, Чечерескъ, Тетеринъ, Попова гора, Пропошескъ, Дроковъ, Гомии, Рѣшица, Могилевъ, Быховъ, Лучинъ, Рогачевъ, Стрѣшинъ, Любечъ, Навозъ, на Припетѣ Чернобыль, Копыль, Мозырь, Переровъ, Смѣдинъ, Туровъ, на Метлицы Ивановъ, Вручии, Житомель, Коречь» (Новгородская... 1950, с. 475—476). Цікаво, що київськими названо міста не лише власне Київської землі, але і Переяславщини та Чернігово-Сіверщини у межах початку XIII ст. На думку деяких дослідників, то був результат репродукування анахронічних уявлень, що і вилілося в об'єднанні міст колишньої «Руської землі» (Русина 1998, с. 72). Не зважаючи на*

всі неточності та анахронізми, «Список» є важливим джерелом для визначення кордонів різних адміністративно-політичних утворень кінця XIV — початку XV ст.

Деталізувати та частково підтвердити кордони Київської землі кінця XIV ст., названі у «Списку», дозволяють дарчий запис Володимира Ольгердовича Микільській церкві на землі у західній Мозирщині та факт існування у Путивлі намісника Володимира Ольгердовича Каленика Мишковича (Русина 2005а, с. 81—82). З огляду на це зауважимо, що наприкінці XV ст. кордони Київської землі на Правобережжі практично збігалися з передмонгольським часом: на півночі вони сягали басейну Прип'яті, де пізніше утворено Мозирський повіт; на заході залишалися сталими і проходили по р. Случ та Чортовому Лісі (Грушевський 1991, с. 48); на півдні, вперше з часів монгольської інвазії, відновилися у межах першої половини XIII ст. Що стосується лівобережних володінь, тут вони охоплювали давню Переяславщину та путивльське Посейм'я (Русина 1998, с. 72).

Після Володимира Ольгердовича київським князем став його зведений брат — Іоан-Скиргайло (Русина 2005а, с. 86). Покнязювавши два роки, він помер за загадкових обставин: «Скиргайло... поѣхав за Днѣпр на вловы до Мисловичъ и там разболѣвся в навечерие крещения господня в четвер, а вернувшись до Киева хорый и умер седмого дня в среду» (ПСРЛ, Т. 32, с. 72). Після цього Вітовт відрядив до Києва Івана Гольшанського, який, будучи намісником великого князя, перериває період князівського управління в історії Київської землі (Антонович 1885, с. 547). Вона лишалася без князів майже 40 років. Лише початок правління Казимира Ягеллончика став часом відновлення та нового піднесення Києва та Київської землі, коли князівський стіл отримав син Володимира Ольгердовича — Олександр (Олелько) Володимирович, а в 1455 р. його син Семен Олелькович (Івакін 1996, с. 93—94).

За часів правління нащадків Володимира Ольгердовича стабілізувалося політичне, продовжувало розвиватися економічне та культурне життя регіону. Зокрема, прикладом зростання економічного потенціалу Києва стали ремонт та відновлення великих пам'яток кам'яної

архітектури давньоруського часу, розвиток літератури та мистецтва (Івакін 1996, с. 94).

Внаслідок прогресивного економічного та культурного розвитку, відновлення політичної ваги Київська земля стала центром, довкола якого могли об'єднатися колишні землі Давньоруської держави. Об'єктивні об'єднувальні тенденції проявлялися все чіткіше і лише передчасна смерть Семена Олельковича 4 грудня 1470 р. завадила тому (Івакін 1996, с. 102). Опісля спостерігається помітний спад у економічному та політичному житті регіону, чому сприяла й адміністративна реформа Казимира IV, згідно з якою у 1471 р. останнє князівство Литовської держави припинило своє існування і було перетворено на звичайну адміністративну одиницю — повіт (Івакін 1988, с. 76; Русина 1998, с. 129—130). Після того, як це сталося, інститут князівства ліквідували й одночасно було зруйновано адміністративну єдність Київської землі (Антонович 1885, с. 559).

Наприкінці XV ст. відбулася зміна політичних сил у Європі (Дашкевич 1991, с. 33). Вже у 1475 р. Менглі-Гірей визнав себе васалом турецького султана, а з часом почав активно нападати на володіння Великого князівства Литовського. Найбільше руйнівним був похід 1482 р., коли Київ розграбували, а мешканців забрали у полон (Русина 1998, с. 144). На півночі набирала сили та поступово спиналася на ноги молода Московська держава, яка на початку XVI ст. заволоділа Сіверськими землями (Русина 2005б, с. 114).

Підводячи підсумок, можемо сказати, що в кінці XV ст. кордони Київської землі-княжіння були усталені. Саме тоді правобережні території Київської землі (її ядро) сягали меж домонгольського часу. Більше того, внаслідок сприятливої внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації у регіоні Київське князівство розширилося на Лівобережжі. Якщо до монгольського вторгнення Київська земля володіла невеличкою смугою вздовж Дніпра, то наприкінці XV ст. до неї було приєднано території Переяславської та Путивльської земель (Шабульдо 1973, с. 86). Таким чином, бачимо чітку тенденцію до постійної зміни кордонів Київської землі впродовж середини XIII — XV ст. залежно від ситуації на теренах Південно-Східної Європи.

Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885.

Бодрухін В.М. Переяславщина за татарських часів // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — 13. — С. 147—151.

Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России. — К., 1896. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 1—85.

- Галицько-Волинський літопис.* — Львів, 1994.
- Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.). — М., 1975.
- Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991.
- Дашкевич Я.Р.* Україна на межі між Сходом та Заходом (XIV—XVIII ст.) // Записки НТШ. — 1991. — Т. ССXXII. — С. 28—44.
- Древнерусские княжества X—XIII вв.* — М., 1975.
- Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды XIII—XIV вв. — М., 2009.
- Ельніков М.В.* Золотоординські часи на українських землях. — К., 2008.
- Ивакин Г.Ю.* Киев во второй половине XIII—XV вв. // Тез. докл. советской делегации на V Междунар. конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь 1985 г.). — М., 1985. — С. 82—83.
- Ивакин Г.Ю.* Киев во второй половине XIII—XV вв. // Труды V Междунар. конгресса археологов славистов. Киев, 18—25 сентября 1985 г. — К., 1988. — С. 74—77.
- Ивакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). — К., 1996.
- Кизилов Ю.А.* Географический фактор в истории Средневековой Руси // ВИ. — 1973. — № 3. — С. 51—66.
- Клепатский П.Г.* Очерки истории земли Киевской: Литовский период. — Біла Церква, 2007.
- Козубовський Г.* Синьоводська битва 1362 року і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV століття. — К., 2003. — С. 93—99.
- Котляр М.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. — К., 1985.
- Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. — К., 1998.
- Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки /* Пер. із староукр. — К., 1992.
- Любавский М.К.* Очерки истории Литовско-Русского государства. — М., 1915.
- Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). — СПб., 2002.
- Максимович М.О.* Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва та України. — К., 2004.
- Наумов Е.П.* К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних» // Летописи и хроники. — М., 1974. — С. 150—163.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* — М.; Л., 1950.
- ПСРЛ.* Белорусско-литовские летописи. — М., 1975. — Т. 32.
- Рыбаков Б.А.* История СССР. — Т. 1. — М., 1966.
- Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.
- Русина О.В.* Україна під татарами та Литвою. — К., 1998.
- Русина О.В.* До питання про князів татарської доби // Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 9—37.
- Русина О.В.* Контрверзи історії київської княжої традиції XIII—XVI століть // Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005а. — С. 73—99.
- Русина О.В.* Путивльські волості XV—XVII ст. // Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005б. — С. 113—136.
- Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях.* — СПб., 1825.
- Тихомиров М.Н.* Русское летописание. — М., 1979.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980.
- Шабульдо Ф.М.* Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. // УІЖ. — 1973. — № 6. — С. 79—88.
- Шабульдо Ф.М.* Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
- Шабульдо Ф.М.* Синьоводська битва 1362 року у сучасній науковій інтерпретації // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV століття. — К., 2003. — С. 9—27.
- Юрченко О.В.* Політична історія Переяславщини другої половини XIII—XVI ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — 13. — С. 152—162.
- Янин В.Л.* Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII—XV вв. — М., 1998.

Надійшла 02.03.2010

КИЕВСКАЯ ЗЕМЛЯ В СЕРЕДИНЕ XIII—XV вв.

К проблеме формирования территорий и изменения границ древнерусских земель-княжений обращались в разное время многие исследователи (М.С. Грушевский, А.Н. Насонов, П.П. Толочко, М.Ф. Котляр). Благодаря кропотливой и обстоятельной работе учёных удалось реконструировать процесс формирования территории Киевской земли на протяжении XI—XIII вв., чего нельзя сказать о послемонгольском времени, когда существенно сократилось количество письменных источников, экономическая и политическая жизнь в Среднем Поднепровье практически замерла.

Окончательная стабилизация границ Киевской земли произошла в начале XIII в., когда владения киевских князей на западе ограничивались р. Случь, на севере — р. Припять, на юге — р. Тясмин, на востоке — узкой полосой (10—15 км) вдоль Днепра от Десны до Корани с центром в г. Саков.

После монгольского вторжения территория Киевской земли значительно сократилась, особенно на юге, где приграничным городом Plano Карпини назвал Канев. Что касается северных и западных владений, то они остаются такими же, как и в начале XIII в. На востоке границей, скорее всего, был Днепр.

Исходя из письменных источников, можем сделать вывод, что последующие изменения границ происходили в начале XIV в., когда после длительного «безкняжеского» периода к власти пришел Иоанн-Владимир Иоаннович Киевский. Как полагает большинство исследователей, последний принадлежал к путивльской династии Ольговичей. Анализ источников XIV—XVI вв. позволяет говорить о том, что именно в это время начинается постепенная инкорпорация путивльских волостей в состав Киевской земли.

Следующие территориальные изменения связывают с деятельностью великого князя Ольгерда, который в 1362 г. разгромил трёх татарских царьков в битве на Синих Водах. В результате успешной военной кампании в состав Киевской земли на Правобережье были включены территории до Канева, а на Левобережье — бывшего Переяславского княжества.

К концу XIV в. территория Киевской земли окончательно сформировалась. В частности, были реколонизированы пространства на юг от Киева, вследствие чего княжеские владения ограничивались, как и в начале XIII в., р. Тясмин. Следовательно, в конце XIV — начале XV вв. границы Киевской земли на западе проходили по р. Случь, на севере — р. Припять, на юге — р. Тясмин. Что же касается левобережных территорий, то к Киеву отошли земли Переяславщины и Путивльщины.

BORDERS OF KYIV LAND FROM THE MIDDLE OF THE 13th c. TO THE 15th c.

Many scholars of various periods turned to the issue of formation of territories and changes of borders of lands-principalities of Ancient Rus (M.S. Hrusheskyi, A.N. Nasonov, P.P. Tolochko, and M.F. Kotlyar). Owing to laborious and fundamental work of researchers it was succeeded in reconstruction of the process of formation of the territory of Kyiv Land during the period from the 11th c. to the 13th c., which can not be said about the post-Mongolian period when a number of written sources shortened significantly and economic and political life in the Dnipro River middle region actually seized.

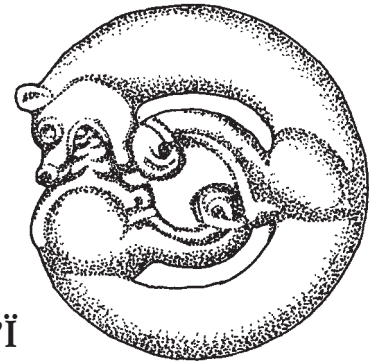
Final stabilization of the borders of Kyiv Land occurred in the beginning of the 13th c. when the estates of Kyiv princes confined to the River Sluch in the west, the River Prypyat in the north, the River Tyasmyn in the south, and in the east to the narrow belt (10—15 km) along the Dnipro River from the Desna to the Koran Rivers to Sakiv city.

After the Mongols invasion the territory of Kyiv Land reduced significantly especially in the south, where Kaniv was called by Plano Carpini the boundary city. Concerning the northern and western estates, they remained the same as in the beginning of the 13th c. In the east, apparently, the Dnipro River was the border.

According to the written sources it can be concluded that the subsequent changes of borders took place at the beginning of the 14th c. when after a long «no princes» period Ioann-Volodymyr Ioannovych of Kyiv came into power. As most of scholars presume he belonged to Putyvl dynasty of Olgovychi. The analysis of the 14th—16th centuries sources allows the author to suppose that in that very period a gradual incorporation of Putyvl volosts into Kyiv Land begins.

Next territorial changes are related to the activity of the Great prince Algirdas who smashed three Tatar rulers in Syni Vody battle in 1362. As a result of successful military campaign territories on the right bank of the Dnipro River down to Kaniv and on the left bank the territories of former Pereyaslav principality were included into Kyiv Land.

By the end of the 14th c. the territory of Kyiv Land was finally formed. In particular, the region to the south from Kyiv was re-colonized; consequently, the prince's estates were restricted as in the 13th c. by the Tyasmyn River. Hence, in the end of the 14th c. and at the beginning of the 15th c. boundaries of Kyiv Land reached the Sluch River in the west, the Prypyat River in the north, and the Tyasmyn River in the south. Regarding territories on the left bank of the Dnipro River, Pereyaslav and Putyvl Lands passed to Kyiv.

Ю.Я. Рассамкін, А.М. Усачук

НОВА ЗНАХІДКА ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСУДУ В ПРИАЗОВ'І

Публікується рідкісна знахідка пізньотрипільської амфори з курганного поховання у степовому Приазов'ї.

К л ю ч о в і с л о в а: східноєвропейський степ, енеоліт, курган, поховання.

Під час роботи у фондах Донецького обласного краєзнавчого музею співробітник Інституту археології НАН України Я.П. Гершкович звернув увагу на горщик, не схожий на посуд катакомбної культури, як зазначалося в музейній обліковій картці¹. В останній вказано, що горщик походить зі зруйнованого кургану, що знаходився за 2 км на південний схід від с. Благодатне (нині смт) Волновахського р-ну Донецької обл. і був досліджений співробітниками музею у 1966 р., але автор розкопок не вказаний. Пам'ятка вже згадувалася в літературі з посиланням на «Список памятников археологии Украины, Донецкая область» (Привалова, Привалов 1988, с. 55), але без детальної інформації та визначення культурної належності (Усачук и др. 2004, с. 73).

Насправді йдеться про рідкісну знахідку трипільської амфори з двома вушками у степовому Приазов'ї, що датується фінальним періодом існування цієї культури, а саме, С/2 (рис. 1). Амфорка виготовлена з відмуленої глини, зовні добре заглажена у горизонтально-діагональному напрямі зі слідами лискування кістяним або кам'яним знаряддям, але не дерев'яним. На внутрішній поверхні добре помітні горизонтальні сліди від заглажування. Крім того, на амфорці є трохи затерті сліди, нанесені на підсушену поверхню. Розпис, зазвичай типовий для амфор цього типу, відсутній. Вушка проколоті дерев'яною паличкою вертикально в сирій глині. Пласке, трохи увігнуте дно зсередини нерівне, з випнутими грудочками глини у центрі. Нерівні напливи глини помітні також на внутрішній поверхні плічок. Можна визначити, що спочатку була виготовлена нижня частина у вигляді чашки, до якої була приєднана верхня час-

тина і додані вушка. У верхній частині амфори є затерті сліди від пальців, залишені в процесі формування краю вінець. Випал гарний, глина «дзвінка», досить легка, але в області дна (середині та зовні) помітні дрібні ненаскрізні тріщинки — єдиний дефект після випалу. Висота амфори 9,5 см, діаметр вінець 7,0 см, тулуба — 12,4 см, дна — 5,2 см.

Оскільки йдеться про рідкісну знахідку трипільської амфори у степовому Приазов'ї, важливо визначити обставини її походження. В результаті вивчення архівних документів вдалося встановити, що посудину знайдено в кургані, зруйнованому Велико-Анадольським лісництвом під час господарських робіт восени 1965 року. Для вивчення ситуації 18 жовтня туди відрядили наукового співробітника музею В.М. Галабурду (наказ по музею № 235), а 20 жовтня — на три дні для здійснення розкопок (наказ № 239).

Відомо також, що в кургані було половецьке поховання (Привалова, Привалов 1988, с. 55). В «Інвентарній книзі експонатів по археології Сталінського обласного краєзнавчого музею», розпочатої 3 квітня 1961 р., під № 513 також зазначено: за 2 км від с. Благодатне Волновахського р-ну. Глибина 2,5 м — «кам'яна могила», скорчена поза. Глиняний горщик, нуклеус, скребачка, кам'яний товкач, крем'яні скалки. На жаль, розшукати інші речі з поховання або якусь інформацію про них не вдалося.

За наявними даними можна стверджувати, що трипільська амфорка супроводжувала скорчене поховання, але, що означає «кам'яна могила», з'ясувати не вдалося. Можливо, малася на увазі кам'яна скриня, а, можливо, — перекриття могили. Поза небіжчика чітко не визначена, але з огляду на пізньоенеолітичні поховання цього регіону, цілком вірогідно можна припустити, що йдеться про пам'ятку животилівсько-вовчанського типу. Для них притаманна скорче-

¹ Висловлюємо подяку Я.П. Гершковичу за інформацію про знахідку.

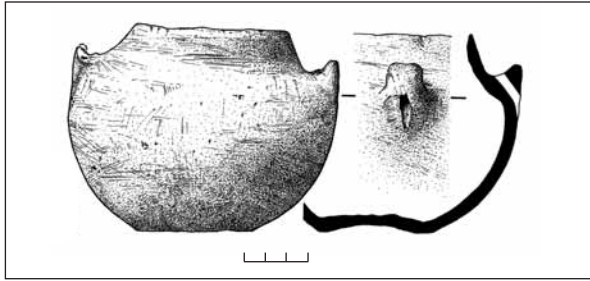

Рис. 1. Благодатне. Трипільська амфорка з поховання в кургані (малюнок А.М. Усачука)

на поза на боці з зігнутими у ліктях руками так, що кисті лежать перед обличчям або грудьми. Крім того, саме в похованнях цього типу, зокрема тих, що утворюють окремі локальні групи у Дніпровському Лівобережжі — басейн р. Самара та р. Молочна, представлений аналогічний трипільський посуд (Rassamakin 2004, S. 126—130, Abb. 102).

Територіально близьким поховальним комплексом животилівсько-вовчанського типу є поховання 4 в кургані 2 на р. Кальчик біля с. Вишневате Розовського р-ну Запорізької обл. У перекритій гранітними плитами могилі виявлено останки небіжчика, що супроводжувалися розписним пізньотрипільським горщиком, кам'яним розтирачем та трьома крем'яними знаряддями (Рассамакин 1998, с. 65, табл. XIII; Rassamakin 2004a, S. 139, Taf. 433). Крім згаданого, в цьому регіоні відомі ще кілька поховань животилівсько-вовчанського типу, але без трипільського посуду (Rassamakin 2004a, S. 138—139, Taf. 432).

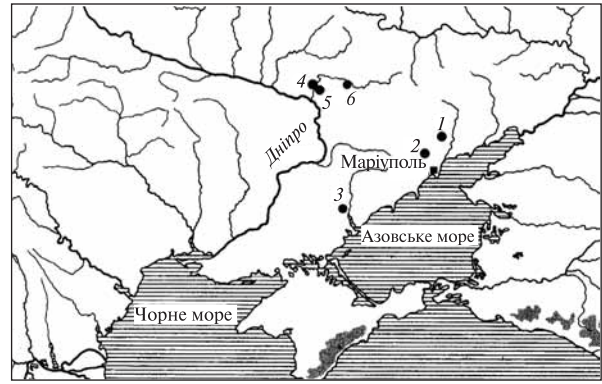

Рис. 2. Знахідка з Благодатного та поширення посуду Трипілья С/2 у похованнях животилівсько-вовчанського типу на схід від Дніпра: 1 — Благодатне; 2 — Вишневате; 3 — Вовчанське; 4 — Новомосковськ (раніше Животилівка); 5 — Соколове; 6 — Павлоград (за: Rassamakin 2004, Teil I, s. 126, Abb. 102)

Комплекс з Благодатного є найсхіднішим з числаних, що супроводжувалися трипільським посудом (рис. 2). Знахідка амфори поповнює інформацію для вивчення міграційних процесів на фінальній стадії доби міді, внаслідок яких між Дунаєм та Нижнім Доном з'явилися нетипові для степового Причорномор'я поховання животилівсько-вовчанського типу, що супроводжуються речами трипільського та майкопсько-новосвободненського походження. Визначення причин та рушійних сил цих процесів залишається актуальним завданням сучасних досліджень (Рассамакин 2004, с. 6—17).

Привалова О.Я., Привалов А.И. Список памятников археологии Украины, Донецкая область. — К., 1988.

Рассамакин Ю.Я. Станица Новосвободная и понтийская степь: новый источник решения актуальной проблемы // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. — Тез. докладов VII Донской археологической конференции. — Ростов-на-Дону. — 1998. — С. 64—66.

Рассамакин Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 3—26.

Усачук А.Н., Полидович Ю.Б., Цимиданов В.В., Литвиненко Р.А. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке // Археологический альманах. — 2004. — 14. — С. 56—109.

Rassamakin Ju.Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr.). — Teil I, Text. — Mainz, 2004.

Rassamakin Ju.Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr.). — Teil II, Katalog. — Mainz, 2004a.

Надійшла 15.12.2009

Ю.Я. Рассамакін, А.Н. Усачук

НОВАЯ НАХОДКА ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКОЙ КЕРАМИКИ В ПРИАЗОВЬЕ

В фондах Донецкого областного краеведческого музея обнаружена поздне трипольская амфора с двумя ушками из хорошо отмученной глины, но без росписи. Ее высота 9,5 см, диаметр венчика 7,0 см, плечиков — 12,4 см, дна — 5,2 см. Аналогичные амфорки относятся к финальному периоду существования трипольской культуры — С/2.

В музейной учетной карточке этот сосуд ошибочно отнесен к катакомбной культуре. После изучения архивной документации удалось установить, что он был найден в 1966 г. во время исследования разрушенного кургана

в 2 км на юго-восток от с. Благодатное Волновихского р-на Донецкой обл. на территории Велико-Анадольского лесничества. Об условиях находки сказано, что сосуд происходит из «каменной могилы» с погребением в скорченном положении. Там же были найдены кремневый нуклеус, скребок и сколы, а также каменный пест, которые выявить не удалось. Означает ли «каменная могила» каменный ящик или перекрытие ямы, установить невозможно. Также не ясны детали положения скелета.

Наиболее логично предположить, исходя из известных не только в данном районе позднеэнеолитических погребений, что речь может идти о комплексе животиловско-волчанского типа. Для погребений этого типа характерно скорченное положение на боку в сопровождении сосудов Триполья C/2. Находка амфорки в погребении из Благодатного является наиболее восточной из известных.

Комплекс из Благодатного предоставляет дополнительную информацию для изучения миграционных процессов на финальной стадии эпохи меди, в результате которых в степной зоне между Дунаем и Нижним Доном появились погребения животиловско-волчанского типа. Изучение причин и движущих сил этих процессов остается актуальной задачей современных исследований.

Yu. Ya. Rassamakin, A. M. Usachuk

NEW FIND OF THE LATE TRYPILLIAN CERAMICS IN THE SEA OF AZOV REGION.

In the funds of the Donetsk Regional Museum of Local Lore a small Late Trypillian amphora with two handles made of well elutriated clay but without painting has been detected. It is 9,5 cm high and has the following diameters: of rim — 7,0 cm, of shoulders — 12,4 cm, and of bottom — 5,2 cm. Analogous amphorae belong to the final stage of existence of Trypillia culture, C/2 stage.

In the museum record card this vessel is mistakenly referred to the Catacomb culture. After study of the archive documentation the authors succeeded to determine that it was found in 1966 during the research of a destroyed barrow situated 2 km to the south-east from Blahodatne village of Volnovakha Region in Donetsk Oblast at the territory of Velykyi Anadol forestry. About the circumstances of the find it is noted that the vessel was discovered in a «stone tomb» with a flexed burial. There were also found a flint core, scraper and flakes, as well as a stone pestle which, however, have not been possible to identify. It is not possible to determine whether the «stone tomb» means a stone case or a covering of a pit. The details of positioning of the skeleton are also not clear.

It is the most logical to presume, based on the Late Copper Age burials known not only in this region, that the complex can be referred to Zhyvotylivsko-Vovchanskyi type. For the burials of this type a flexed pose on a side and vessels of Trypillia C/2 are common. A find of amphora in a burial from Blahodatne is the most eastern of all known.

The complex from Blahodatne presents additional information for the research of migrations at the final stage of the Copper Age which resulted in appearance of burials of Zhyvotylivsko-Vovchanskyi type in the steppe zone between the Danube and the Lower Don Rivers. Study of the reasons and impulsive forces of these processes remains to be a topical task for the contemporary researches.

А.В. Макаревич

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ДОВГИХ МОГИЛ (IV—III тис. до н. е.)

Статтю присвячено пошукам витоків традиції зведення видовжених курганных споруд на теренах України за доби енеоліту—ранньої бронзи. Описано та проаналізовано зразки нестандартної курганної архітектури ямної культурно-історичної спільноти.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, доба палеометалу, ямна культурно-історична спільнота, довгі могили, курганна архітектура, генеза, традиція.

Проблема виникнення та розвитку традиції зведення курганів у зоні Євразійського степу та лісостепу є однією з актуальних у руслі досліджень первісної історії суспільств доби палеометалу. Цілковита відсутність писемних джерел та культурно-географічна специфіка регі-

ону вимагає всебічного аналізу матеріального комплексу археологічних культур доби бронзи. Дослідження давніх курганів допомагає реконструювати спосіб та особливості життя дописемних суспільств. Особливий інтерес викликають нестандартні приклади монументальних споруд, які можуть засвідчувати не тільки рівень технологічного розвитку будівельної

© А.В. МАКАРЕВИЧ, 2010

справи, а й сприяти усвідомленню особливостей сприйняття навколишнього середовища давньою людиною. На теренах України такими об'єктами є видовжені курганні насипи, традиція зведення яких представлена пам'ятками низки культур бронзової доби.

Протягом другої половини минулого століття інтерес багатьох дослідників доби палеометалу був зосереджений на детальному аналізі матеріалів перехідного етапу від середньої до пізньої бронзи. Це знайшло відображення в процесі виокремлення та концептуального усвідомлення культур бабинського кола (багатоваликової кераміки), а також встановлення базових ознак їхньої диференціації (Березанська 1960; 1986; Братченко 1971; Писларий 1983; Отрошенко 2001; Берестнев 2001; Литвиненко 2009). До останніх можна долучити й видовжені курганні насипи, які останнім часом стали об'єктом спеціальної уваги (Ковалева 1989; Литвиненко 2000; див. також: Макаревич 2007; 2009). На наш погляд, саме на період переходу до пізньої бронзи припадає початок систематичного будівництва видовжених насипів. Проте є дані, які засвідчують практику зведення нестандартних курганів у давніші часи доби палеометалу на теренах українських степів. Пошукам витоків традиції довгих могил і присвячено це дослідження.

Одразу зазначимо, що кількість пам'яток, які відображають найранішу практику зведення поліцентричних насипів¹, поки що незначна. Зараз нами виявлено близько десятка подібних об'єктів. Кожен такий курган певною мірою свідчить про особливу екстраординарну ситуацію, що зумовлювала специфіку поховального ритуалу. В контексті дослідження генези цієї традиції, ми повинні зважати і на ретроспективний, і на проспективний шляхи розгортання пошуку. Користуючись першим прийомом ми, в першу чергу, звертаємо увагу на «позірні» фізичні параметри насипу, принаймні той його стан, який було зафіксовано на час розкопок пам'ятки. Проспективний ракурс вимагає більш ретельного аналізу. Виходячи з певних «еталонних» ознак архітектурних рішень, які характеризують три основні моделі довгої могили часів розквіту цієї традиції (Отрошенко 1976), слід звернути увагу на прояви окремих конструктивних принципів, що на ранніх етапах виникнення цього

феномену могли бути реалізовані у специфічних формах та в якості структурних елементів. Ці конструкції включені у стандартні концентричні кургани як будівельні горизонти.

Окремо варто звернути увагу на такий важливий аспект, як використання міжкурганного простору для здійснення поховань. У таких випадках загальна архітектоніка та просторова композиція могили на певному стратиграфічному горизонті може й не відповідати певним фізичним параметрам, що характеризують довгу могилу II типу. Проте визначальний для зазначеної модифікації видовжених курганів принцип з'єднання вже існуючих насипів є конститутивним відповідно до ідеологічних уявлень давнього населення.

Ще одне дискусійне питання, що гостро актуалізується при аналізі курганних комплексів, пов'язане з уніфікацією дефінітивних параметрів довгих могил III типу, тобто насипів, що зведені за один прийом та безпосередньо втілюють ідею видовженого кургану. На відміну від перших двох модифікацій, визначальною характеристикою для зазначеного типу слугує співвідношення діаметрів споруди. Дослідники, які торкалися цього питання, виходячи з аналізу різних матеріалів, висували свої варіанти кореляції (Отрошенко 1976; Ковалева 1989; Циміданов 2000), проте жодна з них, на нашу думку, не універсальна. З одного боку, відома достатня кількість видовжених насипів з помітною поліцентричністю, але які, згідно визначення І.Ф. Ковальнової (співвідношення діаметрів 1:3) або В.В. Циміданова (1:2), формально не можна вважати довгою могилою. З іншого боку, врахування розбіжностей між діаметрами, які визначаються різницею у 2 м (В.В. Отрошенко), не може слугувати надійною дефінітивною ознакою через специфічні умови археологізації, які зумовлюють сучасний вигляд об'єкта (природна руйнація, антропогенний чинник, особливості мікрорельєфу тощо). Найбільш зваженим видається партикулярний аналіз кожної пам'ятки через призму її будівельної «мікроісторії» (відображенням якої є стратиграфічні та планіграфічні дані), а також якомога повніше врахування чинників деструкції, які могли призвести до зміни архітектоніки в процесі формування споруди і після остаточного припинення людського втручання.

З нашого погляду, слід виокремлювати дві групи (підтипи) довгих могил III типу за наявністю/відсутністю певних конструктивних елементів, які, по-перше, синхронізуються з будівельним горизонтом, пов'язаним зі зве-

¹ Під терміном «поліцентричний насип» мається на увазі видовжена курганна споруда, основою архітектонічної композиції якої є пряма довга вісь (Отрошенко 1976, с. 16)

денням поліцентричного насипу, по-друге, в просторовому контексті підкреслюють протяжність насипу вздовж довгої осі. Найчастіше такими елементами є рівчаки або ж різноманітні кам'яні конструкції. Реальні фізичні характеристики насипу в цих випадках не є пріоритетними, оскільки загальну тенденцію тяжіння до поліцентричності продубльовано іншими складовими об'єкта. Проте розбіжність у діаметрах все ж лишається важливою передумовою визначення могил цієї групи (підтип А). Для виокремлення іншої сукупності курганів (підтип Б), ідею поліцентричності в яких втілено виключно у формі земляного насипу, все ж необхідні чіткі критерії. Розуміючи відносність та умовну вірогідність довільних припущень щодо фізичних параметрів, при таманних довгій могилі, візьмемо за дефінітив таке співвідношення, що передбачає різницю щонайменше в 10 м між повздовжнім та поперечним діаметрами.

Розглянемо приклади найдавніших видовжених курганних споруд на теренах України.

Курган Соколовський, Пологівський р-н Запорізької обл. Пам'ятку досліджено З.Х. Попандопуло у 1977 р. (Попандопуло 1977; 1991). Могила була розташована на підвищеному плато за 3 км від р. Конка. Висота її 4 м від рівня давнього горизонту. В плані була неправильної округлої форми, дещо видовжена по лінії північний схід—південний захід, що пояснювалося руйнацією північної та західної поли дорогою. В цілому завдяки процесам «археологізації» це був стандартний концентричний курган (рис. 1). Але стратиграфічні спостереження дозволяють реконструювати доволі специфічний поховальний ритуал, який зафіксовано для ранніх будівельних горизонтів об'єкта.

Від самого початку сакральний простір комплексу підпорядковувався протяжності насипів у меридіональному напрямку. Найраніший курган (насип А) невеликих розмірів був приурочений до двох послідовних поховань енеолітичного часу. Цікавим є факт планування цієї невеликої могили вздовж меридіонально зорієнтованої довгої осі. Наступний період будівельної активності пов'язано з діяльністю носіїв ямної культури. Поряд з існуючим було зведено ще один видовжений курган (насип Б), що перекривав два поховання, здійснені, швидше за все, одночасно, з рівня давнього горизонту. Меридіональна (з невеликим відхиленням) довга вісь насипу Б у цілому дублює просторову композицію попередньої могили, їхні поли наближені одна до одної (рис. 1).

Саме в точці, де насипи практично сходяться, було здійснено наступне поховання (9) ямної культури, з яким пов'язується третій будівельний горизонт комплексу. Досипка III перекрила повністю енеолітичний насип А та частково насип Б, об'єднавши обидва видовжені кургани в єдину «поліцентричну» споруду. Орієнтація довгої осі на цьому етапі змінилася (північний схід—південний захід). Остання зафіксована досипка перекрила три попередні насипи, утворивши відносно концентричний стандартний курган.

До загальної стратиграфічної картини слід додати ще одне спостереження. На північно-східному краю кургану зафіксовано поховання бабинської культури (13), до якого приурочена невелика кам'яна закладка, яка разом з усією північною полою була пошкоджена дорогою. Беручи до уваги неординарність архітектурних рішень у контексті цього комплексу за часів ямної культурно-історичної спільноти (КІС), тезу щодо певного рівня транстемпоральної спорідненості культур ямного та бабинського часу (Писларий 1991, с. 62), а також відносно поширення практики зведення довгих могил І типу в середовищі культур бабинського кола, можна припускати, що у час переходу до доби пізньої бронзи наявна могила була локально досипана, чим підкреслювалася загальна тенденція до організації всього насипу вздовж довгої осі за лінією північний схід—південний захід. Проте зафіксувати це не вдалося.

Отже, наведені дані свідчать про існування практики використання міжкурганного простору для здійснення поховань, а також відповідного архітектурного рішення, реалізованого через принцип об'єднання давніших насипів.

Оріхів, курган Тарасова могила Запорізької обл. Пам'ятку досліджено В.А. Самаром у 1992 р. Вона входила до складу групи Касилівські кургани на східній околиці м. Оріхів (Rassamakin 2004, S. 10—11, Tabl. 22).

Встановлено, що початок зведення кургану пов'язаний з активністю населення доби енеоліту. В основі могили знаходилися два невеликі первинні насипи (1А та 1Б) над енеолітичними похованнями, між якими зафіксовано ритуальні ямки. В міжкурганному просторі було здійснено поховання ямної культури (29) у материковій ямі, викид з якої ліг, зокрема, на південний схил насипу 1А. Перед зведенням досипки просторову конфігурацію поховального простору було відмічено овальним у плані рівчаком (завширшки 0,9—1,4 м і завглибшки до 0,5 м), що простягався по лінії південний схід—північний захід та

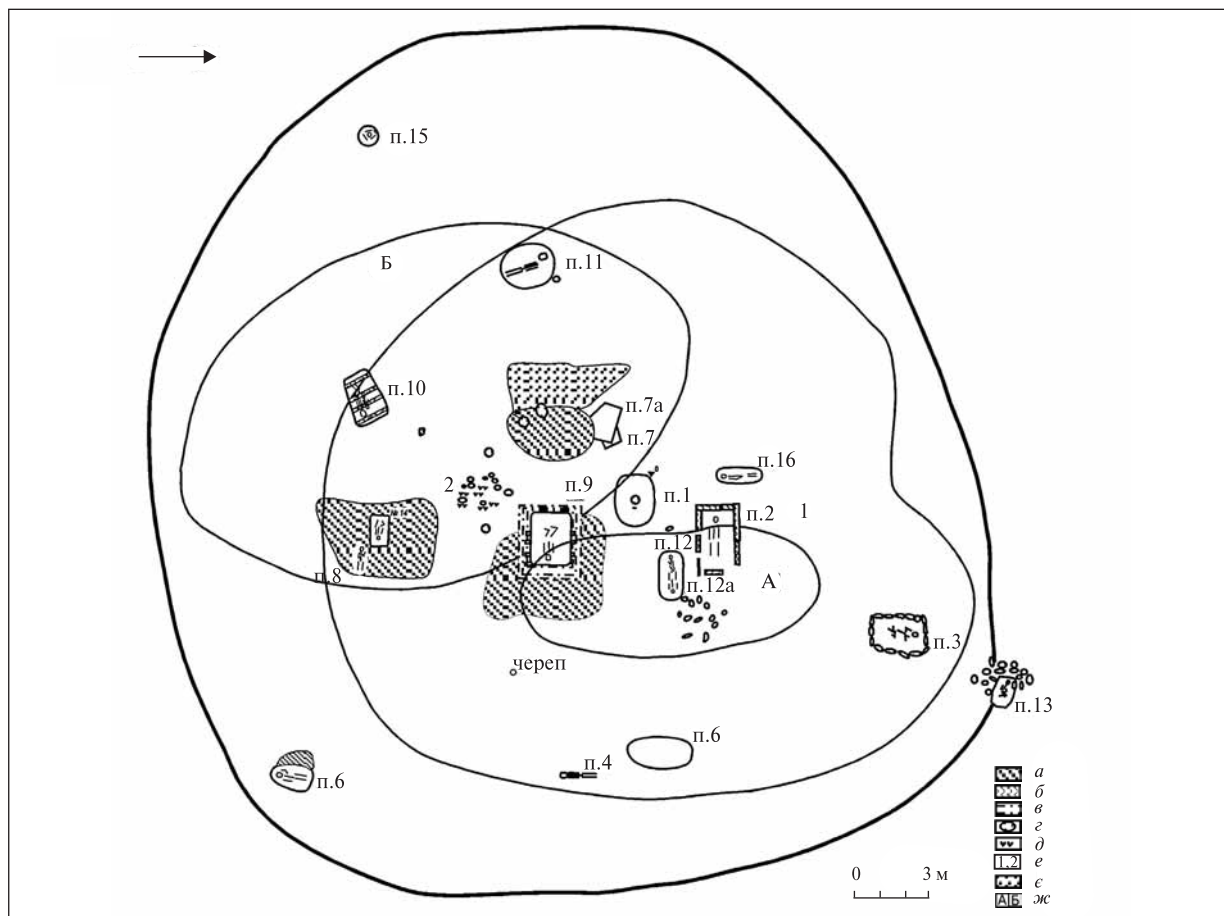

Рис. 1. Курган Соколовський, план (за: Попандопуло 1977): а — материковий викид; б — дерево; в — очерет; г — каміння; д — фрагменти амфор; е — жертвовні комплекси; е — строкатий ґрунт; А і Б — насипи

перетинав північні схили енеолітичних курганів. Власне насип над вказаним похованням (із вальків ґрунту, мулу та дрібного каміння) не тільки перекрив його, а й обидві первинні могили.

Отже, як і у випадку з курганом Соколовський, маємо справу з культовим використанням міжкурганного простору та об'єднанням попередніх насипів, що може слугувати свідченням зародження практики будівництва довгих могил II типу за доби ранньої бронзи.

Боровковка, курган 1 Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. Пам'ятку досліджено експедицією під керівництвом І.Ф. Ковальнової у 1991 р. Насип заввишки 4,3–4,5 м, діаметр 45,0 м (Rassamakin 2004, S. 37–38, Tabl. 110).

Встановлено декілька будівельних горизонтів. У контексті нашої теми найцікавішим є аналіз найраніших етапів формування кургану. В його основі виявлено два невеликі енеолітичні насипи — ІА та ІБ, розташовані по лінії північний північний захід—південний південний схід. У місці найближчого сходження відстань між ними становила приблизно 4 м.

Цей міжкурганний простір використали носії ямної культури для здійснення, з рівня давнього горизонту, поховання 11. Викид з ями чітко фіксувався на схилах попередніх насипів. Над похованням 11 зведено потужну досипку (3 м заввишки та 22–25 м в діаметрі), що повністю перекрила енеолітичні кургани, включивши їх у спільний контекст поховальної споруди.

Це ще одне свідчення зародження практики використання міжкурганного простору за доби ранньої бронзи.

Новогригорівка, курган Любаша Миколаївського р-ну Одеської обл., досліджений у 2003 р. (Иванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 73–84, рис. 47–49). Звернемо увагу на початковий період будівельної історії могили. Первинний курган (рис. 2) складався з двох послідовно зведених суміжних овальних у плані насипів, для зведення яких використовували суглинок та жмути мулу. Найраніший насип ІА, під яким не виявлено поховань, був видовжений у широтному напрямку, мав діаметр 13,5 × 9,5 м та висоту 1,3 м. Південний схил був нерівний, із сідловиною та підвищенням в основі. В плані споруди

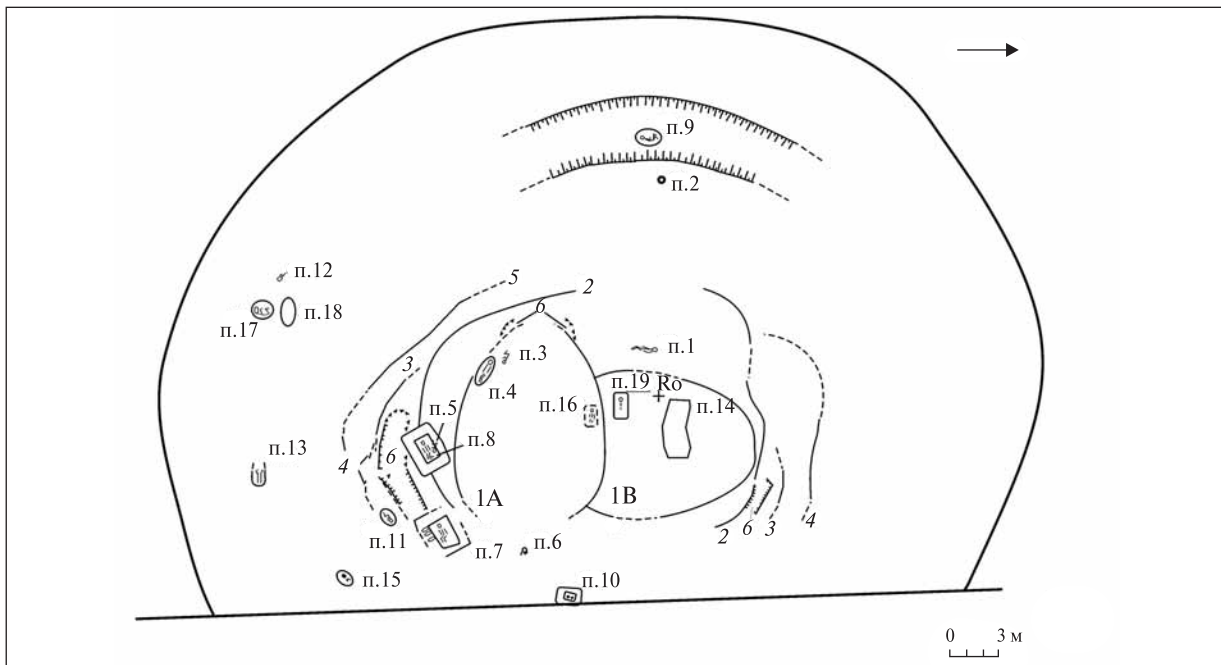

Рис. 2. Курган Любаша, план (за: Иванова, Петренко, Ветчинникова 2005): 1А і 1В — будівельні горизонти

да мала «яйцеподібну» форму, гостріший кінець спрямований на захід. Саме в західному секторі, під насипом, зафіксовано дугоподібний рівчак (глибина 0,15—0,50 м) з заглибинами на кінцях. Він був засипаний ще до початку зведення насипу 1А. Біля північної поли цього насипу, з рівня давнього горизонту, здійснено поховання ямної культури (19), з яким пов'язано овальний насип 1В (діаметр 12 × 10 м, висота 1,5 м), видовжений у меридіональному напрямку (рис. 2). Не виключено, що процес підготовки камери для вказаного поховання провадився синхронно зі зведенням насипу 1А, оскільки материковий викид з ями зафіксовано на рівні давнього ґрунту і під насипом 1А, і під наступним насипом 1В. Останній, власне, і перекрив яму поховання, а також частково північний схил насипу 1А. Подальша досипка 2, що складалася з темно-бурого перемішаного ґрунту, лише збільшила розміри могили, не змінивши загальну поліцентричну конфігурацію та «двогорбий» профіль кургану з сідловиною. Наступні досипки (3—6), пов'язані з похованнями культур ранньої та середньої бронзи, не призвели до якісно нових конструктивних трансформацій та поступово скорегували загальну архітектуру пам'ятки, яка на час розкопок являла в цілому стандартну концентричну могилу.

Отже, початкові етапи створення цієї пам'ятки відбивають досить унікальну ситуацію фактично синхронного зведення двох видовжених насипів, довгі осі яких були перпендикулярні одна до одної. З формального погляду пе-

ред нами певний прототип довгої могили I типу, оскільки в конструктивній трансформації було застосовано принцип приєднання. Проте, враховуючи відсутність основного поховання під насипом 1А (який умовно прийнято за основний для всієї пам'ятки), а також зважаючи на незначний «крок стратиграфії» між часом зведення насипів 1А та 1В, можна відмітити доволі своєрідний спосіб створення цієї пам'ятки.

Миколаївка I, курган 3 Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл. Досліджений у 1985 р. та входив до складу групи з п'яти насипів, розташованих у заплаві р. Самара (Маріна, Ромашко 1999, с. 42, рис. 2.2—2.3). Насип заввишки 1,7 м та діаметром 50,0 × 42,5 м видовжений у широтному напрямку.

Встановлено декілька «кроків» стратиграфічної історії об'єкта. Ядро кургану складав насип, зведений над двома синхронними похованнями постмаріупольської (квітянської) культури. Зі здійсненням поховання 7 пов'язано початок ритуальної активності представників ямної культури. Його влаштували з рівня давньої поверхні біля західної крайки попереднього енеолітичного насипу. Яма неправильної прямокутної форми розмірами 1,8 × 1,6 м та завглибшки 1,9 м. На рослинній з вохряною посипкою підстилці лежали рештки кістяка у скорченому стані на спині головою на схід. За характером розташування кісток хребта та черепа, дослідники припускають, що похована людина була горбата. Поруч з кістяком знайдено крем'яний наконечник списа

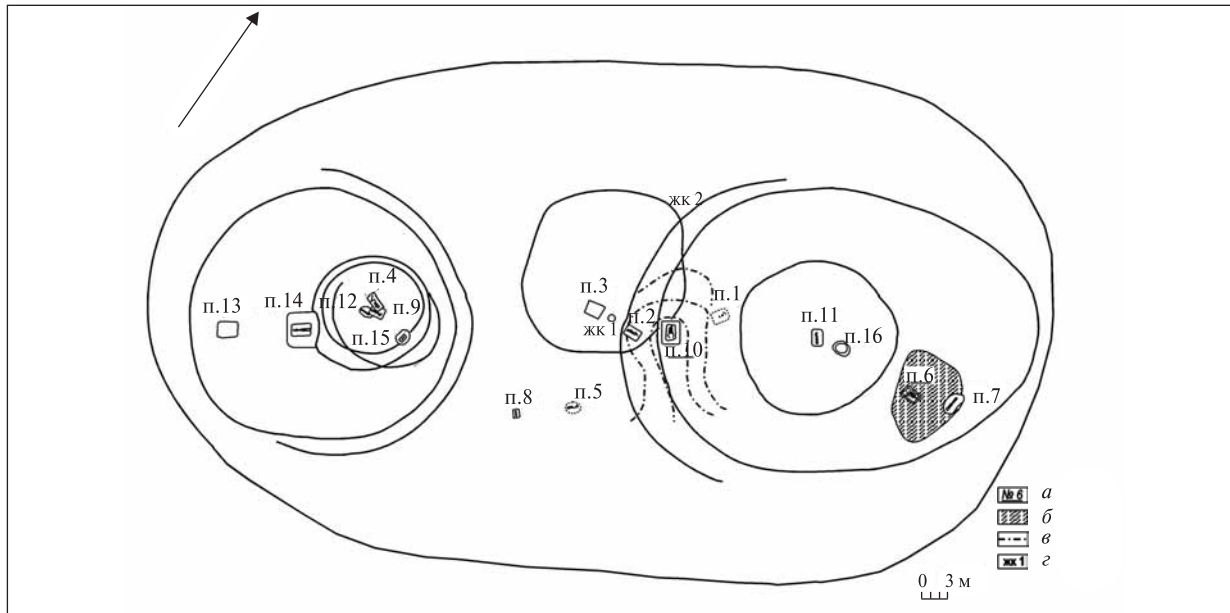

Рис. 3. Довга Могила групи Чортомлик, план кургану (за: Мозолевський, Пустовалов 1999): а — поховання, з якими пов'язано створення видовженого кургану; б — вапнякове кришиво; в — межі майданчика поховання 10; з — жертвні комплекси

лавролистої форми, виготовлений на пластинчастому відщепі.

Згадане поховання було перекрите локальною досипкою. Її зведено у північно-західному секторі первинного кургану. Західна крайка досипки була окреслена дугоподібним рівчаком (ширина 1,0 м, глибина 0,9 м), що впритул оточував її та мав «коритоподібний» профіль. Подальші досипки над ямними похованнями призвели до утворення в цілому стандартної концентричної могили.

Таким чином, ранні етапи будівельної історії пам'ятки можна трактувати як зародження традиції зведення видовжених курганних споруд I типу.

Курган Довга Могила в групі Чортомлика (с. Чкалове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.). Досліджений у 1979 р. експедицією під керівництвом Б.М. Мозолевського (рис. 3). Він розкинувся поряд однієї з найвеличніших степових могил України — Чортомликом (Мозолевський і др. 1979; Мозолевський, Пустовалов 1999). Курган мав видовжену форму, висота 7,4 м від рівня давньої поверхні, довжина 110,0 м, ширина до 62,0 м. Довгою віссю курган орієнтований по лінії північний схід—південний захід. Завдяки польовій методиці, яка передбачала паралельну фіксацію і профілів бровок, і горизонтальних планів зрізів траншей, вдалося реконструювати більш-менш чітку послідовність утворення пам'ятки.

В основі могили простежено, принаймні, чотири структурні елементи: три насипи (північно-

східний, південно-західний та невеличкий між ними), а також поєднувальну досипку. Початок пам'ятки пов'язаний з південно-західним курганом, зведеним над парним похованням енеолітичного часу. Він був відносно правильною круглою в плані форми (10,5 × 12,3 м, висота 0,5 м). Досипки над подальшими впускними похованнями ранньої бронзи не змінили композиційно його планування.

Цікавішим для нашого дослідження є процес створення північно-східного насипу, зведеного над похованням 11 ямної культури. Діаметр його 17,0—19,0 м, висота 2,85 м. Наступним епізодом трансформації об'єкта було здійснення поховання у кам'яній скрині з розписом (кемі-обинське), влаштованої на рівні давньої поверхні біля східної поли ямного кургану. Навколо скрині зафіксовано майданчик, щільно вкритий шаром вапнякового кришива, а зі сходу простежено залишки невеликого вогнища (рис. 3). Досипка, що пов'язується автором дослідження С.Ж. Пустоваловим з зазначеним похованням, змінила загальну архітектуру кургану, що набув овальної форми з пласкою вершиною (діаметр 34,0 × 45,0 м, висота 4,5 м). Між насипами певний час існував невеликий курган над ямним похованням 8.

Зведення поєднувальної досипки С.Ж. Пустовалов пов'язує з ямним похованням 10. Процедура поховання передбачала декілька підготовчих етапів, протягом яких спочатку, завдяки локальним підсипкам, була зменшена відстань між північно-східним та південно-західним

курганами, а потім розпочалося синхронно зведення поєднувальної досипки, підготовка поховальної камери та своєрідного ритуального простору навколо неї. Останній являв собою штучну «улоговину», що оточувала поховальний майданчик із заходу, півночі та сходу та була утворена в процесі зведення серії локальних досипок, які на час поховання небіжчика призвели до об'єднання згаданих трьох насипів у єдину споруду (рис. 3). На південь від поховання 10 у новоствореному насипі було залишено прохід, скоріше за все, для вміщення небіжчика до ями. На заключному етапі, після перекриття могили вапняковими плитами, прохід засипали глинистим ґрунтом. Після цих будівельних робіт між курганами залишалася невелика западина завглибшки до 2 м. Саме цей простір було використано носіями пізніших культур для здійснення поховань. Останню досипку, що заповнила цю улоговину, на думку автора, слід пов'язувати з похованням-кенотафом 3, ймовірно, бабинської культури.

Зауважимо, що: а) загальна стратиграфічна картина цього об'єкта доволі складна; б) тут стикаємося із включенням довгої могили I типу до контексту довгого кургану II типу; в) за наявними архівними матеріалами польових досліджень (Мозолевський і др. 1979) можна з певною вірогідністю стверджувати, що утворення довгої могили II типу відбулося у період ранньої бронзи.

Кам'янка, курган 16 Очаківського р-ну Миколаївської обл. Досліджений Інгульською експедицією у 1978 р. (Шапошникова і др. 1978). Пам'ятка була дуже пошкоджена господарською діяльністю та мала вигляд 8-подібного в плані насипу, орієнтованого довгою віссю по лінії північний північний схід—південний південний захід. Довжина 90 м, ширина у північно-східній частині 50—52 м, у південно-західній — 39 м, у найвужчому місці — 35 м. Найбільша висота у північно-східній частині становила 1,9 м, у південно-західній — 1,3 м (рис. 4).

Встановлено більш-менш чітку картину формування об'єкта. Основні етапи будівельної активності пов'язані з носіями культур ранньої бронзи. Автори розкопок за особливостями «ґрунтової стратиграфії» та зовнішньої подібності в обряді поховань припускають зведення всього комплексу довгої могили в межах незначного проміжку часу. Для ранніх етапів її формування зафіксовано декілька будівельних горизонтів, що були пов'язані зі зведенням двох протилежних концентричних курганів — північно-східного (зведений у

два прийоми) та південно-західного (зведений у три прийоми). Цікаво, що і обидва основні (3 і 13), і впускні поховання (5 та 17), з якими були пов'язані досипки первинних насипів, за визначенням авторів розкопок, були дитячими або підлітковими. Поховання атрибутовані як ямні та кемі-обинські. В результаті зазначених конструктивних змін на етапі автономного існування курганів їх розділяла відстань у 9 м.

Наступний епізод ритуальної активності був пов'язаний зі здійсненням одночасно двох поховань — 10 (кемі-обинське) та 16 (ямне), впущених з рівня давнього горизонту ближче до північно-східної поли південно-західного кургану. Поховання справлені у підквадратних материкових ямах з кам'яним перекриттям, під яким фіксувалися рештки рослинних циновок. У них зафіксовано кістяки молодших вікових груп: поховання 10 — дитини, поховання 16 — підлітка. Обидва лежали на спині з підігнутими ногами, але головою були зорієнтовані в різні сторони (поховання 10 на північ—північний схід, 16 — на північний захід). У похованні 10 поруч із кістяком був горщик, поховання 16 було безінвентарним, стіни ями та похований були посипані червоною вохрою, а на дні ями простежено крейдяну підсипку (рис. 4).

На думку дослідників, із зазначеними похованнями пов'язаний дугоподібний рів (завдовжки 11,0 м, завширшки 2,0—3,0 м, завглибшки 0,2—0,3 м), який зафіксовано з північного та північно-західного боків від них. У перетині рів мав східчастий профіль.

Після (або синхронно) здійснення поховань, скоріш за все, було розпочато зведення поєднувальної досипки. За спостереженнями дослідників, її почали будувати з боку північно-східного кургану. В цій частині насипу ґрунт був більше глинистим, у той час як ближче до південно-західного кургану переважав чорнозем із включенням «білоглазки». Досипка лише частково перекрила протилежні кургани та у найвужчому місці була завширшки 19 м. Вона об'єднала два кургани в єдиний комплекс — довгу могилу. Пізніші поховання середнього та пізнього періодів бронзової доби не внесли помітних конструктивних змін.

Отже, можемо віднести цю могилу до II типу.

Шевченко (Шахтар), курган 28 Дніпропетровської обл. Досліджений Орджонікідзенською експедицією ІА НАНУ у 2003 р. (Полин і др. 2004). Могила розкинулася на надзаплавній терасі лівого берега р. Солона.

Три початкові будівельні горизонти були пов'язані з пізньоеолітичними похованнями

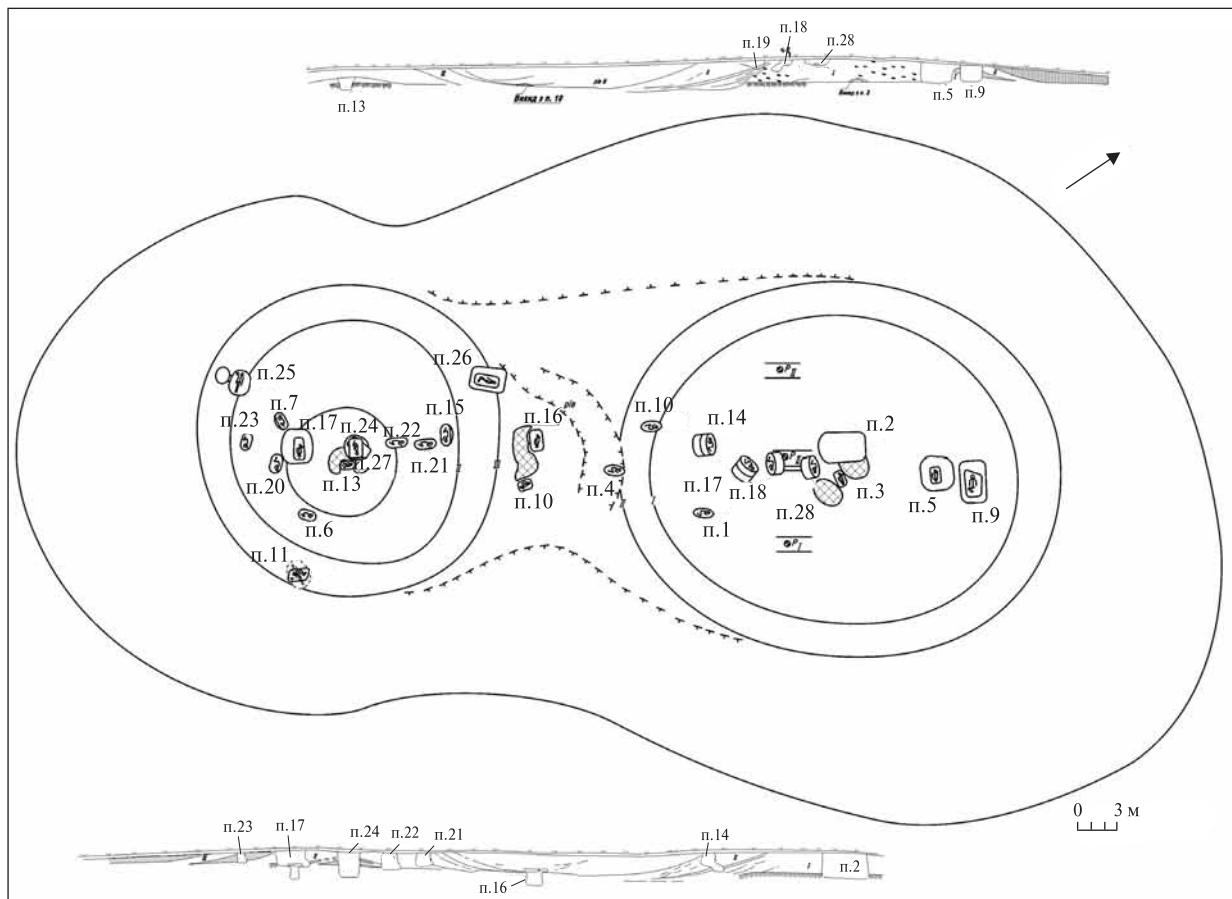

Рис. 4. Кам'янка, курган 16, план і профілі (за: Шапошникова и др. 1978)

(20—22), віднесених авторами розкопок до обрядових груп 2А та 2С, за типологією Ю.Я. Расамакіна. Яма поховання 20 була впушена з рівня давньої поверхні на південь від уже існуючого кургану, який склали перші два насипи. Невелика третя досипка над похованням 20 схилами зливалася зі схилами другої, через що між ними утворилася улоговина.

У це пониження й було впушено наступне ямне поховання 23 — у материковій просторій ямі, перекритій товстим шаром очерету та поздовжньо вкладеними колодами. Кістяк лежав на масивному прошарку із крейди та вохри на спині з підігнутими ногами, головою на схід. Над похованням зведено насип із шматків дерну, чорнозему та грудок глини, що мав діаметр до 36,0 м та заввишки 2,5 м над рівнем улоговини. Зафіксовано прошарки грязьової обмазки схилів. Ця досипка над похованням у міжкурганному просторі перекрила два протилежні кургани енеолітичної доби, об'єднавши їх у єдину поліцентричну споруду.

Наведений приклад свідчить про зародження у ямний час практики втілення конструктивного принципу, характерного для довгих могил II типу.

Кисличувата II, курган 4 (Гола Могила) Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. Об'єкт займав домінуючу позицію у складі ланцюга з чотирьох насипів. Досліджений експедицією під керівництвом І.Ф. Ковальової у 1987 р. (Ковальова, Шалобудов, Тесленко 1999, с. 12—27, рис. 18, 19). Могила являла собою величній приклад курганної архітектури: задернований насип заввишки 7,4 м та діаметром до 68 м домінував не тільки у своїй групі, а й у локальній перспективі.

Встановлено п'ять стратиграфічних горизонтів. Найбільшу увагу привертають початкові етапи створення пам'ятки. Первинне «ядро» кургану становив невеликий насип (середній діаметр 16 м, висота 1 м) підконцентричної форми, що в плані тяжів до овального. Це чіткіше зафіксовано за конфігурацією підкурганного майданчика п'ятикутної форми, один з кутів якого був видовжений у південному напрямку. Саме в цьому виступі здійснено супровідне? дитяче поховання (15), що складало пару іншому основному похованню чоловіка віком 40—45 років (1), здійсненого поблизу умовного центру майданчика. Обидва поховання автори розкопок віднесли до найранішого горизонту ямних

пам'яток Правобережжя Дніпра (Ковальова, Шалобудов, Тесленко 1999, с. 32).

Згодом у насипі початкового кургану (НІ) здійснили ямне поховання 3 в ямі з уступами та дерев'яним перекриттям. Над ним звели насип (НІІ), що мав строкату мікростратиграфію. Зокрема, за спостереженнями дослідників, початкова страта із чорноземного ґрунту та блоків дерну була обмазана мулом таким чином, що його прошарок частково оточував південну частину вже існуючої ґрунтової маси. Ця конструктивна «окрайка» підкреслила орієнтацію об'єкта у меридіональному напрямку. Остання досипка з «м'якого мішаного ґрунту» остаточно оформила насип НІІ у видовжену курганну споруду з діаметрами 26,0 × 22,0 м та заввишки 2,9 м.

Цю пам'ятку доречно віднести до своєрідної модифікації підтипу А довгих могил ІІІ типу.

Нова Одеса ІІ, курган 10 Миколаївської обл. Пам'ятку досліджено Інгульською експедицією в 1974 р. (Шапошникова и др. 1974). Варто зазначити, що всі інші кургани цієї групи були зведені пізніше за курган 10.

Могила мала висоту 3 м та являла собою овальний, видовжений у довготному напрямку насип розміром 40 × 50 м. Курган зведений за три прийоми. Основний та другий насипи були приурочені до ямних поховань (4 та 5, відповідно) і мали видовжені пропорції. Остання, третя, досипка лише продублювала загальну форму насипу та пропорційно збільшила його розміри. Поховання 4 та 5 здійснені у прямокутних ямах з заокругленими кутками та кам'яним перекриттям. Поза похованих: на спині з підігнутими ногами. Безінвертарні.

Цю пам'ятку можна віднести до числа підтипу Б довгих могил ІІІ групи.

Новошмідтівка, курган 1, розташовувався біля траси Нова Одеса—Сланець, за 7 км на північний схід від смт Нова Одеса (Шапошникова и др. 1974, с. 102—114). Курган входив до складу групи з п'яти насипів та був найвищий серед них (висота 4,5 м від рівня давньої поверхні), насип видовжений у довготному напрямку розміром 50 × 60 м.

Курган зведено за два рази, а видовженої форми йому надала друга досипка, приурочена до поховання 2 — зруйнованої геодезичною вишкою кам'яної скрині (розміри 2,05 × 1,1 м), орнаментованої вохрою. Її було встановлено на поверхні основного концентричного насипу. Поховання 2 відноситься до т. зв. «кемі-обинських». Друга досипка повністю перекрила первинний насип та сформувала асиметричний профіль кургану з північним крутим та південним похилим схилами.

Пам'ятку можна віднести до числа видовжених курганних споруд, що тяжіє до підтипу Б типологічної групи ІІІ.

Яблуна, курган 11 Березанського р-ну Миколаївської обл. Пам'ятку досліджено експедицією під керівництвом О.Г. Шапошникової у 1974 р. (Шапошникова и др. 1974). Могила займала периферійну позицію в курганній групі. Насип мав висоту 1,8 м від рівня давнього горизонту та видовжену у широтному напрямку форму розміром 44 × 34 м.

Зведення первинного насипу, скоріше за все, можна пов'язати з населенням ямної КІС. Основне поховання (8) здійснене в прямокутній ямі з округлими кутками (розміри 1,85 × 1,10 × 1,00 м), перекритій поперек чотирма брилами. Кістяк поруйнований, встановлена лише його орієнтація на схід. Інвентарю не було.

Наступна досипка, схоже, лише повторила видовжену архітектоніку первинного насипу та пропорційно збільшила його розміри. Цю пам'ятку можна віднести до числа видовжених курганів, вона тяжіє до підтипу Б типологічної групи ІІІ.

Виходячи з наведених фактів, можна позитивно відповісти на запитання щодо існування практики зведення видовжених курганних споруд за доби ранньої бронзи. Більше того, ми маємо справу не тільки з початковими формами довгих могил, а й зразки втілення трьох основних їх конструктивних принципів у різних комбінаціях.

Довгий курган І типу безпосередньо зафіксовано лише в контексті Довгої Могили Чортомлика. У випадку з курганом 3 біля с. Миколаївка ми стикаємося з менше вираженим проявом того самого принципу приєднання, що характеризує довгі могили І типу. З іншого боку, маємо різноманітні випадки використання міжкурганного простору, що яскраво засвідчує зародження практики будівництва довгих могил ІІ типу. Два кургани цього типу (Довга Могила Чортомлика та Кам'янка, курган 16) являють собою безпосередню реалізацію принципу поліцентричності, які можна порівняти з «еталонними» зразками видовжених курганних споруд бабинського та зрубного горизонтів.

Привертають увагу три випадки — Шевченко (Шахтар), Тарасова Могила, Боровковка — об'єднання невеликих енеолітичних насипів у єдину споруду після здійснення ямного поховання у міжкурганному просторі. Можна припускати, що тут маємо справу з проявами певних ритуальних приписів, що регламентували особливі випадки започаткування поховальної

практики новим населенням в контексті вже існуючого сакрального простору, впорядкованого попередниками. Варто відзначити, що пізніше, за часів бережнівсько-маївської зрубної культури, виявляються, певною мірою, аналогічні до згаданих тенденції об'єднання деяких бабинських довгих могил I типу поєднувальною досипкою, приуроченою до зрубних поховань між цими курганами (Полидович 1993, с. 35—36; Ковалёва и др. 1985, с. 18—23). Виходячи з цього, можна з певною вірогідністю припустити, що наведені способи використання міжкурганного простору вказують на існування певного механізму трансмісії світоглядних концепцій у часі, що супроводжував культурно-генетичні процеси на певних етапах доби бронзи та реалізовувався в специфічній поховальній обрядовості.

Конструктивна модифікація III типу представлена чотирма випадками. Вкажемо, що для ямного часу зафіксовані обидва підтипи довгих могил цього типу.

Для більш повних кореляцій поки що бракує даних. Можемо лише констатувати, що у деяких випадках (як, приміром, Чортомлицька Довга Могила або курган Соколовський) отримані дані свідчать про екстраординарний характер поховального ритуалу, пов'язаного, скоріше за все, зі статусним станом похованого. З іншого боку, цікавою є тенденція до ритуального використання міжкурганних «улоговин», що виникали при злитті схилів двох близько розташованих курганів (Любаша, Соколовський, Шевченко (Шахтар), курган 28). У цих випадках досипки над похованнями у цих пониженнях чітко не виокремлювалися як композиційний елемент, а охоплювали попередні могили повністю, наближаючись, таким чином, до підконцентричних у плані споруд. Дуже цікавими є конструктивні зміни, що відбувалися при здійсненні поховання 10 у Довгій Могилі групи Чортомлика. Як уже вказувалося, за реконструкцією С.Ж. Пустовалова, в цьому випадку навмисно було створено своєрідну «улоговину», простір усередині якої слугував своєрідним поховальним майданчиком.

При аналізі початкових етапів архітектурної історії кургану Любаша привертає увагу намагання давніх будівничих зберегти «двогорбий» профіль первинного насипу при приєднанні до нього наступного. Сказане, ймовірно, свідчить про особливості сприйняття топографічного контексту давнім населенням українських степів. Це, в свою чергу, скоріше за все, було опосередковано та співвідносилось з системою уявлень, пов'язаних із концептуальним розумінням сутності смерті.

Систематичного зведення видовжених курганних споруд у катакомбний час не простежено. Проте варто відмітити випадки, коли катакомби для наступних поховань рили поряд із крайкою існуючих курганів. Така ситуація зафіксована, зокрема, під час дослідження кургану 11 поблизу с. Жовтневе Токмацького р-ну Запорізької обл. Після здійснення декількох поховань катакомбної культури схили двох протилежних насипів, що вже існували на той час, були обличковані материковою глиною, а відповідно спрямовані досипки скоротили певною мірою міжкурганний простір. Сполучення двох курганів дослідники схильні пов'язувати вже із діяльністю бабинських племен (Отрошенко и др. 1981). Зазначимо, що є свідчення щодо існування практики використання міжкурганного простору носіями ранньополтавської культури Заволжя (Кияшко, Малов, Дьяченко 2002).

Питання витоків традиції довгих могил залишається відкритим, адже, як зазначалося, видовжений насип над енеолітичним похованням зафіксовано в кургані Соколовський. Парні енеолітичні могили під насипами Тарасової Могили та в кургані біля с. Боровковка також тяжіли до поліцентричності. Скоріше за все, зародження традиції перекриття декількох поховань спільним видовженим насипом слід шукати у поховальній практиці енеолітичних груп населення, представлених пам'ятками постмаріупольської (квітянської), нижньомихайлівської та репінської культур (Бунятян 2002). Проте це вимагає спеціального дослідження.

Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 26—41.

Березанская С.С. Культура многоявальной керамики // Березанская С.С., Отрошенко В.В., Черодниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 5—43.

Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). — Харьков, 2001.

Братченко С.Н. Пам'ятки багатоявальної кераміки // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. I. — С. 334—343.

Бунятян К.П. Спосіб життя степових скотарів // Нові технології в археології. — К.; Львів, 2002. — С. 294—299.

Иванова С.В., Петренко Н.Е., Ветчинникова Н.Е. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. — Одесса, 2005.

- Кияшко А.В., Малов М.Н., Дьяченко А.Н. Новые данные по эпохе средней бронзы степного Заволжья // Нижне-волжский археологический сборник. — Волгоград, 2002. — 5. — С. 180—185.
- Ковалёва И.Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1989. — С. 20—33.
- Ковалёва И.Ф., Андросов А.В., Мухомад С.Е., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов в Среднем Приорелье // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1985. — С. 3—26.
- Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Тесленко Д.Л. Дослідження курганів доби бронзи поблизу с. Кисличувата // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1999. — 2. — С. 4—34.
- Литвиненко Р.А. Каменная курганная архитектура культуры многоваликовой керамики // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000. — С. 12—19.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). — Автореф. дис. ... доктора істор. наук. — К., 2009.
- Макаревич А.В. Нагальні завдання вивчення видовжених курганних споруд // Магістеріум. — К., 2007. — Вип. 27. Археологічні студії. — С. 35—39.
- Макаревич А.В. Довгі могили бабинської спільноти // Магістеріум. — К., 2009. — Вип. 36. Археологічні студії. — С. 27—33.
- Маріна З.П., Ромашко В.А. Кургани доби бронзи біля с. Миколаївка на р. Самарі // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1999. — 2. — С. 35—51.
- Мозолевський Б.Н., Пустовалов С.Ж., Битковський О.В., Николова А.В. Отчёт о работе Орджоникидзевской экспедиции Института археологии АН УССР за 1979 г. // НА ІА НАНУ, 1979/9.
- Мозолевський Б.М., Пустовалов С.Ж. Курган «Довга Могила» з групи Чортомлика // Культурологічні студії. — К., 1999. — 2. — С. 118—140.
- Отроценко В.В. Конструктивные особенности длинных курганов нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 16—18.
- Отроценко В.В. Проблеми періодизації культур епохи середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.
- Отроценко В.В., Болдин Я.И., Гошко Т.Ю. и др. Отчёт о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 г. // НА ІА НАНУ, 1981/10.
- Писларий І.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1983.
- Писларий І.А. Погребальний обряд племён многоваликовой керамики // Древняя история населения Украины. — К., 1991. — С. 52—66.
- Полидович Ю.Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — 2. — С. 35—99.
- Полин С.В., Черных Л.А., Куприй С.А., Дараган М.А. Курганы эпохи энеолита—бронзы у г. Орджоникидзе // Археологічні відкриття в Україні в 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 257—263.
- Попандопуло З.Х. Отчёт о раскопках курганов в Запорожской области в 1977 г. // НА ІА НАНУ, 1977/29.
- Попандопуло З.Х. Курган «Соколовский» у города Пологи // ДСПК. — Запорожье, 1991. — II. — С. 66—76.
- Цимиданов В.В. Длинные курганы Донетчины // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000. — С. 19—21.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Бочкарев В.С. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1974 г. // НА ІА НАНУ, 1974/12.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Гребенников Ю.С. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1978 г. // НА ІА НАНУ, 1978/11.
- Rassamakin J. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. — Mainz, 2004. — Teil II.

Надійшла 16.03.2010

А.В. Макаревич

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ДЛИННЫХ КУРГАНОВ (IV—III тыс. до н. э.)

Курганная архитектура периода палеометалла является не только одним из самых важных археологических источников по изучению дописьменной истории, но и полисемантическим феноменом, отображающим особенности эстетического восприятия действительности древним степным населением. Особого внимания заслуживают длинные курганы как специфическое явление монументальной сакральной архитектуры. Данная проблематика в разное время привлекала внимание украинских и российских исследователей древностей периода бронзы. Но

большинство работ были посвящены анализу памятников II тыс. до н. э. Повышенное внимание, в первую очередь, к горизонтам бабинского культурного круга и срубной культурно-исторической общности объясняется относительно частыми случаями фиксации соответствующих объектов, ярко засвидетельствовавших «расцвет» традиции возведения длинных курганов в указанную эпоху. Однако известны случаи нестандартных архитектурных решений при строительстве курганов и в эпоху ранней бронзы. Эти факты нацеливают на исследование генезиса традиции строительства длинных курганов в украинских степях.

В статье приведены свидетельства зарождения и развития традиции возведения удлинённых курганных насыпей («длинных могил») в степной зоне Украины на протяжении IV—III тыс. до н. э. Несмотря на пока незначительное количество источников, ясно, что в ранний период развития упомянутая традиция проявляется не в примитивных «зачаточных» формах, а реализуется в разнообразных конструктивных модификациях, некоторые из которых в полной мере сопоставимы с «эталонными» образцами длинных курганов последующих этапов бронзового века (в частности, с памятниками днепро-донецкой бабинской культуры). Упомянутые объекты связываются с деятельностью населения ямной культуры. Систематических проявлений исследуемой традиции в среде катакомбных племён пока не зафиксировано. Сам же вопрос о времени и обстоятельствах зарождения феномена длинных курганов остается открытым, так как имеются сведения о строительстве удлинённых насыпей над погребениями энеолитических культур. В целом вопрос о возникновении различных модификаций насыпей в среде древнего степного населения необходимо рассматривать в контексте осмысления общей концепции кургана как полисемантического архитектурного объекта.

A. V. Makarevych

TO THE ISSUE OF ORIGIN OF THE LONG BARROWS (the 4th and the 3rd millennia BC)

Barrow architecture of the Palaeometal period is not only one of the most important archaeological sources for study of pre-writing history, but also a polysemous phenomena reflecting the peculiarities of aesthetic perception of the reality by the ancient steppe population. Special attention is deserved by long barrows as a specific phenomenon of monumental sacral architecture. In different times this matter raised interest of Ukrainian and Russian researchers of the Bronze Age antiquities but the majority of the studies were devoted to the analysis of the 2nd millennium BC monuments. Heightened interest, first of all, to the horizons of Babynskyi cultural circle and Zrubna cultural and historic community is caused by relatively often cases of recording correspondent objects which testified clearly the «blossom» of the tradition of erection of long barrows in this epoch. On the other hand, there are known instances of irregular architectural solutions in constructing barrows also in the Early Bronze Age. These facts aim at the research of genesis of the tradition of long barrows construction in the Ukrainian steppes.

The article presents evidences of the origin and development of tradition of building lengthened barrow mounds («long tombs») in the steppe zone of Ukraine during the 4th and the 3rd millennia BC. Despite yet insignificant amount of sources, it is clear that this tradition at the early period of its development does not show up in primitive «initial» forms, but is realized in various constructive modifications some of which are in full measure comparable with «sample» typological examples of long barrows of the succeeding stages of the Bronze Age (for instance, with the monument of Dnipro-Donets Babynska culture). These objects are related to the activity of Yamna culture population. Systematic occurrences of the studied tradition in the midst of Catacomb culture tribes have not been recorded yet. The very issue of timing and circumstances of origin of the long barrows phenomenon remains unsolved because there are evidences of constructing the lengthened mounds over the burials of the Copper Age cultures. On the whole, the issue of origination of various modifications of moulds in the midst of the ancient steppe population should be considered in the context of comprehension of the general conception of barrow as a polysemous architectural object.

НОВІ РАДІОВУГЛЕЦЕВІ ДАТИ ДЛЯ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Публікуються матеріали кургану 4 біля с. Вапнярка в околицях м. Одеса з похованнями доби енеоліту—бронзи і ґрунтового могильника пізнього середньовіччя на території міста, що складають певний інтерес, зокрема через радіокарбонні дати.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, доба енеоліту—бронзи, середньовіччя, курган, ґрунтовий могильник, радіовуглецеве датування.

У 2008 р. Білгород-Тірска експедиція Інституту археології НАН України досліджувала дві пам'ятки у передмісті Одеси: курганну групу поблизу с. Вапнярка Комінтернівського р-ну (за 5 км на схід від північної околиці міста) і ґрунтовий могильник у межах міста (новий житловий масив Совін'йон 4 на південній окраїні) на відстані близько 1,5 км на схід від с. Бурлача Балка Овідіопольського р-ну. У Київській радіовуглецевій лабораторії за кістками отримано дати для деяких поховань доби енеоліту—бронзи і пізнього середньовіччя, що важливо для уточнення часу функціонування різних культур.

Кургани біля с. Вапнярка складають могильник, відомий ще від середини ХІХ ст. (Уваров 1853). 2008 р. розкопано чотири кургани з дев'яти. Три були зведені за доби раннього заліза, курган 4 — за енеолітичного часу, а надалі використовувався в епоху бронзи та пізніше. Висота його 0,2 м, діаметр 20—25 м, розораний. Центральна частина кургану досліджувалася вручну, периферійна — за допомогою техніки.

Стратиграфія кургану (рис. 1). Простежено три стратиграфічні шари. Спорудження первинного насипу пов'язано з похованнями 4 і 9 (пізніше) енеолітичної пори. Їх оточував кромлех діаметром близько 5,6 м, складений з невеликих грубо обтесаних полігональних плит вапняку та бутового каменю різного розміру, встановлених орфостатно. Фактично збереглася лише західна частина конструкції. Поховання і кромлех були перекриті першим насипом, що складався з чорнозему з численними вкрапленнями подрібненого вапняку. Він мав діаметр близько 10,0 м і висоту не менше 0,6—0,7 м.

Другий насип, краї якого фіксувалися в перетинах, зведено зі щільного світло-сірого суглинку. Діаметр його близько 18,5 м, висота близько 1,0 м. Через нечіткі контури визначити зв'язок його з конкретним похованням не вдало-

ся. Можливо, досипка мала конструктивний характер. Очевидно, вона змістила центр кургану, і кромлех опинився у північній його частині.

Третій насип не відновлюється через розорювання кургану. Його діаметр, ймовірно, був не менше як 20 м, висота не визначається. У центрі здійснено поховання 8 катакомбної культури, однак брак основних поховань цієї культури у Північно-Західному Причорномор'ї не дозволяє однозначно пов'язати спорудження третього насипу з катакомбним часом. Практично всі поховання, за винятком енеолітичних, впущені з рівня третього насипу.

Всього виявлено 20 поховань: два — енеолітичного часу, 15 — бронзового віку, скіфське і два невизначені. Для п'ятих поховань отримано радіовуглецеві дати. Подаємо їх опис по мірі виявлення.

Поховання 3 (катакомбна культура) знаходилося за 2,5 м на південь від R на глибині 1,35 м (рис. 2, 1). Спочатку, на відстані 3,45 м на південь від R, був виявлений заклад з трьох невеликих (завдовжки 0,2—0,3 м) необроблених із рваними краями плит вапняку, дві з яких стояли вертикально. Ймовірно, плити становили надмогильну конструкцію, позначаючи місце поховання, оскільки з вхідним колодязем вони не пов'язані (співвідносилися з північно-західною частиною ями). Вхідний колодязь овальний у плані, розміром 1,3 × 0,9 м і завглибшки 0,3 м від рівня виявлення, примикав до поховальної камери з південного сходу. Підовальна в плані камера мала розміри 1,45 × 0,92 м, орієнтована по лінії південний захід—північний схід. Висота склепіння приблизно 0,5 м. Різниця між рівнями дна камери і колодязя 0,44 м. Могила вирита в яскравій материковій глині, заповнення — в'язке, сірувато-жовтувате — становить суміш гумусу із суглинком. Дно під кістком обмазане зеленою глиною.

Кістяк лежав на спині в слабко скорченій позі, коліна підігнуті вліво, орієнтований головою на південний захід. Трохи зігнуті в ліктях

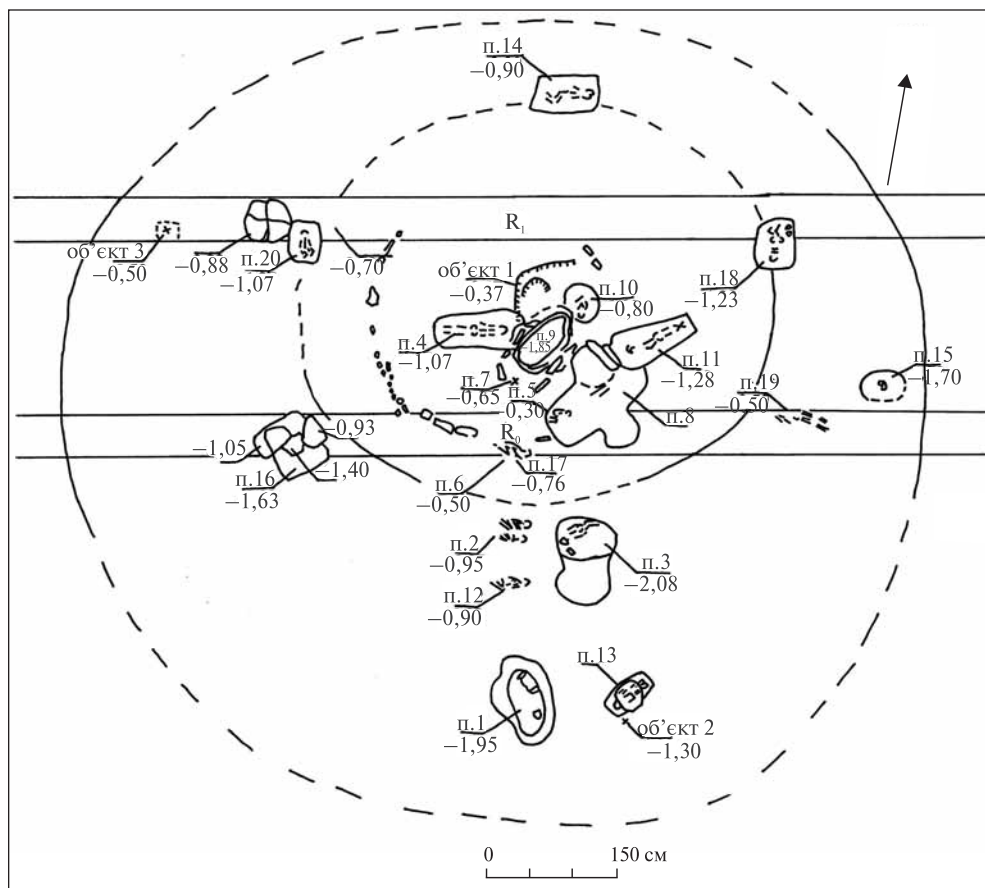

Рис. 1. Вапнярка, курган 4. План

руки лежали вздовж тулуба. Деякі ребра зсуну-ті до лівого ліктя. Череп лежав основою на дні, щелепи — на грудній клітці. Біля правого пле-ча скупчення червоної вохри 3×4 см, за голо-вою на боці лежала посудина.

Ліпний округлобокий горщик з короткими відігнутими вінцями. По вінцях і краю дна — овальні заглиблення, виконані орнаментом, на плічках — два горизонтальні ряди пальце-вих вдавлень. Поверхня різних відтінків роже-вого кольору, грубо заглажена, зі значним шар-ом нагару, що охоплює її $2/3$. Висота 13,3 см, діаметр вінців 11,0 см, тулуба — 16,0 см, дна — 9,7 см (рис. 2, 2).

Для поховання отримано дві дати: Ki-15012 5090 ± 60 BP (явно недостовірна) та Ki-15230 3960 ± 70 BP.

Поховання 4 (основне, квітянська/постмаріу-польська культура) виявлено на відстані 2,8 м на північ від R на глибині 0,45 м (рис. 2, 3). Яма була перекрита поперек трьома великими полі-гональними рваними по шару грубо оброблени-ми плитами вапняку, що розколотися і просіли в могилу ще в давнину (деякі з плит знаходили-ся майже у вертикальному стані). Довжина за-кладу 1,6 м, ширина від 0,5 м (на заході) до 1,0 м (на сході). Розміри уламків плит: $0,80 \times 0,65 \times$

$0,15$ м, $0,62 \times 0,46 \times 0,21$ м, $0,38 \times 0,38 \times 0,18$ м. Могила підтрапецієподібна у плані із заокру-гленими кутками («бобоподібної» форми), зву-жувалася до ніг похованого. Довжина її 1,95 м (по дну 2,0 м), ширина в головах 0,95 м, в но-гах — 0,70 м, у середній частині — 0,75 м, гли-бина 0,32 м від перекриття (1,07 м від R). Вона була заповнена мішаним ґрунтом (чорнозем із вкрапленнями дрібного вапняку), ідентичним структурі першого насипу. Краї ями трохи ско-шені, можливо, набули такої конфігурації під тиском кам'яних плит. Східний край ушкодже-ний при здійсненні поховання 9.

Кістяк лежав випростано на спині головою на схід. Променева кістка лівої руки лежала між стегновими кістками. Права частина грудної клітки ушкоджена каменями перекриття. Фа-ланги пальців ніг збереглися частково, рук — не вціліли. Кістяк слабко забарвлений яскраво-червоною вохрою, зокрема лобна частина, пле-чові кістки біля ліктьових епіфізів, стегнові кістки у верхній частині; інтенсивніше — кіст-ки п'ят. На дні, біля грудної клітки, була пляма вохри розміром 2×2 см. Супроводу не було.

Поховання датовано Ki-15013 4100 ± 80 BP.

Поховання 6 (бабинська культура) було роз-ташоване на південь від R на глибині 0,5 м

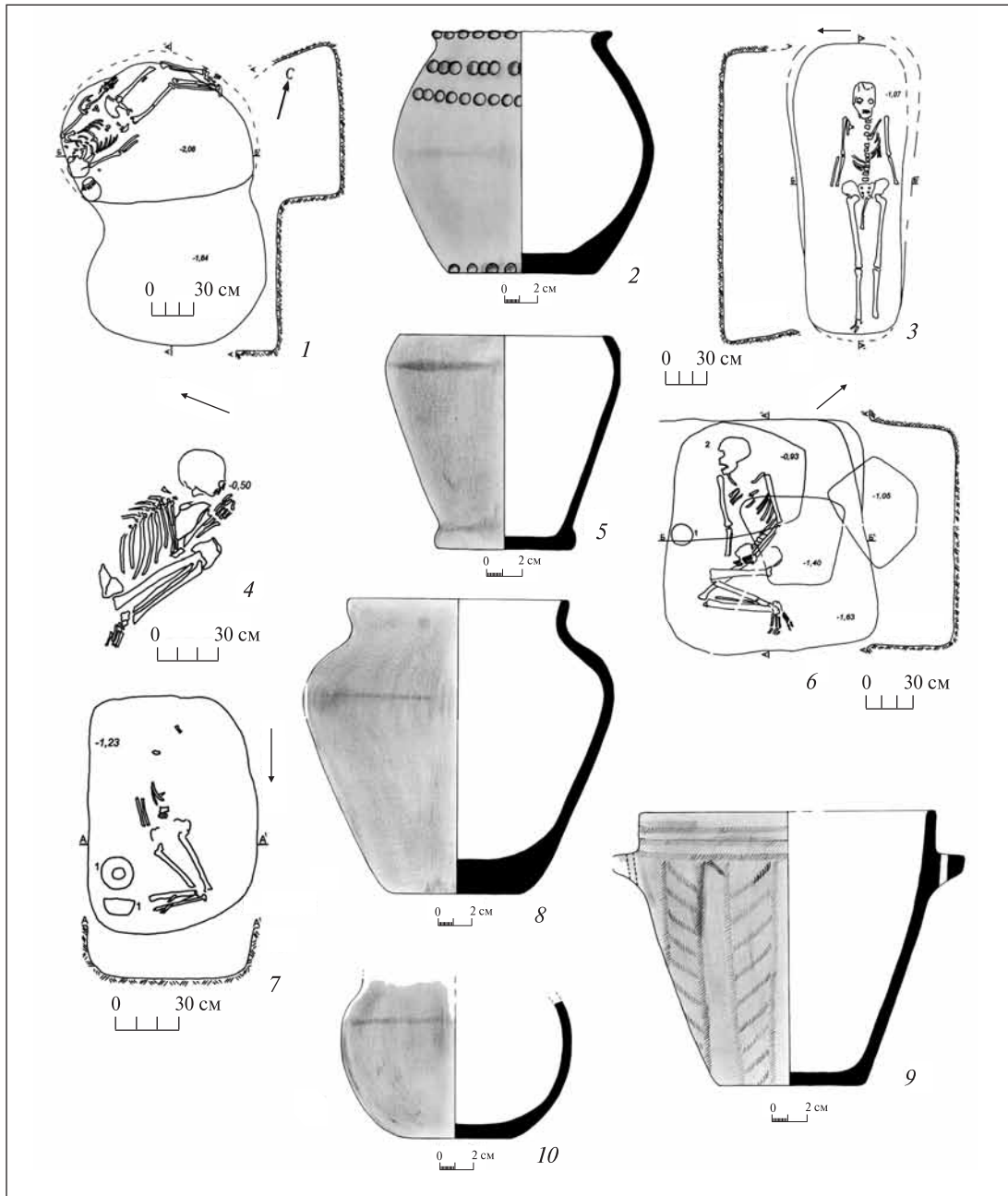

Рис. 2. Вапнярка, курган 4: 1, 2 — поховання 3; 3 — поховання 4; 4, 5 — поховання 6; 6, 9 — поховання 16; 7, 8, 10 — поховання 18

(рис. 2, 4). Могили не простежено. Кістяк залягав у гумусному шарі. Небіжчика вкладено на лівому боці в дуже скорченому стані з розворотом на живіт головою на схід. Коліна притиснуті до грудей, руки зігнуті в ліктях і кистями піднесені до обличчя. Біля колін лежала на боці посудина.

Горщикоподібна трохи асиметрична посудина на зразок «чавунця». Край вінець, частково ушкоджений в давнину, горизонтально зрізаний, дно з закраїною. На дні є відбитки зерен (проса?). Поверхня сіро-рожева, закіптявлена, на зламі — чорна. У тісті домішки товчено-

го вапняку. Висота 9,5—10,0 см, діаметр вінця 11,3 см, дна — 7,5 см (рис. 2, 5).

Поховання датовано $Ki-15016\ 3470 \pm 60$ ВР.

Поховання 16 (ямна культура) розташоване на відстані 4,6 м на захід від R на глибині 0,93 м (рівень кам'яного перекриття). Могила (рис. 2, 6) була перекрита поперек трьома великими полігональними рваними по шару трохи підтесаними плитами вапняку. Одна з них, розмірами $1,2 \times 0,8$ м, перекривала яму в узголів'ї і лежала майже горизонтально, частково на заплечиках або уступі (1,05 від R). Форму і розміри заплечиків/уступу не просте-

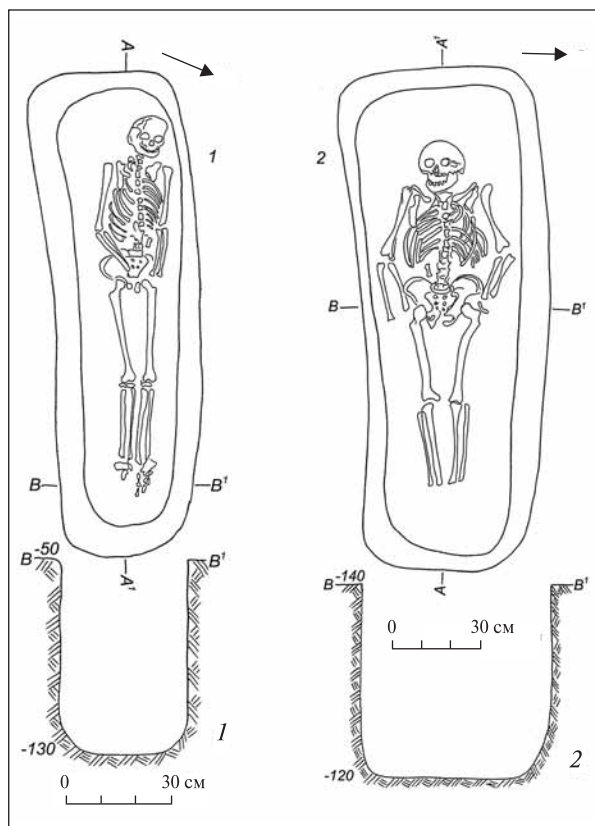

Рис. 3. Могильник Совіньйон: 1 — поховання 1; 2 — поховання 3

жено. Друга плита, $0,7 \times 0,7$ м, знаходилась у центрі могили і лежала практично на кістяку, зруйнувавши його (1,4 м від R). Третя плита, $0,6 \times 0,6$ м, лежала похило на східному кінці ями (0,93 м від R). Плити частково обмазані зеленою глиною.

Могила трапецієподібної в плані форми розмірами $1,45\text{—}1,50 \times 1,00$ (в узголів'ї) — 1,30 м (в ногах), глибина 0,55 м від перекриття (1,63 м від R). Північний куток скошений до дна. У північно-західному кутку виявлено сходинку (чи частину заплічок) $0,8 \times 0,5$ м і завглибшки 0,2—0,3 м, на якій лежала плита перекриття. Яма була заповнена перевідкладеним жовтим материковим суглинком, що практично не відрізнявся від навколишнього ґрунту насипу. На дні коричневий тлін від підстилки.

Масивний кістяк лежав скорчено на правому боці головою на північний захід. Права рука випростана, ліва зігнута в лікті, кисті біля колін. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. Біля черепа виявлено фрагмент рогу кози?, біля лівої щиколотки — дрібний уламок бронзового виробу (можливо, пронизка від ножного браслета, оскільки на великій гомілковій кістці біля щиколотки були сліди зеленого окислу), під західною стіною, напроти право-

го ліктя, — посудину, а в ній — невеликий камінь підтрикутної форми і грудку зеленої глини, очевидно, від перекриття.

Посудина у формі банки зрізано-конічної форми з двома горизонтальними ручками-упорами, перетнутими наскрізними вертикальними отворами. Її оздоблено шнуровим орнаментом, що складається з трьох горизонтальних ліній під вінцями і вертикальної «ялинки» на тулубі. Поверхня рожева, з сірими плямами, частково облупилася. Висота банки 15,5 см, діаметр вінця 16,5 см, дна — 8,4 см (рис. 2, 9).

Поховання датовано $Ki-15014\ 4050 \pm 60$ ВР.

Поховання 18 (ямна культура) розташоване на відстані 6,9 м на північний схід від R на глибині 0,92 м (рис. 2, 7). Яма неправильних підпрямокутних обрисів орієнтована по лінії північ—південь. Виділялася за сіро-брунатним мішаним ґрунтом на тлі жовтої материкової глини. Довжина її 1,12 м, ширина 0,8 м, простежена глибина 0,31 м (дно на рівні 1,23 м від R).

Верхня частина кістяка збереглася погано. Можна припустити, що він лежав скорчено на спині з нахилом ліворуч головою на південь. Ноги зігнуті колінами вліво, права рука зігнута в лікті, кистю лежала на тазі. На двох поперекових хребцях сліди вохри. У північно-східному кутку ями, біля нижніх кінцівок, було дві посудини (1, 2).

1. Горщик стояв уверх дном. Він має високо підняті плічка і тулуб, що звужується до плаского дна. Колір сірий, закіптявлений, на зламі — чорний, зовні сліди загладжування (пучком трави?). Висота 16,5 см, діаметр вінця 14,0 см, дна — 8,0 см (рис. 2, 8).

2. Друга посудина лежала на боці виливом до півдня. Вона півсферичної форми зі слабо вираженим дном. Вінця не збереглися. Поверхня сіра, зі слідами кіптяви. На зламі тісто чорне, з органічними домішками та дрібно товченого шамоту. Висота 10,3 см, діаметр тулуба 14,3 см, дна — 7,0 см (рис. 2, 10).

Поховання датовано $Ki-15015\ 3880 \pm 60$ ВР.

Радіовуглецеві дати (табл.) надають додаткові відомості для уточнення хронологічних діапазонів основних культур енеоліту і бронзового віку Північно-Західного Причорномор'я. Зауважимо, що лише для ямної культури регіону є значна серія дат. Натомість квітянська (постмаріупольська) культура доби енеоліту, катакомбна і бабинська культури забезпечені радіовуглецевими датами незначною мірою (Іванова і др. 2005, с. 96—99). Відтак, отримані нами дати якоюсь мірою заповнюють цю лауну, що особливо важливо з огляду на наявність у цих похованнях інвентарю та фіксацію пози небіжчика.

Грунтовий могильник Совіньйон. Могильник з п'яти поховань візуально не фіксувався і був виявлений у результаті шурфування земельної ділянки (крок 20 м). Він знаходився за 150 м від кургану, відомого від середини XIX ст. (Уваров 1853). Вкажемо, що ґрунтові поховання пізніх кочовиків досі не були відомі у Північно-Західному Причорномор'ї і були представлені виключно підкурганними похованнями. Винятком було лише поховання в с. Флоринівське (Кравченко 1978).

Поховання 1 виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Яма видовжених підпрямокутних обрисів звужувалася до дна, орієнтована по лінії захід—схід. Розміри її зверху 2,00 × 0,55 (в ногах) — 0,65 м (у головах). Біля дна вона набувала видовжено-овальних обрисів і мала розміри 1,80 × 0,35 (у ногах) — 0,50 м (у головах). Глибина 0,8 м від рівня виявлення (1,3 м від сучасної поверхні). Південна стіна ввігнута.

Могила була заповнена чорноземом, у верхній частині якого, в головах і ногах похованого, зафіксовано рештки жердин (діаметр 2—3 см) від поперечного перекриття. Кістяк лежав випростано на спині головою на захід. Ліва рука випростана вздовж тулуба, права —

зігнута в лікті, її кисть на крижах. Інвентар відсутній (рис. 3, 1).

Поховання датовано Ki-14359 640 ± 50 AD.

Поховання 3 розташоване за 3,5 м на захід (з невеликим відхиленням на північ) від R. Виявлено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Орієнтоване по лінії захід—схід. Могила підтрапецієподібних обрисів зверху завдовжки 2,05 м, ширина у головах 0,80 м, в ногах — 0,68 м. До дна вона звужувалася, набуваючи довжини 1,90 м, ширина в узголів'ї 0,65 м, в ногах — 0,48 м. Глибина ями 0,80 м від рівня виявлення (1,20 м від сучасної поверхні). Південна стіна трохи ввігнута.

Кістяк лежав випростано на спині головою на захід. Руки трохи зігнуті в ліктях, кистями спрямовані до таза. Інвентар відсутній (рис. 3, 2).

Для поховання отримано дві дати: Ki-14357 580 ± 50 і Ki-14358 610 ± 50 AD.

Усі п'ять поховань цього могильника безінвентарні, орієнтовані в західному напрямку. Виходячи з результатів радіовуглецевого датування, могильник відноситься до золотоординського часу і датується серединою XIV ст.

Дослідники відзначають досить незначну (близько 70) кількість поховань, які можна

Таблиця. Результати радіовуглецевого датування

№ п/п	Пункт	Лабораторний номер	Bik ¹⁴ C	
			BP	BC/AD
1	Вапнярка 4/4 (доба енеоліту)	Ki-15013	4100 ± 80	1σ 2870—2800, 2760—2560 2σ 2880—2470
2	Вапнярка 4/16 (ямна культура)	Ki-15014	4050 ± 60	1σ 2630—2470 2σ 2790—2450
3	Вапнярка 4/18 (ямна культура)	Ki-15015	3880 ± 60	1σ 2470—2280 2σ 2500—2190
4	Вапнярка 4/3 ¹ (катакомбна культура)	Ki-15012	5090 ± 60	1σ 3970—3900, 3880—3800 2σ 3990—3710
5	Вапнярка 4/3 (катакомбна культура)	Ki-15230	3960 ± 70	1σ 2580—2340 2σ 2700—2200
6	Вапнярка 4/6 (бабинська культура)	Ki-15016	3470 ± 60	1σ 1880—1730 2σ 1940—1620
7	Совіньйон, п. 3 (золотоординський період)	Ki-14357	580 ± 50	1σ 1300—1370 2σ 1290—1430
8	Совіньйон, п. 3 (золотоординський період)	Ki-14358	610 ± 50	1σ 1300—1335 2σ 1290—1420
9	Совіньйон, п. 1 (золотоординський період)	Ki-14359	640 ± 50	1σ 1345—1395 2σ 1280—1410

¹ Помилкова дата.

впевнено віднести до золотоординського періоду, хоча серія поховань у курганах Північно-Західного Причорномор'я, виконаних за стандартним ритуалом (випростана на спині поза з західною орієнтацією) досить значна (Добролюбський 1986, с. 70). Але так ховали померлих і сармати, і печеніги, і половці на пізньому етапі (Толочко 1999, с. 122), і кочовики золотоординського періоду. Тож безінвентарність більшості поховань унеможлиблює їхню чітку культурну атрибуцію. За такої ситуації лише радіовуглецевий аналіз дозволяє визначити хронологічну позицію пам'яток.

У цей період наш регіон був частиною території улусу Ногая, що входив, своєю чергою, до Джучидського улусу — правого крила Золотої Орди (Федоров-Давыдов 1966, с. 245). Улус Ногая був створений у 1270-і рр. і співвідносився з територією Нижнього Подунав'я та Подністров'я. Від кінця XIII ст. фіксується золотоординський шар у Білгороді-Дністровському (Кравченко 1975). Після розгрому улусу тут складається великий осередок осілости, і осілий побут переважає над кочовою стихією аж до вигнання іноземців з межиріччя Пруту й Дністра у 1380-і рр. (Руссев 1982, с. 47).

Добролюбський А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К., 1986.

Иванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. — Одесса, 2005.

Кравченко А.А. Исследования золотоординского слоя в Белгороде-Днестровском // Новейшие открытия советских археологов. — К., 1975. — Ч. 3. — С. 176—178.

Кравченко А.А. Кочевническое погребение XII века у с. Флориновское // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978.

Толочко П.П. Кочевые народы и Киевская Русь. — К., 1999.

Руссев Н.Д. О западных пределах Золотой Орды // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 40—55.

Уваров А. Собрание карт и рисунков к исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря. — СПб., 1851—1856.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Золотой Орды под властью золотоординских ханов. Археологические памятники. — М., 1966.

Надійшла 24.12.2009

С.В. Иванова

НОВЫЕ РАДИОУГЛЕРОДНЫЕ ДАТЫ ДЛЯ ПАМЯТНИКОВ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В 2008 г. Белгород-Тирская экспедиция Института археологии НАН Украины исследовала два памятника в пригородах Одессы: курганную группу у с. Вапнярка Коминтерновского р-на и грунтовый могильник в черте города (жилмассив Совиньон 4), на расстоянии около 1,5 км к востоку от с. Бурлачья Балка Овидиопольского р-на.

Могильник у с. Вапнярка из девяти курганов известен в научной литературе с середины XIX в. Исследованы четыре кургана — три скифских и один более древний.

Курган 4 был сооружен в энеолите и использовался в бронзовом и раннем железном веке. Высота его 0,2 м, диаметр 20—25 м, сильно распахан. В нем обнаружено 20 погребений: два энеолитические, 15 бронзового века, скифское и два неопределенные.

Сооружение первоначальной насыпи кургана связано с погребениями 4 и 9 энеолитической эпохи, их окружал частично сохранившийся кромлех диаметром около 5,6 м. Он был сооружен из небольших, рваных по слою грубо отесанных полигональных плит известняка, частично — из бутового камня различной величины; плиты поставлены орфостатно. Захоронения и кромлех были перекрыты первой насыпью из чернозема с частыми вкраплениями мелкой известняковой крошки. Ее диаметр около 10 м, высота не менее 0,6—0,7 м. Вторая насыпь, края которой фиксировались в бровках, из плотного светло-серого суглинка, диаметр ее около 18,5 м, высота около 1,0 м. Возможно, она имела конструктивный характер. Третья насыпь не восстанавливается из-за сильной распашки кургана. Ее диаметр, вероятно, был не менее 20 м, высота неизвестна. Практически все погребения кургана, за исключением энеолитических, впущены с уровня третьей насыпи.

Интерес, в первую очередь, представляют погребения, для которых получены радиоуглеродные даты: энеолитическое (4), ямной культуры (16 и 18), катакомбной (3) и бабинской (6).

Грунтовый могильник Совиньон из пяти захоронений был выявлен в результате шурфовки. Все погребения безынвентарны, ориентированы в западном направлении. Судя по результатам радиоуглеродного датирования, могильник относится к золотоординскому времени и датируется серединой XIV в. Отметим, что грунтовые захоронения кочевников золотоординского периода не были известны в Северо-Западном Причерноморье вплоть до настоящего времени. Источниковедческую базу составляют исключительно подкурганые захоронения, число которых невелико — около 70. Было лишь одно исключение — погребение у с. Флориновское.

NEW RADIOCARBON DATES FOR THE MONUMENTS IN THE NORTH-WESTERN COAST OF THE BLACK SEA

In 2008, Bilhorod-Tyras Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine was researching two monuments in suburbs of Odesa: group of barrows near Vapnyarka village of Kominternivske Region, and a burial ground within the precincts of the city (Sovinyon 4 housing estate) at a distance approximately 1,5 km to the east from Burlacha Balka village of Ovidiopol Region.

The burial ground near Vapnyarka village of 9 barrows is known in the scientific literature since the middle of the 19th c. Four barrows have been studied: three of the Scythian period and a one of more ancient period.

Barrow 4 was constructed in the Copper Age and was used in the Bronze and the Early Iron Ages. Its height is 0,2 m, diameter 20—25 m, and it is intensively ploughed up. 20 burials were found there: two of the Copper Age, 15 of the Bronze Age, one of the Scythian period, and two were not defined.

Construction of the original embankment of the barrow is related to burials 4 and 9 of the Copper Age, they were surrounded by partly extant cromlech of 5,6 m in diameter. It was constructed of small, broken by the layer, roughly trimmed polygonal limestone plates, partly of rubble of various sizes; plates were put orphostationally. Burials and cromlech were covered by the first mound made of soil with mixture of small limestone bits. It is about 10 m in diameter and of not less than 0,6—0,7 m in height. The second mound, edges of which were fixed in kerbs, was made of light gray plastic clay; it's 18,5 m in diameter and 1,0 m high. Probably, it had a constructive function. The third mound can not be reconstructed due to intensive ploughing up of the barrow. Its diameter apparently was not less than 20 m and its height is not known. In fact, all burials in the barrow, except for the ones of the Copper Age, were sunk from the level of the third mound.

Interest, first of all, represent those burials for which radiocarbon dates have been obtained: the Copper Age (4): Yamna culture (16 and 18), Catacomb (3), and Babynska (6) cultures.

The burial ground Sovinyon of five burials was discovered as a result of making prospect holes. All burials are without inventories, oriented to the west. Judging from the results of radiocarbon dating the burial ground belongs to the Golden Horde period and is dated by the middle of the 14th c. It should be noted that ground burials of the nomads of the Golden Horde period were not known in the North-Western coast of the Black Sea up to now. Only under-barrow burials constitute the source study base; there are not many of them, about 70. There was only one exception, a burial near Florinovske village.

В.П. Билкова, Є.Ю. Яніш

«БОРИСФЕН НАЙБІЛЬШ КОРИСНИЙ ЛЮДЯМ»: ІХТІОЛОГІЧНІ ДАНІ З БІЛОЗЕРСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

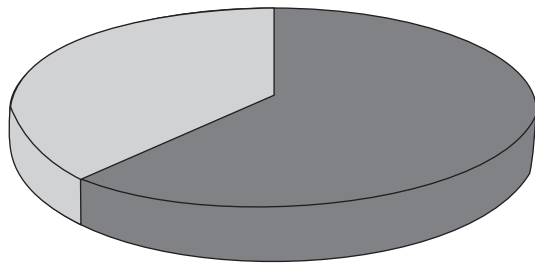
Статтю присвячено аналізу іхтіологічних матеріалів, знайдених на Білозерському поселенні IV — першої третини III ст. до н. е.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, IV—III ст. до н. е., поселення, іхтіологія.

У знаменитому описі чорноморського узбережжя Геродот особливу увагу приділив Борисфену як найкориснішій для людей річці: «Отже, серед інших рік Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста... І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями» (IV, 53). Однак уточнення цієї інформації обмежувалося характеристикою Дніпра нового часу і бракувало залучення археологічного матеріалу. Ще більше ніж сто ро-

ків тому М.І. Максимович висунув припущення, що антакаї Дніпра — це осетри, севрюги та білуги (Доватур, Каллистов, Шишова 1982, с. 282—283). Автори останніх перекладів Геродота російською та українською мовами вважали, що «αντακαίουσ» — якась риба з родини осетрових, зокрема, білуга (Стратановський 1972, с. 520; Білецький 1993, с. 476). З'ясувати це можна, зіставивши іхтіологічні археологічні дані та наративні джерела.

У Нижньому Подніпров'ї в давнину, як і зараз, спостерігалася відмінність між ландшафтними зонами, що вплинуло на використання природних ресурсів різними групами населен-

■ Осетрові риби

□ Не осетрові риби

Рис. 1. Білозерське поселення. Співвідношення решток риб

ня. Розкопки поселень, розташованих по берегах невеликих допливів і рукавів Дніпра, а також в його глибоководному естуарії можуть бути особливо інформативними. На жаль, на Нижньому Дніпрі немає поселень, які датуються часом Геродота, оскільки постійне осіле населення обжило цю територію лише у IV ст. до н. е. Тож скористаємося матеріалом з цих пам'яток, що буде коректним з огляду на те, що природні умови за приблизно сто років наряд чи відчутно змінилися.

Картографування поселень показало, що у двох ландшафтних зонах розміщені пам'ятки певного населення: у середній (центральної) степовій — скіфські поселення, в зоні південних степів, у Південнобузько-Дніпровській низовині з каштановими ґрунтами на лесовій основі, — поселення Ольвійської хори. У I тис. до н. е. ці території входили, відповідно, до зони північних і середніх степів. Опис Гілеї, наведений Геродотом (IV, 18, 19), який підтверджує наявність лісів у гирлі Дніпра, відповідає середньостеповому ландшафту. Тут і зараз збереглися невеличкі заліснені ділянки, які включають дуб, вільху та березу (Гринь 1954). Цікаво, що всі поселення сільськогосподарської околиці Ольвії разом з її «дальною хорою» вписуються в ділянку М 12А західнопонтійського злакового степу, а скіфські поселення — у ділянку М5 підзони різнотравно-злакових степів (Bohn, Gollub, Heettwer 2000, p. 64—65, 138—139, blat. 6; 9).

Експедиція Херсонського державного університету систематично провадить розкопки поселень Нижнього Подніпров'я, співпрацюючи зі вченими природничих наук. Ця стаття висвітлює перші результати обробки іхтіологічного матеріалу, отриманого на Білозерському поселенні, що розкинулося на правому березі Дніпра, в естуарії (сучасне селище Дніпровське Білозерського р-ну Херсонської обл.). На території України подібні дослідження провадив В.Г. Лебедев (Лебедев

1960), але в подальшому іхтіологічний матеріал, отриманий у ході розкопок, зазвичай, повністю не визначався. Кістки риб, знайдені на поселеннях сільської округи Ольвії, фіксувались археозоологами в загальній масі остеологічного матеріалу, а Осетроподібні не визначалися до виду (Крыжицкий и др. 1989, с. 76, 200—201, табл. 6). Що ж до Білозерського поселення, то часткове визначення кісток риб (осетрові, карпові, судак, сом, щука) виконав О.П. Журавльов.

У 2007—2009 рр. ідентифікація іхтіологічних остеологічних решток здійснювалася шляхом порівняння кісток із пам'яток з кістками сучасних риб з приватної порівняльної колекції Є.Ю. Яніш. Якщо через погану збереженість матеріалу визначення до виду було неможливим, у такому разі по змозі визначали до роду. В аналізі одна кістка враховувалася як особина. Як показує досвід, ймовірність натрапити на дві та більше кістки від однієї риби на одній пам'ятці малоімовірна (Лебедев 1960, с. 26).

Білозерське поселення знаходиться на східній межі «дальної хори» Ольвії і датується IV — першою чвертю III ст. до н. е. Його площа приблизно 2 га, досліджено 3275 м² (Билкова 1994; 2000; 2008). Стратиграфічно можна виділити два будівельні періоди. Оскільки верхня частина культурного шару майже повністю зруйнована, основний матеріал для аналізу отримано із заповнення об'єктів першого (основного) періоду життя на поселенні, який датується IV ст. до н. е.

З-поміж знахідок домінує кераміка. Близько 20 % складають цілі та фрагментовані кістки, з них 80 % належить ссавцям, 16 % — рибам. З огляду на гіршу збереженість останніх порівняно з кістками ссавців, можна припустити, що реальна їхня частка була більшою. Загальна кількість кісток риб (осетрових і костистих) у колекції 1998—2007 рр. нараховує 3453 од. Переважають представники ряду Осетроподібні (*Acipenseriformes*) (рис. 1). Подібне співвідношення характерне і для інших поселень басейнів Чорного і Азовського морів античного періоду — для порівняння, частка осетрових з Ольвії в іхтіологічному матеріалі I—IV ст. склала 75 % (Лебедев 1960, с. 273; Яніш, Каминская 2008).

У зв'язку з тим, що для визначення осетрових риб до виду використовують кістки переднього поясу кінцівок, а також низку кісток черепа і жучки, у відповідних розрахунках інші не вважалися за діагностичні. Крім того, погана збереженість кісток збільшує кількість неінформативних екземплярів. Так, для Білозерського поселення кістки осетрових, які неможливо визначити, склали 55 %. Зазвичай краще зберігаються великі і досить міцні кістки, і в

цьому випадку кількість колючих грудних променів склала 32 % від усіх кісток осетрових, покривні кістки черепа — 24 %, *Cleithrum* — 12 %, а частка інших істотно менша (табл. 1). 10 кісток (*Pinna Pectoralis*) мають сліди фрагментації гострим знаряддям, одна — сліди обробки.

Досліджено матеріал з 22 ям та двох напівземлянок з основного розкопу IV, розташованого у північно-східній (прибережній) частині Білозерського поселення. Її інтенсивно використовували протягом усього часу його існування. Виявлено декілька господарсько-житлових ділянок — «садиб» — площею 400—450 м², обмежених певним простором. Така забудова простежується від самого початку. Кожна ділянка містить житло з кам'яно-сирцевими стінами, навколо якого розташовувалися господарські приміщення та ями різного розміру. Слід відзначити, що кількість та розмір будівель на одній ділянці співвідносяться з потребами родини. Особливий інтерес становлять сміттєві ями, оскільки сюди викидали, як правило, кухонні відходи, і вони заповнювалися поступово, тобто можна визначити видовий склад та співвідношення видів риб, які споживала родина.

В результаті аналізу іхтіологічних остеологічних матеріалів з земляних об'єктів виділе-

Таблиця 1. Білозерське поселення. Діагностично значущі кістки риб

Назва кістки	Кількість
Колючий грудний промінь	289
Покривні кістки черепа	217
<i>Cleithrum</i>	109
<i>Claviculare</i>	74
Зяброва кришка (<i>Suboperculare</i>)	68
<i>Parasphenoideum</i>	63
Жучка	40
<i>Supracleithrale</i>	25
<i>Palato-pterygoideum</i>	10
<i>Hyomandibulare</i>	8

но три комплекси на території трьох ділянок: найбільша яма 50 у північному секторі (найближчому до води), найбільша яма 42 в західному секторі та господарська напівземлянка 63 у південно-західному.

Яма 50 має діаметр дна 3,2 м, глибина 2,2 м. Об'єм, форма та ретельність облаштування дозволяє припустити використання її для зберігання продуктів. Пізніше яму перетворили на сміттєву і, зважаючи на заповнення, якийсь час використовували для кухонних відходів. Верхня частина заповнена будівельним сміттям, скинутим у яму під час великої перебудови ділянки. Відтак, яма 50 є закритим комплексом, що включає значну кількість іхтіологічного матеріалу, що демонструє певне співвідношення видів (табл. 2). Інші ями містили меншу кількість кісток.

Заповнення датовано за знахідками чорнолакової кераміки. Виявлено велике рибне блюдо третьої чверті IV ст. до н. е. (див.: Rotroff 1997, р. 315, No. 709, Fig. 50), фрагмент відкритої посудини того ж часу, вкритої лаком, зі штампованим орнаментом у вигляді 11-пелюсткових пальмет з волютами, що розходяться (див.: Hellström 1971, р. 58; plate 7, Nos. 53—55; Blonde 1989, р. 494—495, No. 38; Schlorb-Vierneisel 1966, р. 87, bei. 57: 148 (hS 45) — 3). Фрагмент верхньої частини мілкої миски з трохи відігнутих краєм відноситься до класичного типу, який продовжували використовувати і в ранньоелліністичний час, найпізніша аналогія відноситься до рубежу третьої—четвертої чверті IV ст. до н. е. (Rotroff 1997, р. 157, No. 866). Фрагменти ще чотирьох мисок датуються у межах другої половини IV ст. до н. е., форма і покриття однієї з них співвідноситься з матеріалами останньої чверті IV ст. до н. е. — приблизно 310 р. (Rotroff 1997, р. 162, No. 974, 975). Фрагменти амфор Хіосу, Гераклеї, Фасосу належать до типів, розповсюджених у третій чверті IV ст. до н. е.

Яма 42 була також великого розміру — діаметр дна 3,4 м, глибина 1,8 м — і правильної грушоподібної форми та відзначається ретельністю

Таблиця 2. Білозерське поселення. Співвідношення видів ряду *Acipenseriformes*

Вид	Яма 50	Яма 42	Господарча напівземлянка 63	Культурний шар і ями
Севрюга	60 %	46 %	36 %	52 %
Стерлядь	26 %	39 %	36 %	27 %
Осетр	13 %	13 %	14 %	16 %
Білуга	1 %	2 %	14 %	5 %
Всього	100 %	100 %	100 %	100 %

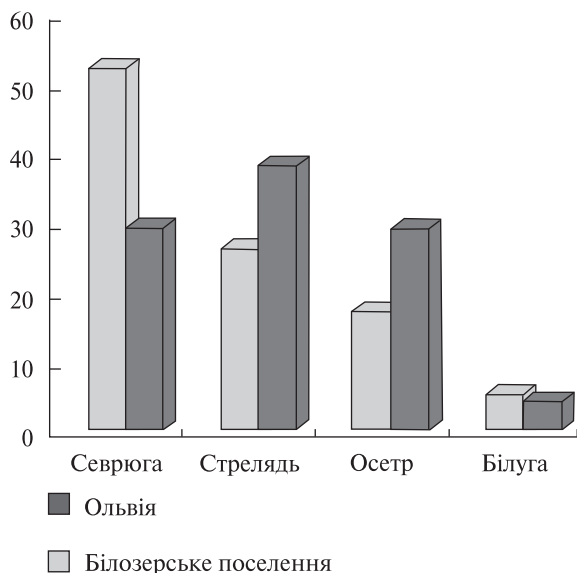

Рис. 2. Склад (%) осетрових з Білозерського поселення на тлі Ольвії

виконання. Її використовували для зберігання продуктів до початку перебудови ділянки, коли її засипали будівельним сміттям. У верхній частині вона заповнена золою, що містила значну кількість матеріалу, зокрема кістки риб (табл. 2). Серед керамічних знахідок, що слугують хроноіндикаторами, виділяється гераклейське клеймо V магістратської групи 330—310 рр. до н. е. (Кас 2003, р. 276). Археологічно ціла чорнолакова глибока неорнаментована миска на широкому кільцевому піддоні відповідає типу третьої чверті IV ст. до н. е. (Sparkes and Talcott 1970, р. 131, 296, No. 842). Фрагменти двох мілких тонкостінних мисок з відігнутих краєм нагадують знахідку з ями 50 з таким само датуванням. Не перечать цій даті і знахідки ніжок амфор Хіосу, Гераклеї, Менди (Монахов 2003, с. 93, 295, табл. 65, Л). Ніжка фасоської амфори аналогічна знахідці з о. Фасос, датованій 325—300 ст. до н. е. (Blonde, Muller, Mulliez 1991, р. 219—222, No. 21). Таким чином, матеріали з цієї ями також можна датувати третьою чвертю — першими десятиріччями останньої чверті IV ст. до н. е.

Інший характер має добірка з напівземлянки 63 — одноразової сміттевої засипки періоду перебудови. Цікаво, що це заповнення дає близький до двох попередніх ям розподіл кісток риб, але для достовірних висновків добірка з напівземлянки 63, схоже, недостатня ($n = 15$). Кількість кісток риб з інших 20 ям та напівземлянки 81 також замала для отримання достовірних даних зі співвідношення видів (у всіх випадках $n < 15$), і ми брали їх до уваги лише у сумарних розрахунках по культурному шару і ямах для отримання середніх показників.

Всього нами зареєстровано чотири види, які відносяться до ряду Осетроподібні (*Acipenseriformes*): осетр (*Acipenser guldenstadti*), севрюга (*Acipenser stellatus*), стерлядь (*Acipenser ruthenus*) та білуга (*Huso huso*). На підставі отриманих даних (табл. 2) можна зробити припущення, що в IV ст. до н. е. у пониззі Дніпра найчастіше серед осетрових риб видобували севрюгу, друге місце посідає стерлядь, третє — осетр, а білуга, як і за раз, траплялася найрідше.

Ці дані збігаються з результатами досліджень учених, які вивчали матеріали з поселень, розташованих по берегах річок (Никольский 1937; Лебедев 1960, с. 275; Højte 2005, р. 140), але різняться від отриманих нами для Ольвії та її ближньої хори римського часу (рис. 2). Зважаючи на те, що за доволі інтенсивного рибальства, в першу чергу, виловлюють найрозповсюдженіші види (окрім випадків, коли спеціально добувають рибу якогось певного виду, приміром оселедець чи хамса у містах Боспорського царства), можемо на підставі співвідношення видів, визначених за знахідками кісток риб, з'ясувати, як часто траплявся цей вид у природі в досліджуваний період.

У порівнянні з даними, отриманими на основі аналізу матеріалу з поселень, розташованих на березі моря або біля самого гирла річок (Никольский 1937; Лебедев 1960, с. 271), відсоток севрюги та білуги на Білозерському поселенні вищий, що, на нашу думку, можливо, пов'язано з особливостями їхньої біології — наявністю зимувальних скупчень у річках (Лебедев, Спановская, Савваитова 1969, с. 60).

Ще на початку XX ст. фіксувалися регулярні заходи цих видів Дніпром до рівня Києва і вище. Зараз стерлядь зрідка трапляється в Дніпрі і досить далеко від гирла. Під час нересту осетрові заходять до Дніпра та Південного Бугу, але загальна їхня чисельність зменшується. В першу чергу, скорочення кількості осетрових риб пов'язане з діяльністю людини. І тепер представники ряду Осетроподібні (*Acipenseriformes*) рідкісні, їх запропоновано внести до Червоної книги України.

Аналізуючи матеріал з ям окремо, а також з культурного шару та ям разом (табл. 2), бачимо, що співвідношення видів зберігається. Відповідно, можна припустити, що в Дніпрі у IV ст. до н. е. переважала севрюга. Різницю в співвідношенні видів з Білозерського поселення та Ольвії, з нашого погляду, можна пояснити біологією осетрових риб. Білозерське поселення було розташоване на Дніпрі, а Ольвія — порівняно недалеко від Чорного моря на березі Дніпро-Бузького лиману, де вода достатньо солоня. Такі види, як

севрюга та білуга, — прохідні, і в більшості річок спостерігається два їхні пересування — навесні та восени, коли дорослі особини заходять на нерест у річки. Риби весняного ходу (ярова форма) нерестяться того ж року та вертаються назад у море, а осіннього (озима форма) — зимують у річці на ямах і розмножуються тільки наступної весни та після нересту також прямують до моря (Лебедев, Спановская, Савваитова 1969, с. 50—61).

Ми припускаємо, що відсоток севрюги та білуги серед матеріалів з Білозерського поселення вищий саме через зимівлю цих видів у річках, і, можливо, їх видобували саме під час ходу на нерест та в зимувальних ямах, коли концентрація риб була досить значною. За спостереженнями дослідників (Кротов 1949, с. 79; Лебедев, Спановская, Савваитова 1969, с. 60), севрюга зимує в ямах у пониззі великих річок, як Дніпро та Південний Буг, та на ямах уздовж узбережжя Чорного моря. На сьогодні біля Одеси, на південь від мису Великий Фонтан, є так зв. «севрюжа яма» — одне з основних місць зимівлі севрюги на Чорному морі. А.В. Кротов пише: «Предполагается, что в одну из предшествовавших геологических эпох эта яма находилась против устья Южного Буга, чем и объясняется преимущественное вхождение севрюги в эту реку...» (Кротов 1949, с. 79—80).

На нашу думку, значна частка севрюги на Білозерському поселенні пов'язана, в першу чергу, з зимувальними ямами в гирлі Дніпра, натомість досить значний відсоток її у здобичі ольвіополітів спричинений, можливо, тим, що напроти гирла Південного Бугу була інша велика зимувальна яма. Хоча на період існування Ольвії, скоріше за все, на тому місці її вже не було, але міграційні шляхи риб змінюються дуже повільно, інколи протягом століть, тому чисельність її під час ходу на нерест у Південний Буг біля Ольвії, ймовірно, завдяки саме цьому була досить значна.

В Ольвії, швидше за все, видобували осетрові також під час ходу на нерест у річку і, крім того, не в період нересту, але й не на зимівлі. А.В. Кротов (1949, с. 78) відмічає, що нерестовий хід осетра починається в березні, і він заходить у Дніпро-Бузький лиман. Ми вважаємо, що саме під час весняного ходу на нерест у Ольвії, мабуть, провадився основний вилов осетрових, через що максимальну частку тут складає саме осетр.

Стерлядь — прісноводна риба, хоча може траплятися і в досить холодних водах. У вересні стерлядь збирається та зимує на глибоких ділянках річок. Ми припускаємо, що відсоток стерляді з Білозерського поселення вищий за осетра перш за все через те, що вона більше

приспосована до прісної води (Лебедев, Спановская, Савваитова 1969, с. 54).

Таким чином бачимо, що серед осетрових риб з Білозерського поселення перше місце займає севрюга, друге — стерлядь та осетер. Білуга, як і нині, траплялася найрідше (5 %). Порівнюючи дані, отримані в результаті аналізу матеріалу з поселень, які розташовувалися на березі моря або в гирлі річок, відсоток севрюги та білуги тут вищий, що на нашу думку, можливо, пов'язане з особливостями їхньої біології (наявність зимувальних скупчень у річках).

З цього приводу є цікаве свідчення Аристотеля щодо вилову риби на Понті через лунки в кризі: «Быстроте замерзания способствует предварительный подогрев воды, потому что она тогда быстрее охлаждается. Многие поэтому, когда хотят поскорее охладить воду, ставят ее сперва на солнце, а жители Понта, когда они, готовясь к лову рыбы, строят на льду шалаши (они ловят рыбу, продельвая отверстия во льду), то обливают тростник горячей водой, дабы он быстрее обледенел. Лед служит им чем-то вроде свинца для скрепления тростника» (Meteorologica, I, 12, 348 b—349 a).

Таким чином, інформація Геродота про величезні риби без кісток (IV, 53) підтверджується та уточнюється знахідками з Білозерського поселення. Контекст їх демонструє, що риба входила до раціону місцевих мешканців, крім того, її могли продавати — свіжу і солону. Природні солоні озера в гирлі Дніпра, відомі Геродоту, використовуються дотепер. Справедливо вказано, що археологічно важко прослідкувати комерційне чи споживче значення рибальства (Højte 2005, p. 137), але слід відмітити факт систематичних знахідок у розкопі важків для рибальських сіток. Виготовлені з каменю чи фрагментів амфор, близької форми, розміру та ваги, ці знахідки постійно трапляються в культурному шарі, в багатьох ямах і більшості інших земляних об'єктів. У одному випадку скупчення важків знайдено *in situ*, скоріше за все, 14 таких однакових виробів походять від однієї сітки. Зрідка трапляються кістяні голки для плетіння сіток.

Цілоком можливо, що матеріальному добробуту мешканців Білозерського поселення певною мірою сприяли багатства Дніпра. Розмаїття імпортової кераміки та інших побутових речей, постійне вживання якісного середземноморського вина зазвичай сприймається як свідство заможності, певної розкоші сільського населення (Osborn 1987, p. 109). Вірогідно, що таких можливостей мешканці Білозерського поселення набули завдяки Дніпру, річці, що, на думку Геродота, була «найбільш корисна людям».

- Білецький А.О. Геродот. Історії в дев'яти книгах. — К., 1993.
- Билкова В.П. До питання про східну межу сільської округи Ольвії в пізньокласичний — ранньоелліністичний час // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 19—31.
- Быкова В.П. О культурных традициях населения Нижнего Поднепровья скифского времени // РА. — 2000. — № 2. — С. 26—39.
- Быкова В.П. Белозерское поселение в контексте синхронных археологических памятников // Проблемы археологии Восточной Европы. — Харьков, 2008. — С. 56—64.
- Гринь Ф.О. Про минуле і сучасне лісових гайків на Нижньодніпровських пісках // Ботанічний журнал — 1954. — Т. 11. — № 1. — С. 45—54.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты, перевод, комментарий. — М., 1982.
- Кротов А.В. Жизнь Черного моря. — Одесса, 1949.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Лебедев В.Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР. — М., 1960.
- Лебедев В.Д., Спановская В.Д., Савватова К.А. Рыбы СССР. — М., 1969.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье: Каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Никольский Г.В. К познанию ихтиофауны р. Кубани // Бюллетень МОИП, отд. биол. — 1937. — Т. 46. — № 2. — С. 121—124.
- Стратановский Г.А. Геродот. История в девяти книгах. — Л., 1972.
- Яниш Е.Ю., Каминская Н.В. Ихтиофауна низовий Южного Буга в I—III вв. н. э. // Биоразнообразие: проблемы и перспективы сохранения. — Пенза, 2008. — Ч. II. — С. 177—178.
- Blonde Fr. Le comblement d'un puits public a Thasos. II. 3. La ceramique // BCH. — 1989. — 113. — P. 481—545.
- Blonde Fr., Muller A., Mulliez D. Le comblement d'un puits public a Thasos. 5. Le materiel amphorique // BCH. — 1991. — 115. — P. 213—242.
- Bohn U., Gollub G., Heettwer Ch. Karte der natürlichen Vegetation Europas. — Bonn, 2000.
- Hellström P. Labraunda. Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass. — Lund, 1971.
- Højte Ja.M. The Archaeological Evidence for Fish Processing in the Black Sea Region // Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region. — The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies. Black Sea Studies 2. — Aarhus, 2005. — P. 133—160.
- Кас V.I. A New Chronology for the Ceramic Stamps of Herakleia Pontike // The Cauldron of Ariantas. The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies. Black Sea Studies 1. — Aarhus, 2003. — P. 261—278.
- Osborn R. Classical landscape with Figures. The Ancient Greek City and its Countryside. — New York, 1987.
- Rotroff S.I. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. — The Athenian Agora. — XXIX. — Princeton, New Jersey. — 1997.
- Schlörb-Vierneisel B. Eridanos-nekropole // AM. — 1966. — 81.
- Sparkes B. A., Talkott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries BC. — Princeton; New Jersey, 1970. — The Athenian Agora. — XII.

Надійшла 22.06.2009

В.П. Быкова, Е.Ю. Яниш

«БОРИСФЕН — САМАЯ ПРИБЫЛЬНАЯ РЕКА»: ИХТИОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ С БЕЛОЗЕРСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

В известном описании реки Борисфен среди «диковин» «прибыльной реки» Геродот выделил «огромных бескостных рыб под названием антакеи» (IV, 53). Еще в 1901 г. Н.И. Максимович предложил усматривать в них осетра, севрюгу и белугу, исходя из современных ему представлений о рыбах Днепра. Археологические ихтиологические материалы при рассмотрении этого вопроса не привлекались. На Нижнем Днепре не выявлены поселения, датирующиеся временем Геродота, эта территория активно использовалась оседлым населением с IV в. до н. э., но природные условия за 100 лет принципиально измениться не могли. В статье содержатся определения соответствующего остеологического материала, полученного при недавних раскопках на поселении «дальней хоры» Ольвии.

Белозерское поселение IV — первой трети III вв. до н. э. расположено в устье Днепра (правый берег). Анализ материалов из грунтовых объектов основного строительного периода, датирующегося в пределах IV в. до н. э., позволили выявить четыре вида осетровых рыб. Наибольшим количеством представлена севрюга (*Acipenser stellatus*), на втором месте — стерлядь (*Acipenser ruthenus*), далее — осетр (*Acipenser guldenstadti*), реже встречалась белуга (*Huso huso*). Преобладание севрюги и наличие 5 % белуги, что выше, чем на других памятниках, можно объяснить их зимовкой в реках и возможностью массовой ловли именно в это время. Преобладание стерляди над осетром связано с тем, что первая является пресноводной.

Место и характер находок показывают значение рыбы, прежде всего, как важного продукта питания. При наличии костей рыб и грузил для рыболовных сетей в каждом хозяйственно-жилом секторе, особо выделяется северный участок, расположенный непосредственно у воды. Рыба также могла быть товаром, продаваться как в свежем, так и в соленом виде, хотя прямые археологические подтверждения этому обнаружить трудно. Сравнительно высокий уровень благосостояния жителей Белозерского поселения предположительно можно связать с богатствами Днепра и, в частности, с рыбной торговлей.

V.P. Bylkova, Ye.Yu. Yanish

«THE BORYSTHENES IS THE MOST PROFITABLE RIVER»: ICHTHYOLOGICAL DATA FROM BILOZERSKA SETTLEMENT

In the famous description of the Borysthenes River among «peculiarities» of the «profitable river» Herodotes distinguished «huge boneless fishes named antakei» (IV, 53). Yet in 1901 N.I. Maksymovych offered to perceive in them the sturgeon, the stellate sturgeon and the white sturgeon based on his contemporary conception about fishes of the Dnipro River. Archaeological ichthyological materials were not used when considering this matter. At the Dnipro River lower region no settlements have been identified that could have been dated as of time of Herodotes; this area started to be actively used by settled population from the 4th c. BC., however the natural conditions could not significantly change during 100 years. The article contains definitions of the respective osteological material obtained at recent excavations at the settlement of «remote chora» in Olbia.

Bilozerska settlement of the 4th — the first third of the 3rd centuries BC is situated near the mouth of the Dnipro River (right bank). Analysis of materials from the ground objects of the main building period dated within the 4th c. BC allowed the authors to identify four types of sturgeon. Stellate sturgeon (*Acipenser stellatus*) is represented by the largest number; starlet (*Acipenser ruthenus*) is on the second place; than goes sturgeon (*Acipenser guldenstadti*), and white sturgeon (*Huso huso*) was found rarely. Prevailing of stellate sturgeon and 5 % of white sturgeon, which is more than at other sites, can be explained by hibernation in the rivers and by the possibility of mass fishing exactly at this time. Predominance of starlet over sturgeon is caused by the fact that the first is a freshwater fish.

The place and a character of the finds show the significance of the fish, first of all, as an important food. While finds of fish bones and sinkers were identified in each husbandry and dwelling sector, the northern area situated directly near the water is particularly distinguished. Fish also could be a commodity, be sold both fresh and salted, though direct archaeological evidence of this is hard to find. Relatively high level of welfare of Bilozerska settlement habitants presumably can be explained by the riches of the Dnipro and, in particular, by the fish trade.

Р.В. Терпиловський, Л.І. Білінська

ТІЛОСПАЛЕННЯ ЗНАТНОГО ВОЇНА РУБЕЖУ ЕР НА СЕЙМІ

Подано знахідки з унікального тілопального поховання, випадково відкритого біля с. Мутин на Сеймі. Комплекс озброєння і військового спорядження з нього має виразні паралелі серед старожитностей пшеворської та ясторфської культур рубежу ер. Керамічна урна належить до своєрідної місцевої культурної групи типу Харівка.

К л ю ч о в і с л о в а : Східна Європа, Лівобережжя Дніпра, рубіж ер, тілопальне поховання.

Наприкінці 2009 р. на правому березі р. Сейм між селами Мутин та Камінь Кролевецького р-ну Сумської обл. випадково знайдено поховання. Речі з нього були передані до Кролевецького краєзнавчого музею. За словами тих, хто натрапив на поховання, всі речі містились у керамічній посудині, що стояла на глибині 0,15—0,20 м від сучасної поверхні (рівень вінець). У горщику

була бронзова сітула, вщерть наповнена перегорілими кістками і накрита умбоном. Серед кісток виявлено невеликі речі: парні шпори та фібули, ніж, частини паска чи портупей тощо. Поза сітулою у глиняній посудині знаходилися зігнуті меч і наконечник списа (рис. 1; 2).

Комплекс був досліджений авторами¹ в Сумському обласному краєзнавчому музеї, куди пе-

¹ Робота виконана за підтримки гранта НАНУ—РГНФ №2-10/08-01-91102a/U.

Рис. 1. Мутин. Чорнолощена вазоподібна посуда (фото І.Ю. Ройченка)

редали знахідки для фотографування і попередньої реставрації. Варто зазначити, що кремація небіжчика була неповною — частково збереглися хребці, фрагменти черепа, тазу, довгих кісток

і епіфізи. Можна припустити, що разом з тілом на поховальне вогнище поклали також зброю — до деяких виробів та деталей одягу прикипіли кальциновані кістки. Можливо, порівняно невисока температура кремації забезпечила гарну збереженість більшості речей: залізо вкрилося тонким шаром окислу, що захистив вироби від корозії. Завдяки цьому в оформленні фібул, шпор, ножа, умбона можна помітити низку деталей, які зазвичай не фіксуються на предметах з чорного металу. Вражає майстерність давніх ковалів, помітна за рівнем стандартизації деяких деталей, якістю роботи з дрібними елементами і ковальським зварюванням. Але, не виключено, що після належної реставрації будуть виявлені нові особливості деяких виробів. Наведемо опис інвентарю поховання.

1. *Посудина* керамічна чорнолощена вазоподібна. Опуклобока з широким горлом, короткими, різко розхиленими потовщеними гранчастими вінцями та вузьким дном. Максимальне розширення корпусу припадає на

Рис. 2. Мутин. Інвентар поховання (фото І.Ю. Ройченка)

верхню третину висоти. На плічках посудина орнаментована пролощеною ламаною лінією-меандром, нижче якої поверхня вкрита вертикальними борозенками, нанесеними щільною гребінкою по лощеній поверхні. Вище «меандра» поверхня чорнолощена, як і придонна частина. На лошених полях плечиків — п'ять симетрично розташованих вертикальних виступів. Зсередини підлощена поверхня має світліший, інколи плямистий колір. Керамічне тісто містить домішку дрібного шамоту. Стінки та денце порівняно тонкі (0,7—0,8 см). Висота посудини та діаметр вінець близько 30,0 см, діаметр максимального розширення 32,0 см, денця — 10,5 см (рис. 1).

2. *Сітула* виготовлена з тонкої бронзової бляхи, залізні вушка прикріплені під вінцями двома заклепками кожна. Широке горло відділене чітким перегином від майже горизонтального плеча, тулуб зрізано-конічної форми. Кінці залізної дужки оформлені у вигляді голівок качок?. Товщина стінок і денця не більш як 1,5 мм. Висота відерця 22,5 см, діаметр вінець 19,0 см, максимального розширення — 22,7 см, ледь опуклого денця — 15,0 см. Слід зазначити, що до використання у якості урни сітула послужила чимало — в нижній частині посудини та на перегині до денця помітні дві латки з бронзових блях фігурної форми, прикріплені одна трьома, друга — чотирма заклепками (рис. 2; 3, 5).

Описані нижче речі виготовлені з заліза або сталі.

3. *Меч* був зігнутий кілька разів. Кінці леза та руків'я обламані. Прямокутне в перетині руків'я плавно переходить у широке двосічне лезо. У верхній частині клинка помітне ребро жорсткості. Довжина вцілілої частини 67,0 см, ширина леза біля руків'я 5,6 см, у місці зламів — 4,6 см (рис. 3, 3).

4. *Фрагменти піхов*. Судячи з фрагмента в нижній частині леза, меч поклали на поховальне вогнище у дерев'яних піхвах, обтягнутих зовні тонкою залізною бляхою і скріпленіх поперечними залізними стрижнями. Аморфні шматки бляхи зі слідами дерева трапилися також у заповненні глиняної посудини. До верхньої частини піхов, очевидно, прикріплювалася фігурна скоба завдовжки 7,6 см для ременя (рис. 4, 3).

5. *Наконечник списа* був, як і меч, кілька разів зігнутий, втулка дещо сплющена. Вона доволі вузька і коротка (довжина 7,0 см, зовнішній діаметр 2,4 см) з наскрізним отвором для цвяха, що мав фіксувати наконечник на рати-

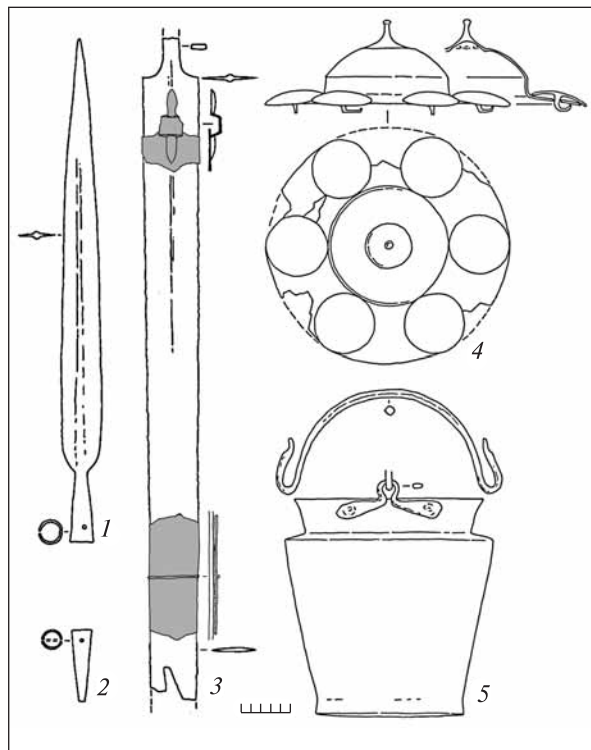

Рис. 3. Мутин. Металеві речі: 1—4 — залізо, 5 — бронза та залізо (рис. Р.В. Терпиловського)

щі. Лезо довге і вузьке, з максимальним розширенням у нижній частині. Вддовж леза помітне ребро жорсткості. Загальна довжина наконечника 51,0 см, максимальна ширина пера 4,0 см (рис. 3, 1).

6. *Вток списа* конічної форми з двома отворами для фіксації його на ратищі. Зовнішній діаметр 2,0 см, довжина 7,4 см (рис. 3, 2).

7. *Умбон від щита* має опукло-конічний купол середньої висоти з циліндричною калоттою і широкі криси (рант). Нижня частина відділена від верхньої чітким ребром. Купол закінчується невисоким суцільним заокругленим на кінці шипом. Умбон прикріплювався до щита шістьма симетрично розташованими опуклими бляхами діаметром 6,0 см. Виготовлений із залізного листа завтовшки 1,5—2,0 мм. Купол і верхня частина з шипом трохи масивніші — завтовшки 3,0—3,5 мм. При переході від верхньої частини до купола зсередини помітні вісім заклепок. Очевидно, спочатку верхня частина фіксувалася за допомогою заклепок, а вже потім остаточно закріплювалася ковальським зварюванням. Діаметр крис (ранта) — 24,0 см, купола — 12,0 см, його висота 5,6 см, висота шипа близько 2,0 см (рис. 3, 4).

8. *Ніж* має ледь вигнуту спинку та черенок, відділений від леза чіткими уступами. Вддовж спинки з обох боків леза — вузькі борозенки.

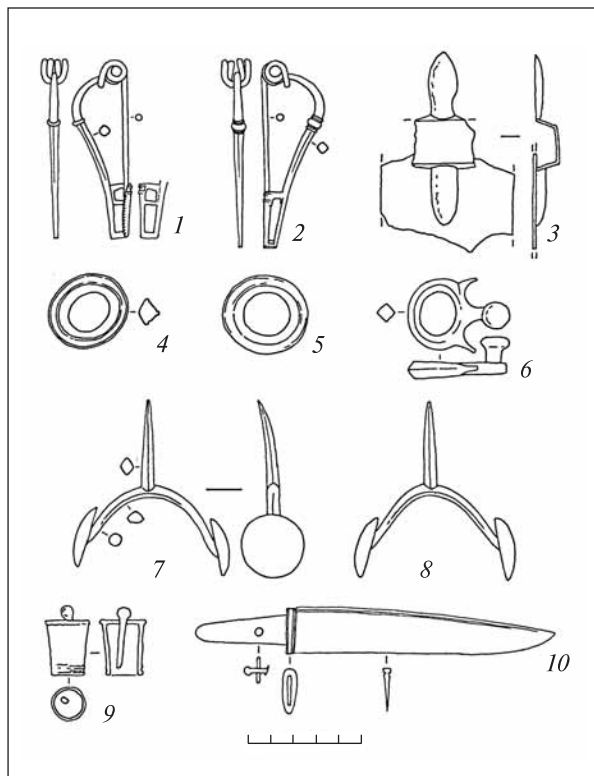

Рис. 4. Мутин. Вироби з заліза (рис. Р.В. Терпилівського)

Біля основи клинка — фігурна залізна муфта. Заокруглений на кінці черенок фіксувався в руків'ї заклепкою завдовжки 1,0 см. Довжина ножа 15,5 см, леза — 11,5 см, максимальна ширина 2,0 см, товщина спинки — до 0,3 см (рис. 4, 10).

9. Шпори парні (2 екз.). Кожна має довгий, трохи вигнутий, ромбічний у перетині шип (0,5 × 0,7 см) та дужку з двома опуклими шляпками на кінцях діаметром 2,8 см. Дужки виготовлені з гранчастого, на кінцях округлого (діаметром 0,5 см) дроту. Ширина шпор 6,8—6,9 см, довжина шипів 3,6—3,7 см (рис. 4, 7, 8).

10. Фібули парні (2 екз.) одночастні пізньолатенської схеми з рамчастим приймачем і нижньою тятивою. Голка, пружина і корпус кожної застібки виготовлені з округлого у перетині дроту діаметром 0,4 см у середній частині, що звужується до 0,2 см до пружини та ніжки. Спинки прикрашені поперечними валиками: в одному випадку — одинарним, в іншому — фігурним потрійним. Нижче валиків корпус фібул в перетині трохи гранчастий. Приймачі зверху прикрашені поперечними виступами, а в одному випадку ще й дрібною насічкою. Довжина фібул 7,8 і 7,9 см, приймачів — 2,5 см (рис. 4, 1, 2).

11. Застібка від паска чи портупей для підвішування піхов меча овальної форми з дво-

ма відростками та вертикальним виступом між ними. Массивне кільце ромбічне в перетині (0,7 × 0,8 см), висота вертикального виступу зі шляпкою 1,1 см. Ширина застібки 3,1 см, довжина — 4,4 см (рис. 4, 6).

12. Кільця для підвішування піхов меча (2 екз.) виготовлені з масивного прута майже ромбічної в перетині форми (0,85 × 1,15 см). Уздовж зовнішніх граней — кільцеві борозенки. Зовнішній діаметр кілець близько 3,7 см і 3,4 см (рис. 4, 4, 5).

13. Предмет у вигляді циліндра, закритого з одного боку суцільною покришкою. Крізь неї всередину предмета вставлено стрижень. Відкритий кінець циліндра прикрашений кільцевими борозенками. Висота циліндра 2,45 см, діаметр покришечки 1,9 см, відкритого кінця — 1,6 см. Можна припустити, що предмет призначався для оформлення кінця руків'я ножа або іншого інструмента (рис. 4, 9).

Для визначення культурно-хронологічної належності комплексу звернемося до пошуку аналогій. Поховальний обряд найближчі відповідники має серед таких латенізованих культур північно-західного кола як пшеворська і оксивська. Саме для них характерні кремаші, що супроводжуються ритуально погнутою або поламаною зброєю. Водночас наявність зброї в тілоспаленнях у цілому нетипова для ще однієї латенізованої культури — ясторфської, за винятком так зв. групи Крагхеде (Шукин 1994, с. 104—107).

Вважається, що «убиті» предмети озброєння носії зазначених культур починають вмщувати до могил під впливом кельтського поховального обряду. В цілому окремі екземпляри чи набори різноманітної зброї знайдені приблизно в двохстах пшеворських і ста оксивських похованнях передримського часу (Łuczkiewicz 2006). Найсхідніші (тобто географічно найближчі до нашого комплексу) знахідки пшеворського типу зафіксовані у верхів'ях Дністра (Smiszko 1932). Серед них особливий інтерес представляє невеликий могильник Гринів, що функціонував у період від Латену D2—D3 до стадії B2 ранньоримського часу. Так, поховання 3 цього могильника (тілоспалення у великому гончарному глеку) супроводжувалося в числі інших речей фібулою типу A67, поламаними мечем з піхвами, наконечником списа, бойовими ножами, умбоном і шпорою (Козак 1984, с. 86—87, рис. 37, 4—8; 38; 43; 44, 3). Дослідник датував цей комплекс початком ранньоримського періоду — 40-ми рр. (Козак 1984, с. 37).

Звернемо також увагу на ті поховання зі зброєю, де за урни для кальцинованих кісток прави-

ли бронзові відерця. На території Польщі зафіксовано близько 10 пшеворських і оксивських поховань подібного типу². Саме серед пшеворських матеріалів, у першу чергу, слід шукати аналогії речам з поховання біля Мутина задля його датування. Найважливішими з датуючих речей є парні пізньолатенські фібули з ажурними ніжками, поширені у комплексах латенізованих культур пізнього передримського періоду (ясторфської, пшеворської, оксивської та зарубинецької). Аналогічні застібки належать до типу N (з нижньою тятивою), за Ю. Костжевським (Kostrzewski 1919), або до групи 3 — фібули «пізньолатенської» схеми з рамчастою ніжкою, за класифікацією А.К. Амброза (Амброс 1966, с. 22—23). Типологія Ю. Костжевського неодноразово модифікувалася. Так, С.П. Пачкова визначає ці екземпляри як тип N 16, характерними ознаками якого є дротяна слабо прогнута спинка (Пачкова 2004, с. 21—23). Аналогічні застібки є в комплексах зарубинецької культури, які датують фазами D2 і D3.

На думку Т. Домбровської, фібули типу N у цілому характерні для пшеворської культури другого горизонту фази A3, загалом синхронної Латену D2 і D3, причому найбільш пізніми є екземпляри значних розмірів і з ажурними ніжками (як фібули з Мутина). Дослідниця датує другий горизонт цієї фази передостаннім десятиліттям I ст. до н. е. — початком другого десятиліття I ст. н. е. (Dąbrowska 1988, s. 61—62).

Бронзова ситупа і загальною формою, і за способом прикріплення залізних вушок і дужки найбільше близька до відерець типу E. 22, які Г.-Ю. Еггерс відносить до пізньолатенського часу (Eggers 1955, taf. 4, 22). Посуд цього типу нечисленний на території європейського Барбарікуму і невідомий на пам'ятках пшеворської та оксивської культур.

Комплекс зброї та військового спорядження з Мутина в цілому характерний для фіналу передримського часу. Попри обламани лезо і кінець руків'я меча за такими основними характеристиками як розміри, профіль клинка і руків'я його можна віднести до типу I/2b (Łuczkiwicz 2006, s. 20—21). Наконечник списа з дуже довгим і вузьким пером і короткою втулкою, за типологією того ж автора, належить до типу L/2 (Łuczkiwicz 2006, s. 76—77). Втім, судячи з численних знахідок, що походять з території Польщі, мечі і списи подібних типів використовували

² Висловлюємо подяку доктору Петру Лучкевичу (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Люблін, Польща) за допомогу та консультації.

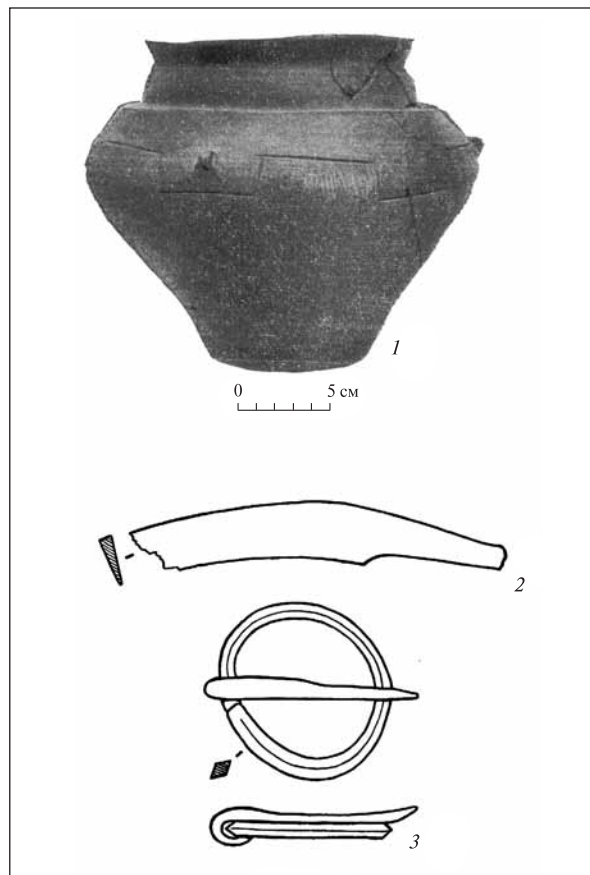

Рис. 5. Комплекс поховання з Пересыпок (за Ю.В. Кухаренком)

ли досить довго — впродовж фаз A2 і A3. Умбон відрізняється низкою деталей від основних типів передримського і ранньоримського часу. За основними ознаками (форма купола, великі бляхи, невисокий суцільний шпиль) він нагадує умбони типу 10 (Vochnak 2005).

Шпори належать до підгрупи А, за класифікацією Є. Гінальського, яка в цілому датується пізнім передримським часом (Ginalski 1991, s. 55—56). Аналогічні вироби походять, зокрема, з пшеворських комплексів у Гриневі та Веселках. До них близькі знахідки з поселень зарубинецької культури Оболонь (Луг 4) і Монастирок. Відмітимо, що парні шпори в похованнях пшеворської і оксивської культур трапляються порівняно рідко — в семи і чотирьох похованнях відповідно (Łuczkiwicz 2006, s. 90).

Застібка «з крильцями» близька до виробів типу K. 49 (Kostrzewski 1919, gys. 49). Помічено, що такі застібки (як і масивні кільця) використовували в пасках або портупях для підвішування меча впродовж тривалого періоду — від рубежу фаз A1/A2 до кінця передримського часу (Dąbrowska 1988, s. 30).

Таким чином, сума хроноіндикаторів дозволяє досить точно датувати поховання з Мути-

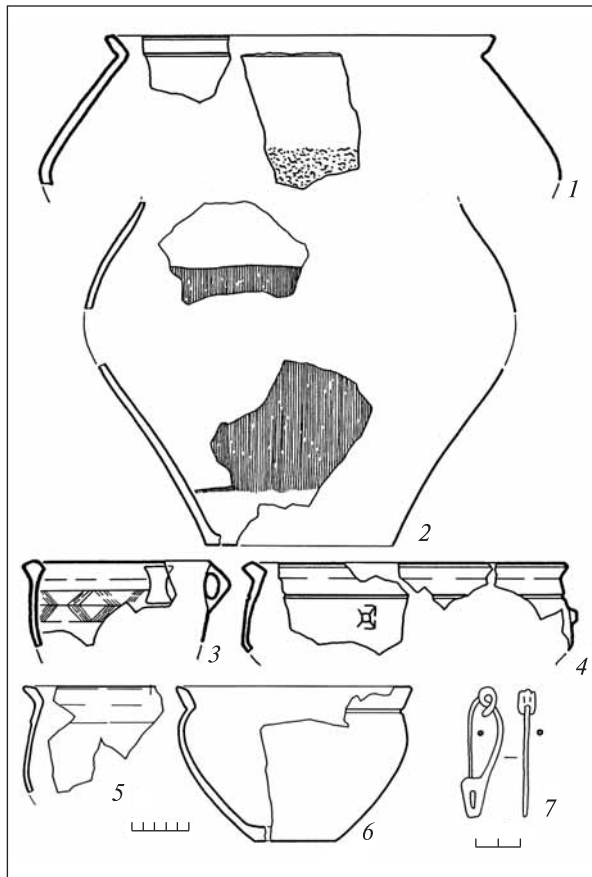

Рис. 6. Зразки кераміки другої групи (північно-західного походження) з пам'яток типу Харівка та залізна фібула: 1, 3–6 — Красне 4; 2, 7 — Литвиновичі 3 (рис. А.М. Обломського і Р.В. Терпиловського)

на фіналом передримського часу (кінцем фази А3) або рубежем передримського і початком ранньоримського часу (А3/В1), іншими словами, рубежем ер.

На відміну від металевих предметів, що мають численні паралелі серед старожитностей Центральної Європи, знайти аналогії посудині-урні найважче. Хоча її загальна схожість (і за формою, і за орнаментальною композицією) з керамікою північно-західного кола не викликає сумнівів, близькі аналогії нам не відомі. Як більш віддалені можна назвати посудини з поховань ясторфської культури в Майсдорфі та Цигельсдорфі (Müller 1985, s. 208—226, tabl. 5, 8; 23, 10).

У зв'язку з цим слід звернутися до матеріалів із поховання, випадково виявленого на правому березі Сейму неподалік від Путивля в с. Пересипки ще 1936 року і опублікованого Ю.В. Кухаренком (1970)³. Комплекс включав невеликий вазоподібний горщик-урну з кальцинова-

³ Наші спроби знайти речі з поховання у Пересипках у фондах Путивльського краєзнавчого музею на початку 1990-х рр., на жаль, були безуспішні.

ними кістками, пряжку і ніж (рис. 5). Дослідник навів низку аналогій урні серед знахідок таких культур пізньолатенського часу як оксивська, ясторфська і пшеворська, допускаючи, що подібний за формою посуд трапляється й пізніше. Зрештою, намагаючись звузити коло пошуків, Ю.В. Кухаренко визначив комплекс, як пам'ятку типу Брест-Тришин і датував кінцем I—II ст. (Кухаренко 1970, с. 34). З ним погодився М.Б. Шукин, який відніс тілоспалення з Пересипок до вельбарської культури періоду В2/С1а (Szczyk 1981, s. 136), дотримуючись цієї думки й надалі (Шукин 1994, с. 247; 2005, с. 105—106). Його підтримала К.В. Каспарова, навівши низку аналогій форми та системі орнаменталізації горщика з Пересипок, щоправда не дуже близьких (Каспарова 1989, с. 278—280). Один з авторів цієї статті також висловився з цього приводу, пославшись на думку Є. Окулича про те, що ця посудина може бути близькою кераміці нидицької групи пшеворської культури (Терпиловский 1989, с. 232).

Ситуація змінилася після того, як на початку 1990-х рр. А.М. Обломський і Р.В. Терпиловський здійснили розвідку в середній течії Сейму та виявили низку пам'яток пізньолатенського часу, подібних до відомого з кінця 1940-х рр. за роботами Д.Т. Березовця поселення біля с. Харівка (Максимов 1972, с. 54—55). Всього (з урахуванням досліджень попередників) зафіксовано 19 пам'яток «типу Харівка». На поселеннях Красне 4, Чаплищі 3, Пересипки 1 і Литвиновичі 3 в 1991—1992 рр. здійснені розкопки. Очевидно, біля поселення Пересипки 1 і було свого часу виявлено поховання, опубліковане Ю.В. Кухаренком. На жаль, колапс «бюджетної» археології не дозволив продовжити дослідження цієї цікавої культурної групи. Втім, основні результати робіт в Середньому Посеймі введени до наукового обігу (Обломский, Терпиловский 1994; 1994а; Обломский 2000).

На тлі зарубинецької культури пам'ятки типу Харівка є дуже своєрідними. Будучи найсхіднішим з її локальних варіантів, вони в той же час вирізняються найбільше численними і виразними західними елементами. Своєрідність пам'яток типу Харівка визначається, в першу чергу, керамічним комплексом, який за походженням можна розділити на дві основні групи. Частина кухонного і столового посуду характерна для зарубинецької культури, передусім для її середньодніпровського варіанта, хоча трапляється і кераміка, що має загальнозарубинецьке поширення. Проте в контексті цієї статті особливий інтерес становить посуд другої групи, пов'язаний за походженням

з центральноевропейським культурним колом, передусім з ясторфською і пшеворською культурами. Співвідношення між цими двома групами може бути різним. У Красному 4, приміром, центральноевропейська кераміка різноманітніша, ніж в Литвиновичах 3, а зарубинецька представлена меншою кількістю типів. Хронологія пам'яток типу Харівка визначається межами існування зарубинецької культури (від рубежу III/II ст. до н. е. до початку н. е.) за фрагментами коських, родоських і синопських амфор, а також за знахідкою залізної фібули пізньолатенської схеми з рамчастим приймачем, близької до застібок з Мутина (рис. 6). Найявність двох компонентів у матеріальній культурі пам'яток зарубинецького часу Середнього Посейм'я свідчить про змішаний етнічний склад населення цього регіону (Обломский, Терпиловский 1994; Обломский 2000, с. 152—154).

Після робіт на пам'ятках типу Харівка виникло припущення про зв'язок з ними поховання з Пересипок. Дійсно, знайдена там урна за стилем оформлення (тричасні вінця, орнамент у вигляді меандру, прямокутні наліпишищечки, вертикальні дрібні розчоси, нанесені гребенем по лощеній поверхні) явно належить до другої групи кераміки Середнього Посейм'я (Обломский, Терпиловский 1994, с. 162, рис. 6—8). Фрагменти подібного посуду є, зокрема, серед матеріалів поселення Литвиновичі 3 (Обломский 2000, рис. 9, 2; 10, 4).

Своєю чергою, схожість посудин з Пересипок і Мутина не викликає сумнівів: їх поєднують загальна форма, пропорції, гранчасті вінця, характер орнаментів («меандр», вертикальні розчоси, шишечки, лощені верх і низ). Втім, є і відмінності (на наш погляд, другорядні): урна з Пересипок значно менша, у верхній частині вона має уступ, відсутній на посудині з Мутина, кількість шишечок різна (три на урні з Пересипок і п'ять на посудині з Мутина). В цілому вазоподібні посудини з Пересипок і Мутина, поза сумнівом, належать до однієї традиції, пов'язаної, очевидно, з пам'ятками типу Харівка.

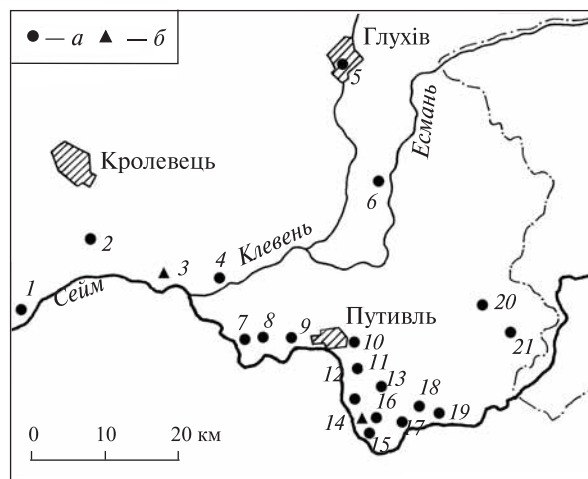

Рис. 7. Пам'ятки типу Харівка: а — поселення, б — окремі поховання. 1 — Любитове 2; 2 — Червоний Ранок; 3 — Мутин; 4 — Литвиновичі 3; 5 — Глухів; 6 — Баничі 3; 7 — Красне 4; 8 — Красне 2; 9 — Пруды; 10 — Путивль; 11 — Пешків; 12 — Харівка; 13 — Калище; 14 — Пересипки; 15 — Пересипки 1; 16 — Пересипки 2; 17 — Чаплиші 3; 18 — Волинцеве; 19 — Іванівка 1; 20 — Нова Слобода; 21 — Мар'янівка

Бронзова ситула, використана як урна, і повний комплект військового спорядження, що включав меч, спис, ніж, щит і шпори, знайдені в мутинському похованні, свідчать про дуже високий соціальний статус небіжчика. Очевидно, поховання цього могутнього вождя було здійснене близько рубежу ер. Його етнічну належність з огляду на деталі поховального обряду і характер супроводу (в першу чергу, зброї), скоріш за все, можна визначити як германську.

Таким чином, у порубіжжі лісової та лісостепової смуг Дніпровського Лівобережжя в передримський час спостерігаємо низку етнокультурних імпульсів, пов'язаних із західним колом старожитностей. Їхнім свідченням є знахідки короноподібних гривен у середній течії Десни (Schcukin, Valkova, Shevchenko 1992), один з компонентів культурної групи типу Харівка, а також пов'язані з ним кремації з Пересипок і Мутина в середній течії Сейму (рис. 7). Кожне з цих явищ має виразні паралелі серед пам'яток ясторфської та пшеворської культур.

Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР (II в. до н. э. — IV в. н. э.). — М., 1966 (САИ. — Вып. Д 1—30).

Каспарова К.В. Соотношение вельбарской и зарубинецкой культур в Припятском Полесье // *Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim.* — Lublin, 1989. — Т. II. — С. 263—282.

Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.

Кухаренко Ю.В. Погребение у с. Пересыпки // *МИА.* — 1970. — 176. — С. 33—35.

Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.

Обломский А.М. Материалы зарубинецкого периода на поселении Литвиновичи 3 в Среднем Посеймье // *Stratum plus.* — 2000. — № 4. — С. 141—155.

- Обломский А.М., Терпиловский Р.В.* О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в латенское и раннеримское время // *Kultura przeworska*. — Lublin, 1994. — Т. 1. — С. 159—181.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В.* Посейм'я у латенський час // *Археологія*. — 1994а. — № 3. — С. 41—51.
- Пачкова С.П.* Пути формирования фибульного комплекса зарубинецкой культуры // *Археологія давніх слов'ян*. — К., 2004. — С. 9—38.
- Терпиловский Р.В.* К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. — Lublin, 1989. — Т. II. — С. 231—247.
- Шукин М.Б.* На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. — СПб., 1994.
- Шукин М.Б.* Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура. — СПб., 2005.
- Bochnak T.* Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. — Rzeszów, 2005.
- Dąbrowska T.* Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia — zasięg — powiązania. — Warszawa, 1988.
- Eggers H.-J.* Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien // *JRGZM*. — 1955. — 2.
- Ginalski J.* Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna // *Przegląd archeologiczny*. — 1991. — 38. — С. 53—84.
- Kostrzewski J.* Die ostgermanische Kultur der Spätlatenzeit // *Mannus-Bibliothek*. — Leipzig; Würzburg, 1919. — N 18—19.
- Luczkiewicz P.* Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim. — *Archaeologia Militaria* II. — Lublin, 2006.
- Müller R.* Die Grabfunde der Jastorf- und Latènezeit an unterer Saale und Mittelelbe. — Berlin, 1985 (Veröffentl. Landesmus. Vorgesch. Halle. — 38).
- Szczukin M.B.* Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // *Problemy kultury wielbarskiej*. — Słupsk, 1981. — С. 135—161.
- Schcukin M.B., Valkova T.P., Shevchenko Yu. Yu.* New finds of «Kronenhalsringe» in the Chernigov Region Ukraine and Some Problems of their Interpretation // *Acta Archaeologica*. — Kobenhavn, 1992. — Vol. 63. — P. 39—56.
- Smiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. — Lwów, 1932.

Надійшла 30.03.2010

Р.В. Терпиловский, Л.И. Билинская

ТРУПОСОЖЖЕНИЕ ЗНАТНОГО ВОИНА РУБЕЖА ЭР НА СЕЙМЕ

Публикуются находки из уникального погребения, случайно обнаруженного возле с. Мутина на Сейме, хранящиеся в Кролевецком краеведческом музее. В керамическую урну были помещены согнутые меч и наконечник копья, а также бронзовая ситула, наполненная кальцинированными костями, среди которых находились парные фибулы и шпоры, нож и металлические части портупей. Ситула была накрыта умбоном щита. Набор оружия и погребальный обряд, включавший согнутые предметы вооружения, находят близкие аналогии среди трупосожжений таких латенизированных культур Центральной Европы как пшеворская и оксывская. Фибулы позднелатенской схемы с рамчатым приемником можно датировать финалом Латена (поздним предримским временем, по терминологии польских археологов), то есть рубежом эр.

Урна по основным признакам аналогична сосуду из погребения в Пересыпках близ Путивля, происхождение и датировка которого давно вызывают оживленные дискуссии. Теперь очевидно, что и трупосожжение из Пересыпок, как и погребение из Мутина, связаны с местной культурной группой типа Харьевка. Как показали раскопки А.М. Обломского и Р.В. Терпиловского начала 1990-х гг., именно в памятниках типа Харьевка наблюдается своеобразное сочетание зарубинецких элементов и древностей северо-западного круга (ясторфской и пшеворской культур).

R.V. Terpylovskiy, L.I. Bilinska

CREMATION OF A NOBLE WARRIOR OF THE EDGE OF MILLENNIA IN THE SEYM RIVER REGION

The finds from a unique burial accidentally found near Mutyn village in the Seim River region and kept in the Krolevets Museum of Local Lore are published. Bent sword and a spearhead, as well as bronze situla filled with calcined bones among which there were paired fibulae and spurs, a knife and metal elements of sword-knot, were put into ceramic urn. Situla was covered by a shield boss. A set of arms and burial custom which included bent weapons have close analogies among cremations in such La Tène influenced cultures of Central Europe as Pshevorska and Oksyvska ones. Fibulae of the late La Tène scheme with a framed receiver could be dated by the final stage of La Tène culture (the Late pre-Roman period in terms of Polish archaeologists), i.e. by the edge of millennia.

Urn by its main features is analogous to the vessel from the burial in Peresyvky near Putyvl, origin and date of which have been under spirited discussion for a long time. Now it is apparent that both the cremation from Peresyvky and the burial from Mutyn are related to the local cultural group of Kharivka type. As the excavations of A.M. Oblomskiy and R.V. Terpylovskiy of the beginning of the 1990-s showed, it is the sites of Kharivka type where a distinctive combination of Zarubynetska culture elements and antiquities of the north-western circle (Yastorfka and Pshevorska cultures) is observed.

М.С. Сергєєва

ДАВНЬОРУСЬКІ ДЕРЕВ'ЯНІ ВИРОБИ З ГОРИ КИСЕЛІВКА

Проаналізовано вироби з дерева, виявлені під час досліджень на горі Киселівка (Київ) у 1948 р.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, ремесло, деревообробка.

Київське деревообробне ремесло давньоруської доби майже не вивчене, зокрема через незначну кількість матеріалів. Більшість із них походить з Подолу, де під час досліджень 1970-х рр. у шарах X—XI ст. були виявлені добре збережені дерев'яні речі (Гупало, Толочко 1975, рис. 20—24; Гупало 1981, с. 319—325). У зневоднених культурних нашаруваннях XII—XIII ст. на Подолі, а також у інших районах міста знахідки дерева поодинокі і вкрай рідкісні, що змушує уважно ставитися до кожного зразка деревообробної продукції давньоруського часу. У цьому зв'язку особливий інтерес викликає будівля, досліджена у 1948 р. В.А. Богусевичем на горі Киселівка, у заповненні якої містилися залишки згорілого дерев'яного начиння. Дослідник датував її XII — першою половиною XIII ст. Цей комплекс фігурує в публікації матеріалів розкопок (Богусевич 1952, с. 68), проте дерев'яні вироби згадуються лише мимохідь. Пізніше автор чинної статті врахувала киселівські матеріали в узагальнюючій праці, присвяченій дерев'яному посуду (Сергєєва 1998), але також без їх детального опису. До інших дерев'яних виробів зі згаданого комплексу дослідники ніколи не зверталися. Отже, вказані матеріали досі не введені до наукового обігу належним чином. Тим часом вони можуть надати додаткову інформацію для реконструкції деревообробної справи у давньому Києві, відтак, необхідність їх детального розгляду є цілком очевидна.

Залишки дерев'яних виробів з Киселівки тепер зберігаються у фондах Інституту археології НАН України (кол. № 50). Вони репрезентовані фрагментами хатнього начиння (насамперед тарний і столовий посуд) та деталями внутрішніх конструкцій. Завдяки тому, що дерево було обвуглене, його стан придатний для

того, щоб визначити принаймні деякі з цих речей, а також прослідкувати особливості технології їх виготовлення.

За описом В.А. Богусевича, будівля, з якою пов'язані рештки дерев'яних виробів, являла собою зрубну конструкцію, складену «в обло» з соснових колод і заглиблену в лес на глибину 0,4—0,6 м (Богусевич 1952, с. 68). Від конструкції будівлі збереглися також дрібні уламки соснових дошок і стовпів. В.А. Богусевич не вказував на наявність у будівлі дерев'яної підлоги, через що можна припустити, що дошки впали зверху і походили від горішньої частини або були залишками хатнього обладнання. Споруда могла бути заглибленою частиною (підклітом) наземного будинку. Відсутність печі свідчить про її господарське призначення. За планом, наведеним В.А. Богусевичем, рештки дерев'яного посуду концентрувалися вздовж північно-східної стіни ближче до східного кутка. Слушно буде припустити, що у цій частині будівлі була полиця або лава, на якій стояло начиння.

Серед посуду найбільший інтерес представляє велике блюдо, виточене на токарному верстаті. На його поверхні добре простежуються сліди токарного різця (рис. 1). Вцілілі фрагменти дозволяють зробити його повну графічну реконструкцію (рис. 2). Слід відзначити, що у публікації В.А. Богусевича згадується дерев'яна миска з покриттям (Богусевич 1952, с. 68), проте серед матеріалів з будівлі, наявних сьогодні в колекції, нема залишків виробу, який можна було б інтерпретувати як покриття. Можливо, дослідник так визначив деякі з фрагментів самого блюда.

За запропонованою реконструкцією, блюдо являло собою велику посудину на піддоні 0,5 см заввишки, яка має профільовану нижню частину з гострим ребром і горизонтальні бортики. Піддон умовно можна віднести до типу кільцевих,

Рис. 1. Київ, Киселівка. Фрагмент блюда зі слідами токарної обробки

проте його внутрішня частина вибрана на глибину всього 1,0—1,5 мм, що надає йому вигляд майже суцільного. Діаметр блюда близько 44,0—46,0 см. Блюда такої форми у значній кількості відомі серед новгородського дерев'яного посуду. Вони можуть мати діаметр від 25,0 до 44,0 см, останній варіант співпадає з розмірами київського екземпляра. Б.О. Колчин відносив блюда вказаної форми до третього типу, який, за новгородськими матеріалами, датується часом не раніше кінця XIII ст. (Колчин 1968, с. 36). Датувannya київського блюда можуть допомогти обставини його знахідки. За даними В.А. Богусевича, серед матеріалів заповнення будівлі містилися залізни меч та вістря стріл. Одне вістря виявлене в колоді стіни, що дозволяє припустити, що будівля загинула під час воєнних дій. На думку вченого, то могло статися під час татарського розгрому Києва у 1240 р. (Богусевич 1952, с. 68—69). Датування київського блюда XIII ст. дозволяє погодитися з цим. Але початок побутування у Києві посуду такого типу слід відносити до передмонгольських часів.

Описане блюдо виготовлене звичним для цього типу посуду пластинним способом — збоку (техніка роботи на поздовжньому бруску дерева). Матеріалом слугував ясен¹ — одна з основних порід деревини, що її використовували у токарній справі. Ясен добре піддається обточуванню, він має тверду, міцну деревину, яка не розтріскується і не жолобиться. Гарна текстура деревини надавала виробу декоративного святкового вигляду, що також визначало

¹ Тут і далі деревина визначена автором за мікроскопічними ознаками.

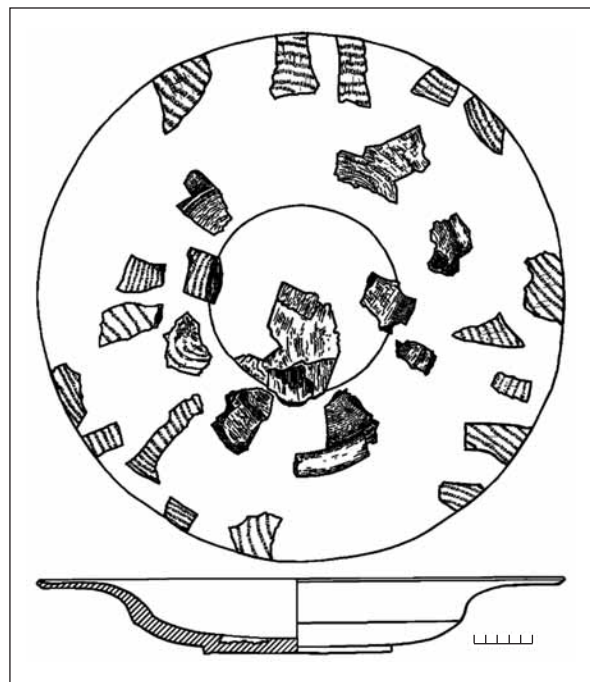

Рис. 2. Блюдо, реконструкція

переваги її для виготовлення парадного посуду — у виробках цього зразка ясен посідає друге місце після клена. Для території Середнього Подніпров'я це становить 25,5 % з-поміж визначеного матеріалу (Сергеєва 1998, с. 120).

Крім блюда, у цій самій частині будівлі містилися рештки тарного посуду, серед якого В.А. Богусевич називає дві бочки — одну з цільного дерева, другу з клепок (Богусевич 1952, с. 68). Слід уточнити ці дані. Власне, бочкою можна назвати лише бондарський посуд, тобто зібраний з окремих частин за певною технологією. Видовбаний посуд виробляли з цільного шматка дерева. Судячи з розмірів фрагментів, видовбаних посудин було кілька. Їх виготовлено з липи, що відповідає поширеній традиції. Давньоруський видовбаний посуд з Середнього Подніпров'я здебільшого виготовлений саме з цього дерева (Сергеєва 1998, с. 119). Липу часто використовували й пізніше. Можна згадати термін «липівка» для позначення одного з пізніх різновидів видовбаних ємкостей (Богомазова 1999, с. 77). Надання переваги цій деревині пояснюється її властивостями: вона м'яка, легко ріжеться і не розтріскується. Прості ємкості з липи міг зробити практично кожен господар. Вадою є лише те, що липа добре вбирає воду, тому ємкості з неї придатні тільки для сипких речовин. Таке призначення можна припустити і для посуду з Киселівки. Одна з посудин репрезентована фрагментами верхньої частини (рис. 3, 1). Вона мала форму, близьку до цилін-

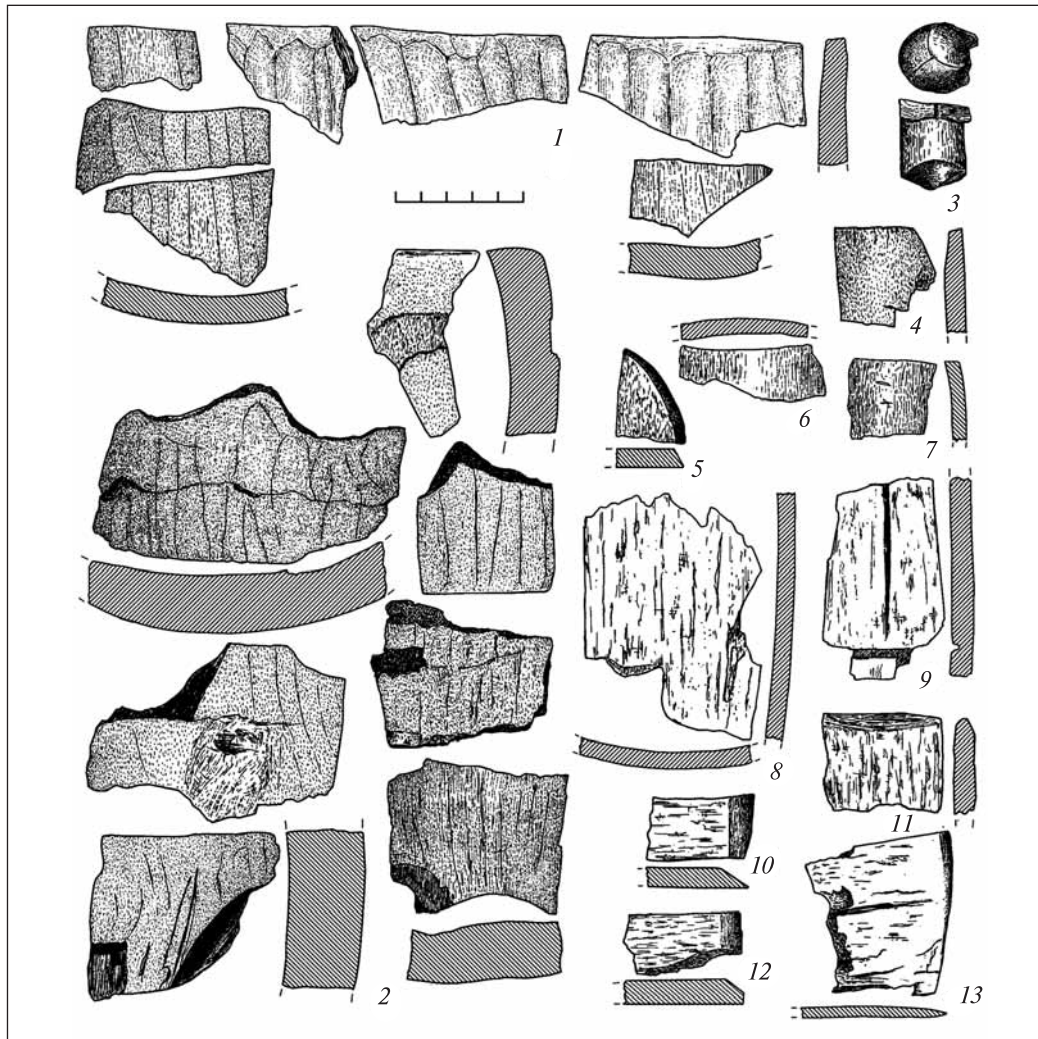

Рис. 3. Рештки тарного посуду: 1, 2, 4–7 — видовбаний та вирізаний посуд з липи; 3 — чопик від бочки; 8–13 — деталі бондарського посуду

дричної, зі стінками 1,0–1,3 см завтовшки. Її діаметр, виходячи з кривизни стінок, міг становити близько 27–30 см. Від іншої посудини збереглися стінки 2,0–2,3 см завтовшки і фрагмент верхньої частини з вінцями, трохи увігнутими всередину (рис. 3, 2). Загалом цей екземпляр можна здогадно реконструювати як посудину з дещо опуклими боками діаметром близько 30–35 см. Окремі фрагменти належать невеликій посудині з липи з майже прямими вінцями (рис. 3, 4, 6, 7). Знайдено також фрагмент денця від посудини діаметром 10 см і завтовшки 0,9 см (рис. 3, 5). Зважаючи на розміри, воно могло належати останньому з описаних екземплярів або якійсь іншій посудині. Наявність денця свідчить про те, що ця посудина не була видовбана з цільного шматка дерева: денце для неї робили окремо.

Великі видовбані ємкості зроблені на поперечному зрізі дерева, в усіх випадках простежу-

ється напрямок руху інструмента вздовж стінок посудини по вертикалі, тобто вздовж волокон деревини. Всі посудини відзначаються недбалістю обробки: на фрагментах добре простежуються сліди тесання, ймовірно, скобелем, поверхня не відшліфована. Не дуже ретельна обробка взагалі характерна для давньоруського тарного посуду, до якого виробники та власники здебільше ставилися як до речей суто утилітарного призначення, що не потребували особливої уваги (Сергєєва 1998, с. 121).

Деталі бондарського посуду виготовлені з соснової деревини (рис. 3, 8–13). На одній з клепок простежуються залишки уторного паза у вигляді прямокутного в перетині рівчика 0,3 см завширшки (рис. 3, 9). Є також дрібні фрагменти дна завтовшки 0,8–0,9 см (рис. 3, 10–12) і уламок 0,4–0,5 см завтовшки з заокругленим бортиком, який, імовірно, є фрагментом покритишки (рис. 3, 13). Через невели-

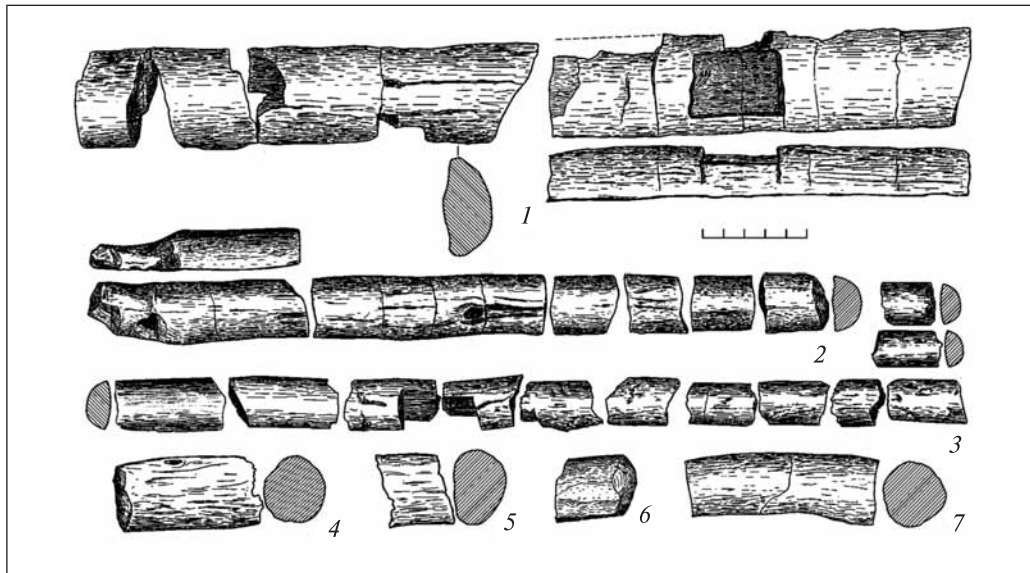

Рис. 4. Фрагменти дерев'яних конструкцій та уламки дерева

кі розміри фрагментів важко точно встановити тип бондарського посуду. Виходячи з простеженої ширини (не більше 6,0—7,0 см) і прямого профілю збережених частин, вони могли належати посудині невеликих розмірів. Відсутність згадок про залізні деталі поряд з залишками клепок виключає можливість трактувати посудину як цеберко. Крім частин бондарської посудини, знайдена також затичка до бочки у вигляді чолика з округлим перетином діаметром 2,4 см (рис. 3, 3).

Крім посуду, збереглися залишки від інших дерев'яних виробів. Кілька уламків стовбура ліщини, розколотого вздовж, належать конструкції у вигляді стовпчика, з одного боку якого є паз прямокутної форми завглибшки 0,5—0,6 см (рис. 4, 1). Протилежний бік необроблений. Розміри перетину $4,5 \times 2,5$ см, тобто використано стовбур діаметром 4,5—5,0 см. Загальна довжина виробу повинна була складати не менше 45—50 см. Він міг бути деталлю меблів або, найбільше вірогідно, якогось господарського пристрою. Судячи з недбалої обробки, виріб виготовили нашвидкуруч або його не закінчили.

Особливу увагу привертають кілька уламків від виробів з ліщини у вигляді панелей завширшки 2,0—2,1 см та 2,5—2,6 см і завтовшки 0,6—0,8 см з фігурно профільованою площиною, виконаною дуже ретельно і відшліфованою (рис. 5). Виходячи з двох варіантів ширини фрагментів, вони походять від двох виробів, які могли бути оздобленням якихось деталей інтер'єру житла або предметів хатнього начиння.

Крім описаних виробів, які відзначаються гарною якістю виконання, виявлено багато уламків від розколотих поздовж стовбурів невеликого діаметра. Ці фрагменти походять від кількох виробів, які можна розрізнити за деревиною, формою та розміром. Дев'ять фрагментів з листяного дерева (верби?) склали видовжений предмет напівкруглого перетину завширшки 2,7—2,8 см (рис. 4, 2). Поверхня недбало обстругана ножом, з одного боку тим самим інструментом кінець грубо звужено. Низка фрагментів розколотих стовбурів завширшки 2,4—2,6 см визначається як ліщина (рис. 4, 3). Виявлено також окремі дрібні оцупки тонких стовбурів або гілок листяних дерев (рис. 4, 4—7). Два з них — діаметром 3,5 см та $3,3 \times 2,4$ см — з дуба (рис. 4, 4, 5). На торці одного з дубових оцупків простежено сліди характерної технологічної операції, коли потрібний шмат дерева спочатку надрубували, а потім відламували від решти стовбура.

Описана серія уламків дерева викликає певний інтерес. Власне кажучи, їх не можна вважати готовими виробами, оскільки обробка матеріалу фактично зводилася до розколювання стовбура уздовж та первинного грубого обстругання поверхні. Привертають увагу виявлені разом з ними вироби тієї самої ширини з фігурним профілюванням поверхні, виконаним дуже якісно. Це дозволяє припустити, що розколоти стовбури могли бути заготовками для подібних виробів. Не виключено, що це могли бути заготовки для бондарських обручів. На таке застосування, принаймні однієї з заготовок, може вказувати її звужений кінець, можливо, призна-

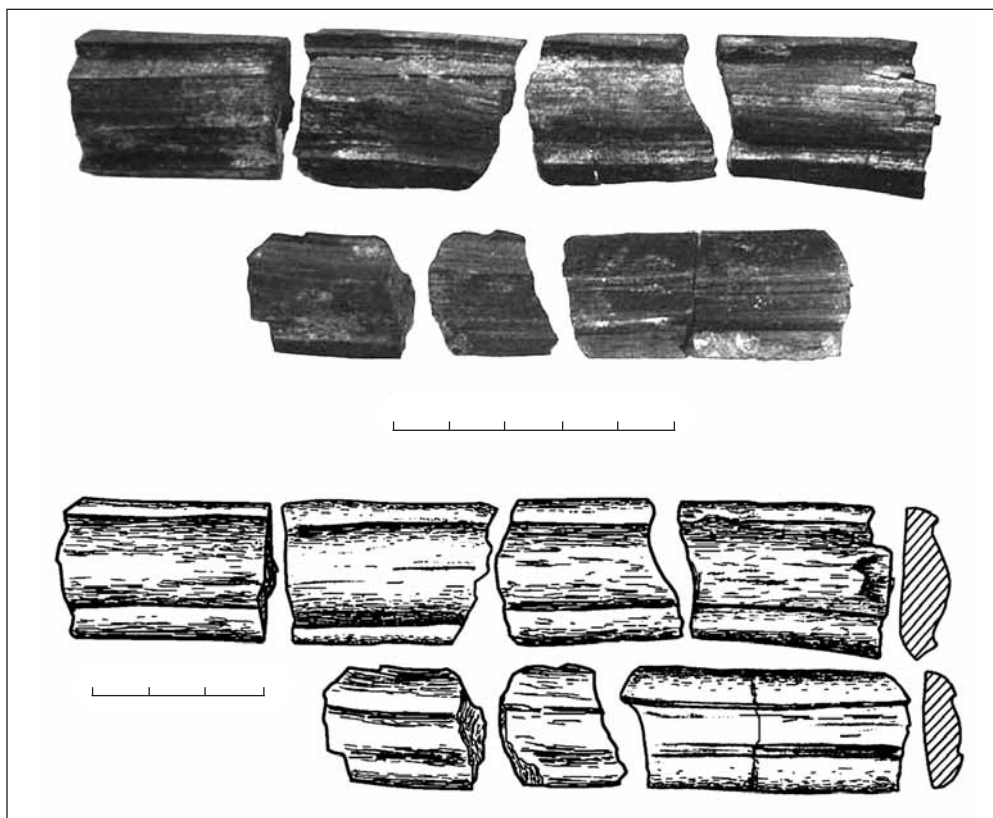

Рис. 5. Фрагменти виробу з профільованою поверхнею. Фото та прорисовка

чений для виготовлення клина для замка обруча. Згадані оцупки також можна пов'язувати з деревообробкою і визначити їх як частини заготовок або відходи. Якщо це так, то нема підстав заперечувати, що деякі вироби з дерева виготовлялися самим господарем.

Отже, ми маємо цікавий приклад домашнього виробництва хатнього начиння. Знахідка у будівлі ливарної формочки для виливки персня (Богусевич 1952, с. 69) може свідчити про спеціалізацію власника житла як майстра ювеліра, проте її не можна розглядати як аргумент проти того, що він міг бути обізнаний і з деякими способами обробки дерева. Деревообробні роботи у цьому випадку не обов'язково розглядати як суміщення під одним дахом кількох ремісничих спеціальностей, розрахованих на роботу на замовника. Різьблення по дереву могло відбуватися у межах домашнього

промислу, який визначають як «добування та обробку сировини для власного (родинного) вжитку» (Максименков, Пяткин 1970, с. 23—24). В домашніх умовах могли виготовляти також видовбані ємкості, які не потребували спеціальної кваліфікації. Щодо бондарського та токарного посуду, виявленого у межах будівлі, нема даних для визначення місця його виготовлення. Загалом бондарна і токарна справа потребували спеціального інструментарію та професійних навичок. Отже, вироби, виготовлені за відповідними технологіями, слід розглядати як продукцію професійного ремесла. Наведені дані про можливу обізнаність власника будівлі з деревообробкою нібито дозволяють припускати можливість виготовлення зазначених виробів на місці, проте конкретні дані, які могли б підтвердити це припущення, відсутні, тому висловлена думка гіпотетична.

Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX — начале XX вв. (производство деревянной утвари). — СПб., 1999.

Богусевич В.А. Розкопки на горі Киселівці // АП. — 1952. — III. — С. 66—72.

Гупало К.Н. Обработка дерева, кости и камня // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 319—334.

Гупало К.М., Толочко П.П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 40—79.

Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия. — М., 1968 (САИ. — Вып. Е1-55).

Максименков Г.А., Пяткин Б.Н. О развитии производства в первобытном обществе по материалам Сибири // Домашние промыслы и ремесло. Тезисы расширенного заседания сектора Средней Азии и Кавказа 8—9 июля 1970 г. — Л., 1970. — С. 23—26.

Сергеева М.С. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 118—128.

Надійшла 19.01.2010

М.С. Сергеева

ДРЕВНЕРУССКИЕ ДЕРЕВЯННЫЕ ИЗДЕЛИЯ С ГОРЫ КИСЕЛЕВКА

Публикуются изделия из дерева, обнаруженные в постройке XII — первой половины XIII вв. на горе Киселевка (Киев) в 1948 г. Среди них представлены остатки конструкций, фрагментарно сохранившаяся утварь (столовая и тарная посуда) и фрагменты резных профилированных панелей. Наибольший интерес представляет большое блюдо из ясеня диаметром около 44—46 см, выточенное на токарном станке. В Новгороде аналогичные изделия получают распространение с конца XIII в. Предположительная привязка времени гибели постройки на Киселевке к монгольскому нашествию позволяет отнести киевский экземпляр к первой половине XIII в. Остатки тарных емкостей представлены фрагментами долбленых сосудов (не менее 3 экз. разных размеров) и донцем небольшого резного сосуда из липы, а также сосновыми клепками бондарной тары.

Кроме посуды, обнаружены остатки конструкции в виде обломков ствола лещины с пазом и фрагменты двух панелей из дерева той же породы шириной 20—21 мм и 25—26 мм. Панели имели фигурно профилированную верхнюю плоскость и, скорее всего, выполняли декоративные функции. Также выявлены обломки расколотых вдоль стволов диаметром 24—26 мм и 27—28 мм с грубо обструганной поверхностью. Исходя из размеров, их можно считать заготовками или для подобных панелей, или для обручей бондарной тары. Основным занятием владельца жилища, очевидно, было ювелирное ремесло (найдена ювелирная формочка), однако наличие дерева со следами обработки позволяет предположить, что, по крайней мере, часть домашней утвари из дерева изготовлялась им самим, скорее всего, в рамках домашнего ремесла.

M.S. Serheyeva

ANCIENT RUS WOODWORKS FROM KYSELIVKA HILL

Woodworks found in 1948 in the building of the 12th c. — the first half of the 13th c. at Kyselivka hill (Kyiv) are published. Among them there are presented the remains of structures, fragmentary preserved utensils (tableware and tare), and fragments of carved profile panels. The most interesting is a big plate made of ash-tree, of a diameter about 44—46 cm, turned at lathe. In Novgorod analogous items become frequent since the end of the 13th c. Presumable relation of the time of destruction of the building at Kyselivka to the Mongolian invasion allows the author to refer the ware from Kyiv to the first half of the 13th c. The remains of tare are represented by the fragments of hollowed vessels (not less than 3 items of different sizes) and a bottom of a small carved vessel made of lime-tree, as well as by pine-tree staves of cooper's ware.

In addition to ware, the remains of a structure in the form of fragments of a hazel trunk with a gain and fragments of two panels made of wood of the same kind 20—21 mm and 25—26 mm wide were found. Panels had relief profiled upper plane and, apparently, had decorative function. Also there were found the fragments of trunks chopped lengthwise with 24—26 mm and 27—28 mm diameter and whittled surface. Judging by their sizes they can be regarded as work material for similar panels or for hoops of cooper's ware. The main occupation of the owner of the dwelling was, apparently, jeweller's craft (jeweller's mould was found), but finds of wood with traces of processing allow the author to presume that at least part of house wooden utensils was made by himself, apparently as home craft.

До історії стародавнього виробництва

А.С. Островерхов

ВІКОННЕ СКЛО З АНТИЧНИХ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (досвід комплексного дослідження)

Розглядаються питання використання і виробництва віконного скла у Північному Причорномор'ї в римській та ранньовізантійській часи. Автор доходить висновку, що ця інновація значною мірою змінила архітектурний вигляд міст та поселень краю, поліщила побут їхніх мешканців.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, античність, віконне скло, склоробні майстерні, технологія, хімічний склад скла.

Значення винаходу штучного скла в історії людства переоцінити важко. Довгий час цей матеріал використовували, головним чином, для виробництва прикрас і речей сакрального призначення (намисто, посуд тощо). Унікальні властивості скла — можливість бути прозорим, пропускати світло і затримувати холод — почали застосовувати з практичною метою від римського часу (Шапова 1983, с. 193, рис. 48). Одна із форм її реалізації — винахід віконного скла і похідних пласких форм — вітражів, дзеркал тощо.

Перші зразки віконного скла засвідчені в Помпеях та Геркуланумі. Його переваги найперше оцінив нобілітет. У Помпеях новий матеріал було використано для опорядження дахів терм Форуму та захисту світильників, які ставили у спеціальні заглиблення. Форум було побудовано у 80 р. до н. е. Помпейські зразки — це товсті пласкі пластини із напівпрозорого, заповненого свілями та повітряними бульбашками скла (Czurda-Ruth 1979). У перші століття н. е. віконне скло вже набуло поширення на всіх теренах Римської імперії та за її межами (Kisa 1908, s. 362—363; Harden 1936, p. 20—30, tab. III, 1—5; 1961; Haevernick, Nahweinheimer 1955). У цей час його використовували не тільки для облаштування громадських споруд, але й приватних будинків. У Римі незасклені вікна вважали показником бідності. Сенека з цього приводу в'їдливо говорив: «Його (Сципіона) парильня не освітлювалася крізь дзеркальні вікна...» (Sen. Epist., LXXXVI, 6).

Не зважаючи на те, що уламки віконного скла при розкопках міст Північного Пон-

ту трапляються доволі часто, через непоказний вигляд вивченню цієї категорії артефактів у вітчизняній історіографії приділяється мало уваги (Островерхов 1989; 1989а).

Віконне скло знаходять у Пантікапеї в шарах II—IV ст. Це, головним чином, Еспланадний, Новий Еспланадний та Босфорський розкопи, де концентруються міські квартали та господарські будівлі. Фрагменти характеризуються значною кількістю свилів та бульбашок овально-голчастої форми. Колір скла трав'янисто-зелений, зеленкувато-блакитний та бурштиново-зеленкуватий (Сорокіна 1962, с. 234—235). Уламки віконного скла відомі з малих міст Боспору — Тірітаки, Мірмекія та Фанагорії (Гайдукевич 1934, с. 86—87; 1958, с. 175). У Горгіпії особливо багато бою віконного скла знайдено в підвалах будинків 5, 19, 25 і 30, що загинули від пожежі 240 р. Дослідники вважають, що частину такої продукції могли випускати майстерні, що діяли у місті в II—III ст. (Алексеева, Сорокіна 2007, с. 36). Досить часто фрагменти віконного скла знаходять при розкопках Херсонеса (рис. 1), Ольвії та Тіри (Островерхов 1989а, с. 70, табл. 1; Крапивина 1993, с. 130). Зрідка подібні артефакти трапляються на Березані (Крапивина 2004, с. 33) та в Ніконії (Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 64). В Ольвії та Тірі знахідки зосереджуються, головним чином, у місцях розміщення римських гарнізонів, але відомі й у житлових кварталах. За усім повідомленням С.Б. Буйських, уламки віконного скла виявлені на низці урбанізованих городищ хори Ольвії римського часу, зокрема Козирському, Петухівському, Скельці, Золотому Мисі тощо. У

© А.С. ОСТРОВЕРХОВ, 2010

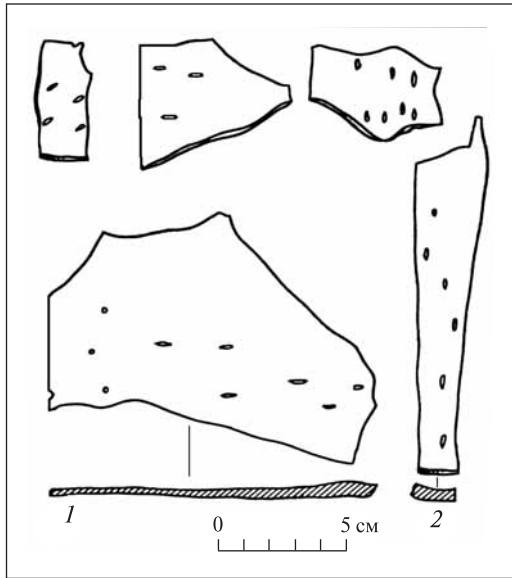

Рис. 1. Зразки віконного скла з Херсонеса Таврійського (за: Шапова 1983)

звітах про розкопки ці дані є, але в публікаціях, з огляду на специфічність джерела, вони не згадуються. Ці знахідки заслуговують на окреме дослідження.

У III—IV ст. віконне скло використовували і на віддаленіших територіях, що зафіксовано, приміром, на дакійському поселенні Комарів у Чернівецькій обл. (Безбородов 1969, табл. 1, ан. 9; Шапова 1983, с. 150).

В Одеському археологічному музеї (ОАМ) НАН України зберігається одна з кращих на теренах СНД добірка античного скла, є й зразки віконного. Розглянемо деякі знахідки.

З *Березани* (розкопки 1927 р.) походять:

1) ОАМ, А-51885. Фрагмент підпрямокутної форми. Розміри 8×5 см, товщина 1—2 мм. Скло напівпрозоре блакитне, зі значною кількістю свилів та бульбашок овальної форми. ПМК РАН, ан. № 491/98 (табл., ан. 13); тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Sb.

2) ОАМ, А-51900. Фрагмент підтрикутної форми, клиноподібний у перетині. Розміри 5×5 см, товщина 1—2 мм. Скло напівпрозоре блакитне, зі значною кількістю свилів та бульбашок овальної форми. ПМК РАН, ан. № 491/50 (табл., ан. 14); тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn+Sb.

3) ОАМ, А-51860. Фрагмент невизначеної форми, клиноподібний у перетині. Розміри 5×5 см, товщина 1—2 мм. Скло напівпрозоре блакитне, зі значною кількістю свилів та бульбашок овальної форми. ПМК РАН, ан. № 491/49 (табл., ан. 15); тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Sb.

За хімічним складом зразки належать до типового античного скла римського часу. Можливо, вони походять з великого комплексу (храм Ахілла?) II—III ст., частину якого дослідив В.В. Назаров у 1989—1991 рр. (пор.: Крапивина 2004, с. 33).

У музеї зберігається представницька колекція віконного скла, що походить з античної Тіри та середньовічного Білгорода. Датування зразків з дореволюційних розкопок часто можна визначити лише за хімічним складом (табл., ан. 16—23). Добірку постійно поповнюють знахідки з розкопок Білгород-Тірської експедиції. Колекція заслуговує на спеціальне дослідження.

Технологія склярства

При комплексному вивченні археологічних джерел важливе значення має визначення техніки та технології виготовлення речей. Це повною мірою стосується і виробів зі скла. Технологія історичного склярства поділяється на два розділи: 1) отримання скла; 2) прийоми обробки готового скла для виготовлення з нього виробів. Зміст першого розділу складає, головним чином, хімічний аспект, другого — механічний (Безбородов 1956, с. 117, прим. 2).

Хімічний склад. Властивість скла зберігати у своєму складі інформацію називається ерудіцією матеріалу. Склад історичного скла розглядається нами в якості текстів, що утворюються і розвиваються в координатах історії склярства. Їх інтерпретація ставить за мету вияв закономірностей, котрі дозволяють визначити місце і час виготовлення скляної маси, а в певних випадках і самого виробу. Спираючись на дані про склад матеріалу, можна здійснити лише геохімічні та технологічні спостереження. Негуманітарну за своїм характером ерудіцію необхідно перевести в систему координат історичних знань (Галибин 2001, с. 11, 60, 95). І ця справа є не менш складною ніж суто інженерний підхід. Тільки в історичному аспекті можна оцінити значення тих технологічних досягнень, котрі в сучасному виробництві є звичними або постають як окремішні випадки (Шапова 1982, с. 3).

Матеріали, з яких отримують скло, поділяються на головні і допоміжні. Головні, ті, що утворюють скло, — це сполуки, без яких скло як матеріал не може існувати. Крім кремнезему (SiO_2), до них відносяться лужні матеріали (сполуки з групи R_2O — Na_2O , K_2O), а також лужноземельні з групи RO (CaO та MgO).

Сюди ж входять оксиди свинцю та алюмінію. До допоміжних матеріалів відносяться барвники, глушники та знебарвлювачі (Щапова 1983, с. 26). У процесі утворення скла пропорції головних складових — Si/Al, Na/K, Ca/Mg — лишаються постійними, і їхнє співвідношення зберігається в готовому виробі. Така особливість допомагає визначити характер і походження сировини, з якої було зварене скло. Сировина у давнину мала безпосередній виробничо-географічний зв'язок зі склярством (Галибин 2001, с. 11).

Один із перших склад віконного скла із Помпеїв дослідив відомий французький спеціаліст в царині історії скла другої половини XIX ст. Є. Пеліго. Скло виявилось содовим, знебарвленим марганцем (Peligot 1887). У XX ст. число аналізів значно поповнилося (Boon 1966; Greiner-Wronowa, Stoch 1996; Dekówna 1996). Про склад віконного скла, що походить із міст Північного Понту, донедавна було відомо вкрай мало. Можна назвати лише «мокрый» аналіз скла із херсонеської майстерні, але недосконалий. У ньому не визначені знебарвлювачі (табл., ан. 3). Ще два, повніші, аналізи виконані для скла з Комарівського поселення (табл., ан. 1, 2).

З метою поповнення джерельної бази, на наше прохання, в Лабораторії археологічної технології ІМК РАН (аналітик В.О. Галібін) було зроблено повний кількісний спектральний аналіз віконного скла з Ольвії, Березані та Тіри (табл., ан. 4—23).

Однією з важливих характеристик скла є тип лужної сировини, що використовувалася для його виготовлення. У якості джерела лугів у склярстві античного часу використовували попіл солончакових рослин типу солесосу та натуральну соду (єгипетський натр). Перший тип сировини характерний для передньоазійської (континентальної) школи склярства, інший — для «давньоєгипетської», вірніше, середземноморської (Безбородов 1956, с. 25; 1969, с. 44—55; Forbes 1958, р. 260—261; Щапова 1998, с. 13—14; Галибин 2001, с. 75—76).

З огляду на методику визначення вихідної лужної сировини за даними складу готового скла (Щапова 1983, с. 28—30), усі наші проаналізовані зразки відносяться до содового скла.

Для визначення центрів виробництва скломаси показовим є співвідношення CaO : MgO. У добірці воно коливається від 5,3 до 25,0. Такий показник якісно вирізняє проаналізовані зразки від середнього показника (2,43) влас-

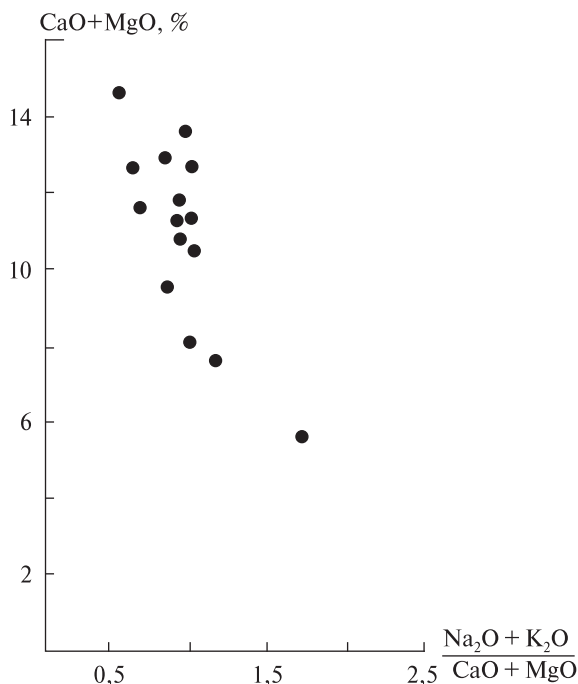

Рис. 2. Кількісно-якісна характеристика північнопричорноморського віконного скла

не давньоєгипетського скла другої половини II тис. до н. е. (пор.: Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 132). Для виготовлення скломаси були використані доломітові вапняки та доломіти (пор.: Stawiarska 1984; Щапова 1989, с. 97, табл. 3).

Скломасу також характеризує співвідношення лужної та лужноземельної сировини. Його числовий показник Ю.Л. Щапова запропонувала називати рецептурною нормою (RN) і використовувати для діагностики рецептів варіння скла та віднесення його до тієї чи іншої школи склярства (Щапова 1983, с. 45—47; 1989, с. 99—104). Скло, що аналізується, зварене за досить низькими нормами, що коливаються від 0,75 до 1,75 (рис. 2).

Певну роль у скловарінні відіграє глинозем. Його вміст у содовому склі є показником чистоти піску. Участь алюмінію у цьому процесі стає помітною, коли його вміст перевищує 2 %. Від цієї межі Al_2O_3 вводиться до основної формули скла (Щапова 1983, с. 31). У нашій добірці вміст глинозему коливається від 1,4 до 3,0 %. Це означає, що склороби використовували різні джерела піску.

Розбіжності у складі давнього скла породили багато класифікаційних систем. Ми дотримуємося класифікації В.О. Галібіна (Галибин 2001, с. 68—72). Проаналізоване тут скло належить до одного хімічного типу та двох геохімічних підтипів: 1) Si-Na-Ca; 2) Si(Al)-

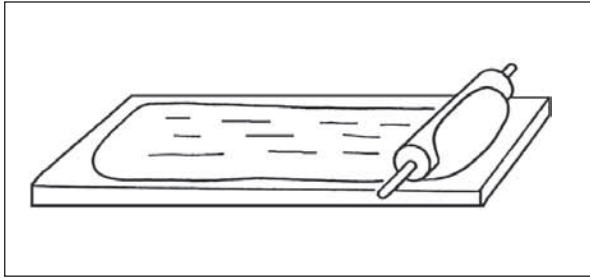

Рис. 3. Виготовлення пласкої скляної пластини методом виливання на плиті з подальшим вальцюванням заготовки (за: Львова 1979)

Na-Ca. Використання соди наче б то мало вказувати на те, що батьківщиною скломаси є долина Нілу, але за іншими показниками (CaO+MgO; CaO:MgO; RN) матеріал відрізняється від давньоєгипетського скла. Спостереження на графіку (рис. 2) накладаються на масиви близькосхідного II—I тис. до н. е. та візантійського скла. RN, за якими зварена скломаса зразків північнопричорноморського віконного скла, є значно нижчою за ті, що характерні для провінційноримської школи (пор.: Sayre, Smith 1961; Шапова 1983, с. 167—168, рис. 42; 1998). Це означає, що склороби працювали у середземноморсько-близькосхідних традиціях.

Однією з найцінніших і унікальних властивостей скла є його здатність бути прозорим, не мати кольору, пропускати сонячні промені. Але на шляху отримання такого скла існувало декілька перепон технологічного характеру. Щоб нейтралізувати небажану фарбувальну дію деяких домішок, використовували знебарвлювачі.

У нашій добірці домінує скло, знебарвлене за допомогою піролюзиту (ан. 12; 14—16, 19); освітлений стибієм виявився лише зразок 13. Комплексний знебарвлювач (Sb+Mn) засвідчений у пробах 11, 14—16 і 19. Такий показник може вказувати на використання при варінні скла перемеленого «зворотного бою» (Дзиговський, Островерхов 2000, с. 177).

Технологія виготовлення. Тривалий час місце скла серед інших матеріалів чітко не було визначене. Його порівнювали з самоцвітами, керамікою, кольоровими металами. Одна із давньоєгипетських назв скла, що відома у грецькому перекладі, звучить як λίθος χυτή або ж λίθινα χυτά — «камінь, що тече», «камінь, що плавиться» (Degeo 1981, р. 84—85; Шапова 1983, с. 63—65). Навіть на межі Середньовіччя та Нового часу Агрікола розташовував скло одночасно у розділах каменів та металів.

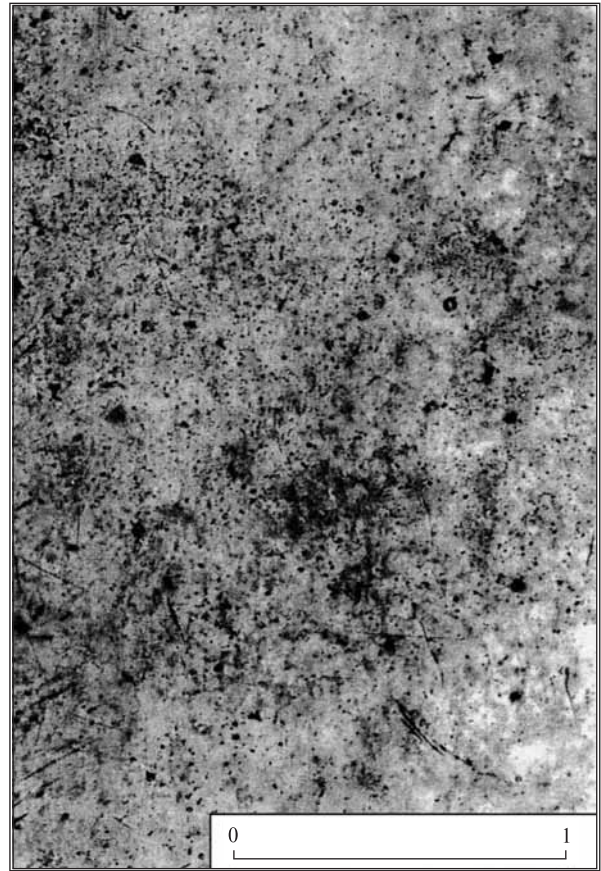

Рис. 4. Мікрошліф віконного скла з римської фортеці Гелігер у південному Уельсі (за: Dekówna 1996)

Учений аргументував це тим, що «воно (скло) може плавитися як плавке каміння та метали». Це перефразування слів Плінія: «*ut aes liquatu*» (Plin. N. H., XXXVI, 192). Як самостійна субстанція скло остаточно було осмислене лише у Новий час (Островерхов 2006).

Технологія обробки скломаси також є предметом спеціального вивчення та систематики. Виокремлюються два аспекти проблеми: технічний та історичний. Як пише Ю.Л. Шапова: «Історичний аспект теми робить технічні свідчення необхідними для оцінки рівня розвитку виробництва епохи, надає можливості оцінити темпи і напрями розвитку, оцінити характер змін, що відбуваються. Знати повну інформацію про виробництво того чи іншого часу — одне із завдань історії технології» (Шапова 1983, с. 67). Вивчаючи технологію давніх скляних виробів, ми наштовхуємося на відсутність писемних джерел. Тож історики скла змушені спиратися на технологічне вивчення артефактів, знайомитися з етнографічно відомою та сучасною технологією скла (Львова 1979; Шапова 1982а, с. 81; Дзиговський, Островерхов 2000, с. 32—33).

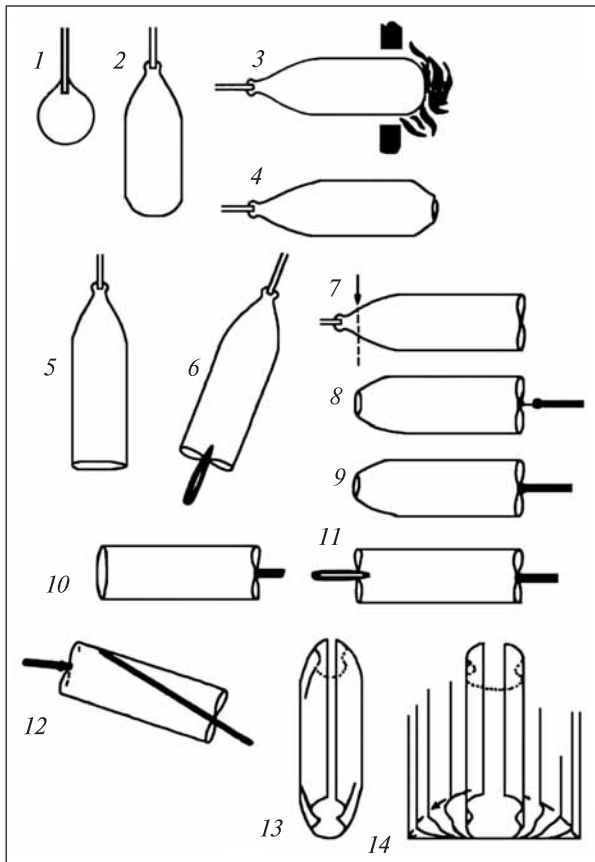

Рис. 5. «Халавний» спосіб виготовлення віконного скла за Теофілом (реконструкція Р. Шамбона)

В античну добу існувало декілька прийомів виготовлення віконного скла. Вважається, що найдавніше віконне скло виготовляли методом литва. Але опису цього процесу в античній літературі не збереглося, і гіпотеза базується на візуальному знайомстві з виглядом уламків, що дійшли до наших днів. На думку деяких авторів, античне віконне скло виливали в дерев'яних формах, які попередньо змочували водою. У цьому випадку можна було отримати відносно великі пластини з гладенькою поверхнею (Harberg 1958; Качалов 1959, с. 155—156). Прикладом плаского скла, виготовленого таким чином, може бути зразок, знайдений в Ольвії на розкопі Р-25 у 1984 р. (розкопки В.В. Крапівіної). Це досить товста (0,88 см) фрагментована пластинка з ідеально пласкими поверхнями розміром 5,0 × 5,0 см. З одного боку є скіс завширшки 0,7 см, що мабуть, призначався для закріплення скла в металевій рамі (Островерхов 1989а, с. 70).

Інший спосіб передбачав розкачування пом'якшеної заготовки на кам'яній чи керамічній плиті валиком (рис. 3) (Безбородов 1969, с. 141; Dekówna 1996, s. 40, гус. 10). На це вказують морфологічні прикмети більшос-

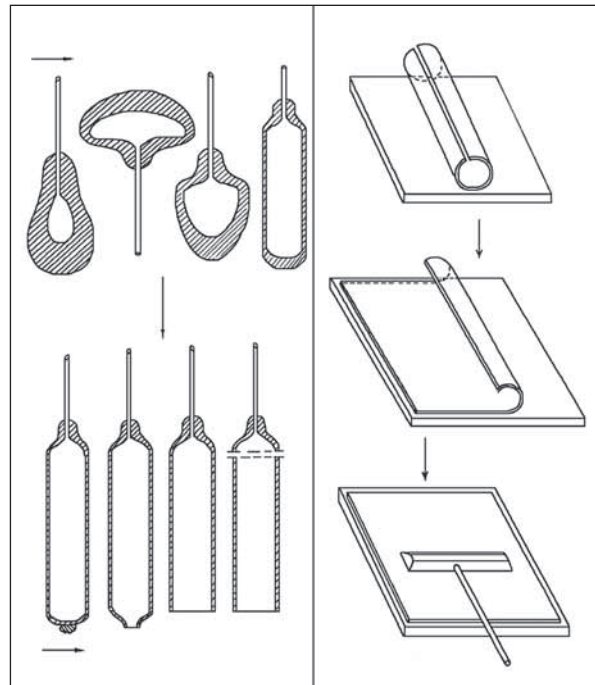

Рис. 6. «Халавний» спосіб виготовлення віконного скла (за: Качалов 1959)

ті знайдених зразків віконного скла: шершавість однієї зі сторін, наявність на ній вплавлених піщинок, часто матова поверхня стінок (рис. 4) (пор.: Шапова 1983, с. 74). Методом виливання виготовлено зразки віконного скла із Помпеїв, Геркуланума та деяких інших міст Італії, що датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е. Подібним чином виготовлене і віконне скло з Комарівського поселення (Шапова 1983, с. 150). Це рудиментарне явище, мабуть, було спричинене периферійністю склярства, що спонтанно виникало поза межами римського лімесу.

Лите віконне скло виготовляли у незначній кількості, воно було дорогим і часто недостатньо прозорим. Через це склороби римського часу продовжували пошуки нових методів отримання великих прозорих пластин і здешевлення такої продукції. Тож на зміну литому склу з часом прийшло видувне, після чого віконне скло стало доступним широким верствам населення (Harden 1961).

В історії склярства існували три способи отримання плаского скла шляхом видування. Перший — так зв. циліндр-прес — у кустарному виробництві зберігся до кінця XIX — початку XX ст. Два інші способи зводилися до виготовлення округлих шибок. Свідчень про їхнє використання в античну епоху немає.

Метод циліндр-преса у вітчизняній фаховій літературі отримав назву «халавя». Його

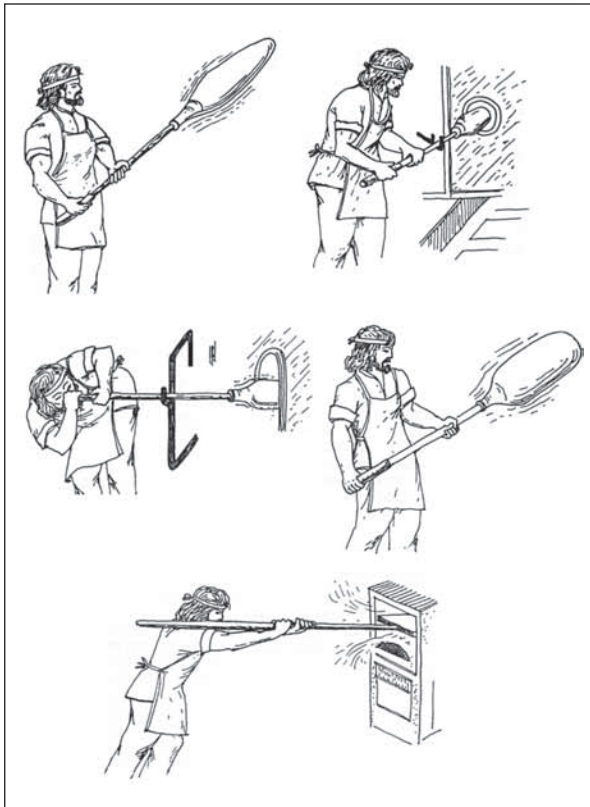

Рис. 7. «Халаявний» спосіб виготовлення віконного скла (за: Безбородов 1969)

детально описав Теофіл¹, а в сучасній літературі прокоментували М.М. Качалов, Р. Шамбон і М.О. Безбородов (Качалов 1959; Chambon 1963; Безбородов 1969, с. 141—145). За цим методом спершу видували кулеподібну заготовку, потім її розкачували на плиті і, розмахуючи нею, перетворювали на циліндр. Після охолодження дно і верхню частину відрізували. Циліндр, що лишився, надрізуали по всій довжині і вкладали на пласку глиняну чи кам'яну плиту, влаштовану в особливій «правильній» печі. Тут при поступовому розігріванні та розрівнюванні за допомогою дерев'яної «праски» циліндр розправляли в плаский лист. У цьому разі віконне скло було досить тонким, але листи були невеликі, а поверхня, що контактувала з плитою, нерівна й шершава (рис. 5—7).

За спостереженнями Ю.Л. Шапової, саме цим способом виготовляли віконне скло в херсонській майстерні. Знайдені там відходи ви-

¹ Теофіл (Theophilus Presbyter) — монах-бенектинiecь, жив у XII ст., автор праці «*Schedula diversarum artibus*» — «Список різних мистецтв», другий том якої присвячено склоробній справі та розпису по склу. Деякі дослідники вважають, що псевдонімом «пресвітер Теофіл» скористався німецький митець Рогер із Хельмарсхаузена (про нього: Манускрипт... 1963; Шапова 1972).

робництва були не пласкі, а ледь загнуті по колу. Діаметр кола сягав 30 см, бульбашки еліптичної форми, якими насичене скло, витягнуті перпендикулярно до площини кола (рис. 1). Як вважає дослідниця, на певному етапі виготовлення майбутнє віконне скло мало вигляд товстостінного циліндра діаметром до 30 см. Але за цими знахідками не можна детально відтворити весь процес виготовлення херсонського «халаявного» скла (Шапова 1983, с. 154—155).

Залишки склоробних майстерень. Поняття «скло» та «склярство» різні за змістом, об'ємом, глибиною та методикою дослідження. Історія склярства — історико-виробничий аспект в історії цього матеріалу. Давнє та середньовічне скло як поняття означає виготовлення його у домашинну епоху. Матеріальне відображення воно має в готових виробках, бракованих та інших рештках. До знарядь виробництва (техніки), пов'язаних з варінням скла, відносяться склоробні печі, скловарильні глечики та тиглі. Вони мають узагальнену назву вогнетриви (Безбородов 1969, с. 75—89; Шапова 1983, с. 76—85; 1998, с. 7; 2000, с. 106; Дзиговский, Островерхов 2000, с. 35 сл.).

Безпосереднім свідомством виготовлення віконного скла є наявність майстерень з відходами виробництва. У Північному Причорномор'ї відкрито декілька подібних комплексів. За облаштуванням вони близькі до склоробних майстерень, зображення яких бачимо на деяких середньовічних образотворчих текстах (рис. 8, 9).

Херсонська майстерня, що діяла у III—IV ст., розташовувалася на околиці міста (квартал XXV), поблизу сучасного берега моря. Вона мала три печі. Біля комплексу знайдено значну кількість відходів виробництва та бракованої продукції. Оскільки холодний декор робили в іншому місці (Белов 1965; 1969), то цю майстерню слід відносити до типу гут. На думку Ю.Л. Шапової, виробництво в ній було орієнтоване, головним чином, на внутрішній ринок. Комплекс існував близько 5—10 років. Мабуть, у місті існувало декілька подібних майстерень, спадково пов'язаних між собою (Шапова 1983, с. 153—156; 1998, с. 40—41).

Сліди склярства, зокрема й виробництва віконного скла, датовані до 240 р., зафіксовані в Горгіпії. Комплекси також розташовувалися на околицях поблизу міських стін. У будинку 27 знайдено рештки склярні (рис. 10) зі шматками скляного шлаку, оплавленими уламками скла, відбитого від понтії, скалки скла з тиглів тощо (рис. 11). Значну кількість залишків склоробного виробництва та сировинних матеріалів, зокрема й «зворотного бою», знайдено і в ін-

Таблиця. Хімічний склад віконного скла римського та середньовічного часів

№ п/п	Паспорт	Характеристика	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	MnO	Sb ₂ O ₃	Примітки: джерела; інші окисли; хімічний тип; знебарвлювач
1	Комарів, III—IV ст.	прозоре, без кольору	1,68	20,83	—	5,53	0,85	1,3	0,95	Н. в.	Безбородов 1969, табл. 1, ан. 9; «мокрый» аналіз; SiO ₂ = 68,24 %; SO ₂ = 0,1 %; тип: Si-Na-Ca; знебарвлювач: Mn
2	—//—	—//—	2,1	20,32	—	5,60	1,05	1,32	0,89	Н. в.	Безбородов 1969, табл. 1, ан. 18; «мокрый» аналіз; SiO ₂ = 68,09 %; SO ₂ = 0,21 %; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn
3	Херсонес склоробна майстерня, III—IV ст.	прозоре, з зеленкуватим відтінком	2,65	22,02	—	8,43	0,85	1,25	Н. в.	Н. в.	Безбородов 1969, табл. 1, ан. 107; «мокрый» аналіз; SiO ₂ = 64,7 %; Si(Al)-Na-Ca; Si-Na-Ca; знебарвлювач не визначався
4	—//—	—//—	1,88	21,61	—	6,45	0,65	0,45	Н. в.	Н. в.	Безбородов 1969, табл. 1, ан. 108; «мокрый» аналіз; SiO ₂ = 68,54 %; тип: Si-Na-Ca; знебарвлювач не визначався
5	Ольвія, 1984; P-25/620	прозоре, з блакитним відтінком	2,4	8,5	—	9	0,75	0,55	0,25	—	Кількісний спектральний аналіз. ПМК РАН: ан. 492/15; тип: Si-Na-Ca; знебарвлювач: Mn
6	Ольвія, 1984; P-25/717	—//—	2,4	13	—	12	0,8	0,6	0,4	—	Ан. 492/25; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn
7	Ольвія, 1984; P-25/621	—//—	1,9	9	—	7	0,5	0,5	0,22	—	Ан. 492/26; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn
8	Ольвія, 1984; P-25/146	—//—	2,4	10	—	10	0,75	0,6	0,4	—	Ан. 492/30; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn
9	Ольвія, 1984; P-25ю/132	—//—	2,9	11	—	11	0,9	0,6	0,8	—	Ан. 492/34; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn
10	Ольвія, 1984; P-25/371	—//—	1,3	10	—	5,5	0,3	0,4	0,17	—	Ан. 492/37; тип: Si-Na-Ca; знебарвлювач: Mn
11	Ольвія, 1984; P-25ю/195	—//—	2,5	12	—	11	0,7	0,85	1,0	0,18	Ан. 492/38; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn+Sb
12	Ольвія, 1984; P-25ю/247	—//—	3,2	11	—	12	1,0	0,7	1,2	—	Ан. 492/51; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn

№ п/п	Паспорт	Характеристика	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	MnO	Sb ₂ O ₃	Примітки: джерела; інші окисли; хімічний тип; знебарвлювач
13	Березань, 1927; ОАМ, А-51885	прозоре, з блакитним відтінком	2,1	11	—	10	0,5	0,6	0,02	0,13	Ан. 491/48; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Sb
14	Березань, 1927; ОАМ, А-51900	—//—	3,0	8	—	12	0,6	0,8	1,1	0,10	Ан. 491/50; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn+Sb
15	Березань, 1927; ОАМ, А-51860	—//—	2,6	8	—	11	0,6	0,6	0,02	0,11	Ан. 491/49; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Sb
16	Тіра; фонди ОАМ, б/п;	прозоре, з зеленкуватим відтінком	2,8	12	—	13	0,55	0,8	0,9	0,35	Ан. 491/39; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn+Sb
17а	Тіра; фонди ОАМ, б/п; а) скло	—//—	0,65	10	—	11	0,14	0,2	0,01	—	Ан. 491/40; тип: Si-Na-Ca; скло знебарвлювалося
17б	б) рослинний орнамент	жовте	1,0	сліди	—	2,1	0,2	0,5	0,07	—	Ан. 491/41; PbO = 0,4%; Cr = 1,0 %; Zn = 1,0
18	Тіра, кат. Штерна VI/968; ОАМ, А-51466	прозоре, з зеленкуватим відтінком	3,0	6,5	—	14	0,55	0,55	1,4	—	Ан. № 492/42; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn
19	Тіра, кат. Штерна VI/968; ОАМ, А-51465	—//—	1,4	8,5	—	7,5	0,5	0,55	0,36	0,4	Ан. 491/43; тип: Si-Na-Ca; знебарвлювач: Mn+Sb; P ₂ O ₅ =5,5 %
20	Тіра, кат. Штерна VI/990	—//—	2,4	0,3	19	11	3,0	1,1	0,8	—	Ан. 491/44; тип: Si(Al)-K-Ca(Mg); P ₂ O ₅ = 3,2 %; скло зварене на попелі континентальних рослин. Західноєвропейська школа склярства. Середньовіччя.
21	Тіра; ОАМ, А-51709/12	—//—	1,8	0,2	15	19	2,0	0,4	2,1	—	Ан. 491/45; тип: Si-K-Ca(Mg); P ₂ O ₅ = 3,2 %; скло зварене на попелі континентальних рослин. Західноєвропейська школа склярства. Середньовіччя.

№ п/п	Паспорт	Характеристика	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	MnO	Sb ₂ O ₃	Примітки: джерела; інші окисли; хімічний тип; знебарвлювач
22	Тіра; ОАМ, А-51707	прозоре, з зеленкуватим відтінком	1,7	0,16	12	20	4,0	0,3	2,1	—	Ан. 491/46; тип: Si-K-Ca(Mg); скло зварене на попелі континентальних рослин. Західно-європейська школа склярства. Середньовіччя.
23	Тіра; ОАМ, б/п	—//—	1,7	6	4,5	15	1,1	0,7	1,2	—	Ан. 491/46; тип: Si-Na,K-Ca(Mg); скло зварене на попелі рослин, в яких співвідношення Na/K є приблизно однаковим (солома злакових?). Один із варіантів візантійської школи склярства. Балкани?
24	Іллічеве, майстерня VI ст.	—//—	2,7	24	—	15	1,8	1,3	3,4	0,12	Шапова 1998, Прилож. II, ан. 17; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn+Sb; BaO = 0,1
25	—//—	—//—	2,6	11	—	15	1,8	1,1	2,5	0,4	Шапова 1998, Прилож. II, ан. 18; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn+Sb; BaO = 0,1
26	—//—	—//—	2,9	11	—	13	1,4	5,0	1,3	1,7	Шапова 1998, Прилож. II, ан. 19; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn+Sb; BaO = 0,13
27	—//—	прозоре зелене	2,8	12	—	13	1,5	0,9	1,2	0,9	Шапова 1998, Прилож. II, ан. 20; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn+Sb; BaO = 0,12
28	Іллічеве майстерня, товарний напів- фабрикат (фрита)	—//—	2,1	12	—	11	0,95	0,82	0,9	0,8	Шапова 1998, Прилож. II, ан. 20; тип: Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач: Mn+Sb; BaO = 0,12

Примітки: 1) основу скла складає кремнезем, вміст якого вираховується (100 % мінус сума всіх перерахованих у таблиці елементів); 2) межа чутливості методу на калій близько 1 %. Н. в. — вміст окислу в склі не визначався.

ших комплексах. На жаль, детального опису уламків плаского скла у публікації не подано (Алексеева, Сорокина 2007).

Залишки склоробної майстерні другої половини II — початку III ст. відкриті в околицях городища Алма-Кермен біля с. Завітне під

Бахчисараєм. Три печі (рис. 12, 1) супроводжувалися знахідками недовареної скляної маси, товарного скляного бою, бракованого посуду тощо. На думку дослідників, у майстерні виконували весь комплекс робіт: від варіння скла до декорування у гарячому стані готової про-

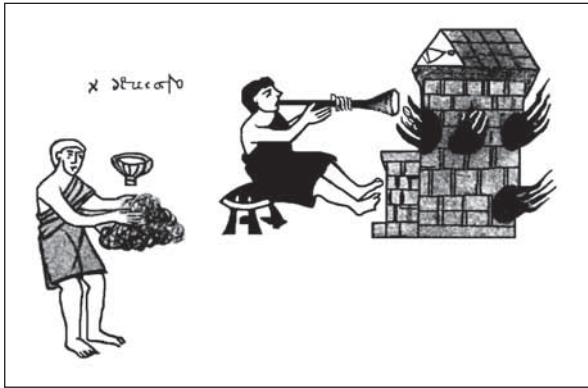

Рис. 8. Зображення склярні в рукописі Рабануса Мауруса, 1023 р. (за: Безбородов 1969)

дукції. Виникнення майстерні Т.М. Висотська пов'язує з перебуванням у Криму векселяцій XI Клавдієвого легіону (Висотська 1964). Хоча уламків листового скла тут не знайдено, але, враховуючи номенклатуру продукції синхронних і дещо пізніших майстерень, відкритих у Північному та Західному Причорномор'ї (Николаєва 1991, с. 53; Шапова 1998, с. 52; Olczak 1998), ми не виключаємо можливості виробництва в Алма-Кермені й віконного скла.

У зв'язку з широким використанням віконного скла в Ольвії та навколишніх городищах її хори, в Тірі, а також знахідками склярства римського часу у цих містах (Островерхов 2009, с. 63, ан. 13—18), ми не виключаємо, що плоскі пластини виготовляли і тут. Можливо, як і в Алма-Кермені, носіями склоробних виробничих традицій у цих містах були римські легіонери (пор.: Цветаєва 1979, с. 74—75).

Залишки склоробної майстерні були відкриті М.Ю. Смішком на поселенні III—IV ст. біля с. Комарів у Чернівецькій обл. Серед інших виробів, браку та інструментарію склярів, тут знайдено і зразки віконного скла. Чи були вони виготовлені на місці, чи завезені з заходу, поки що неясно. Але не викликає сумніву зв'язок майстрів з провінційноримським склярством (Шапова 1983, с. 143—153).

Закінчуючи огляд, зупинимося на нещодавно відкритій склоробній майстерні поблизу с. Ілліч на Тамані (ймовірний Трапезунт Йордана), датованої часом Юстиніана. Матеріали майстерні значною мірою проливають світло на виробництво віконного скла та іншої скляної продукції у попередній час. Крім печей та різноманітних інструментів (ручний млинок для подрібнення піску та «зворотного скляного бою», залізні обценьки з краплиною розплавленого скла, кам'яні гладенькі плитки для «прасування» плоского скла, тиглі із застиглою

Рис. 9. Зображення склоробної майстерні на малюнку французького митця Жана де Бургоня, 1340 р. (за: Безбородов 1969)

скляною масою тощо), тут знайдено значну кількість фрагментованих та бракованих виробів. Віконне скло репрезентоване і прямокутними плитками, і округлими «лунницями» (Николаєва 1991).

Важливі дані отримано завдяки кількісному спектральному аналізу зразків віконного скла та товарного напівфабрикату (фрити) (Шапова 1998, прилож. II, ан. 17—21). Аналізи вкрай цікаві (табл., ан. 24—28). Усі навіски виявилися содовими, звареними за $RN \approx 1$ і освітленими комплексним знебарвлювачем ($Mn+Sb$), що відповідає традиціям близькосхідного грецького, центральноримського та ранньовізантійського склярства. Мабуть, на Іллічівське городище завозили скляні напівфабрикати, як це було в ранньовізантійській майстерні поблизу Сандинські (Болгарія) і майстерні поблизу Софії Київської на території давнього Києва (Шапова 1998, с. 44—47).

Особливу увагу привертає наявність у проаналізованих зразках оксиду — індикатора барію. У межах близько 1 % він є у зразках листового скла та напівфабрикатах. Свого часу Зелігман та Бек дійшли висновку, що «присутність барію у кількостях, значніших ніж сліди, вказує на далекосхідне походження і на час не пізніше ніж династія Хань» (Seligman, Beck 1938, р. 22, 48). Значно пізніше В.О. Галібін підтвердив цей

висновок, але зауважив, що скло з підвищеним вмістом ВаО трапляється також у пам'ятках чжурчженів XI—XIII ст. (Галибин 2001, с. 50, 67, табл. 28). У нашому ж випадку наявність барію, скоріше, відбиває склад використаних сировинних матеріалів або ж штучну додачу в незначних кількостях бариту ($BaCO_3$) з метою надання склу особливої прозорості та блиску. З огляду на обмеженість джерельної бази відповісти на запитання, в якому місці ранньовізантійського світу виготовляли подібну фриту, поки що неможливо.

Семантика

Одну з характерних рис традиційного світогляду складає «всесакральність». «Суттєвим, реальним є лише те, що сакралізоване, лише те, що є частиною космосу... Тільки в сакралізованому світі відомі правила його організації, ті, що відносяться до структури простору та часу. Поза ним — хаос, царица випадковостей» (Топоров 1973, с. 114). Серед найважливіших властивостей, які фіксувала давня людина, були матеріал та форма речі. Співвідношення в системах «знак—матеріал» і «знак—річ» обумовлювалися історичними та соціальними причинами. В семіотичі досить добре розроблено проблематику семантики речей. Головною ідеєю подібних розробок є теза про поліфункціональне призначення речей. Крім утилітарного, за певних обставин артефакти набувають ще й ритуальної функції, яка не завжди ідентична першій (Байбурин 1981; Топорков 1989).

Все сказане повною мірою стосується і скла як матеріалу та виробів з нього. У давнину прозоре безбарвне скло розглядалося як різновид гірського кришталю (гр. *ὑαλόπετρα* — «скляний камінь», *κρύσταλλος*; лат. *cristallos*) чи гіаліту (< гр. *ὑαλος*) — безбарвного каменю із сімейства опалів (Куликов 1982, с. 46; Дзиговський, Островерхов 2007), які вважалися джерелом божественного вогню та світла. Діодор Сицилійський писав, що «кришталю» утворюється внаслідок перетворення чистої води на тверде тіло не за посередництва холоду, а за допомогою сили божественного Геліуса. В одному із гімнів, авторство якого приписується Орфею, говориться:

*В руки візьми ти кришталю,
Незрівнянний, сяючий камінь.
Відблиск небесного проміння ховається у цьому чудовому камені.
Радують серце богів його неземна прозорість.
Якщо з кришталем в руці підійдеш ти до священного храму,
Прохання смиренному твоєму ніколи не беса не відмовлять...*

(Античные гимны 1988, с. 179).

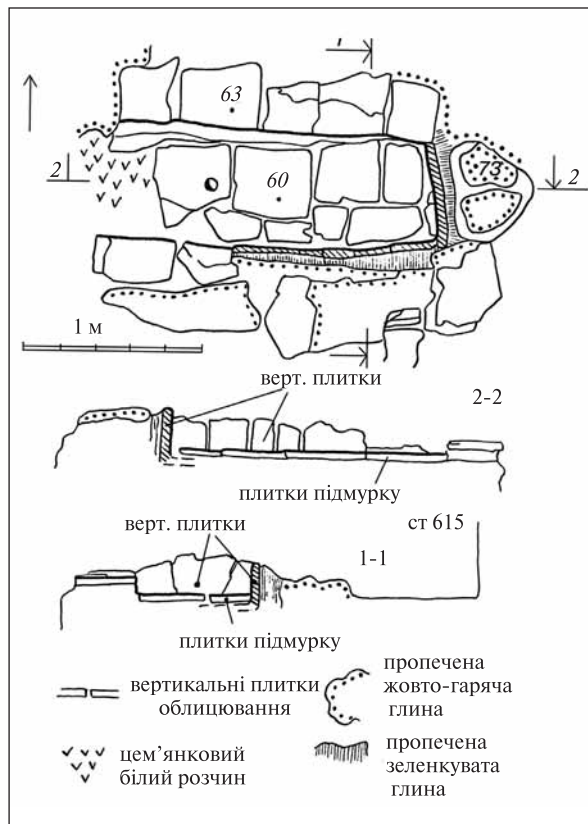

Рис. 10. Будинок 27 із залишками склоробної печі з Горгіпії (за: Алексеева, Сорокина 2007)

У давнину побутували погляди, згідно з якими небесна «твердь», за якою в опричній, кромішній, зовнішній темряві (гр. *τὸ σκότος*; *τὸ ἐχότερον*; слов. «тьма кромешна» від «крім»; англ. *outer darkness* тощо) перебувало найдавніше покоління богів, була з кришталю, скла або ж криги (Фрагменты... 1989, с. 364). Подібні уявлення перекочували до християнства, про що свідчать апокрифи, а в народному середовищі вони дожили до кінця XIX ст. (Георгиева 1983, с. 13, прим. 2). Таким чином, маючи шматок скла на землі, смертна людина мала у своєму розпорядженні шматочок космосу, «в малому побачивши склі весь небесний ефір» (Claud. Archim. m., Sphaer, 1, 4, 5).

Значне символічне навантаження в часи античності та середньовіччя мало і віконне скло (гр. *ὑαλοπίνακας*, *ὑαλοπίνακαξ*; *τζάμι*; лат. *vitrum*; фр. *vitre*; блгр. *окно*). Семантика вікна і шибки як його невід'ємної частини є похідною від праслов. *окъно* — око; англ. *window* — від давньоісланд. *vindanga* — «око вітру» (Фасмер 1987, т. 3, с. 128). Своєю чергою, поняття «око» знаходиться в одному семантичному ряді з такими категоріями як «джерело» (семіт. *'sin* — око; джерело води, світла). Ще більше розгорнутим є семантичний ряд «джерело → око →

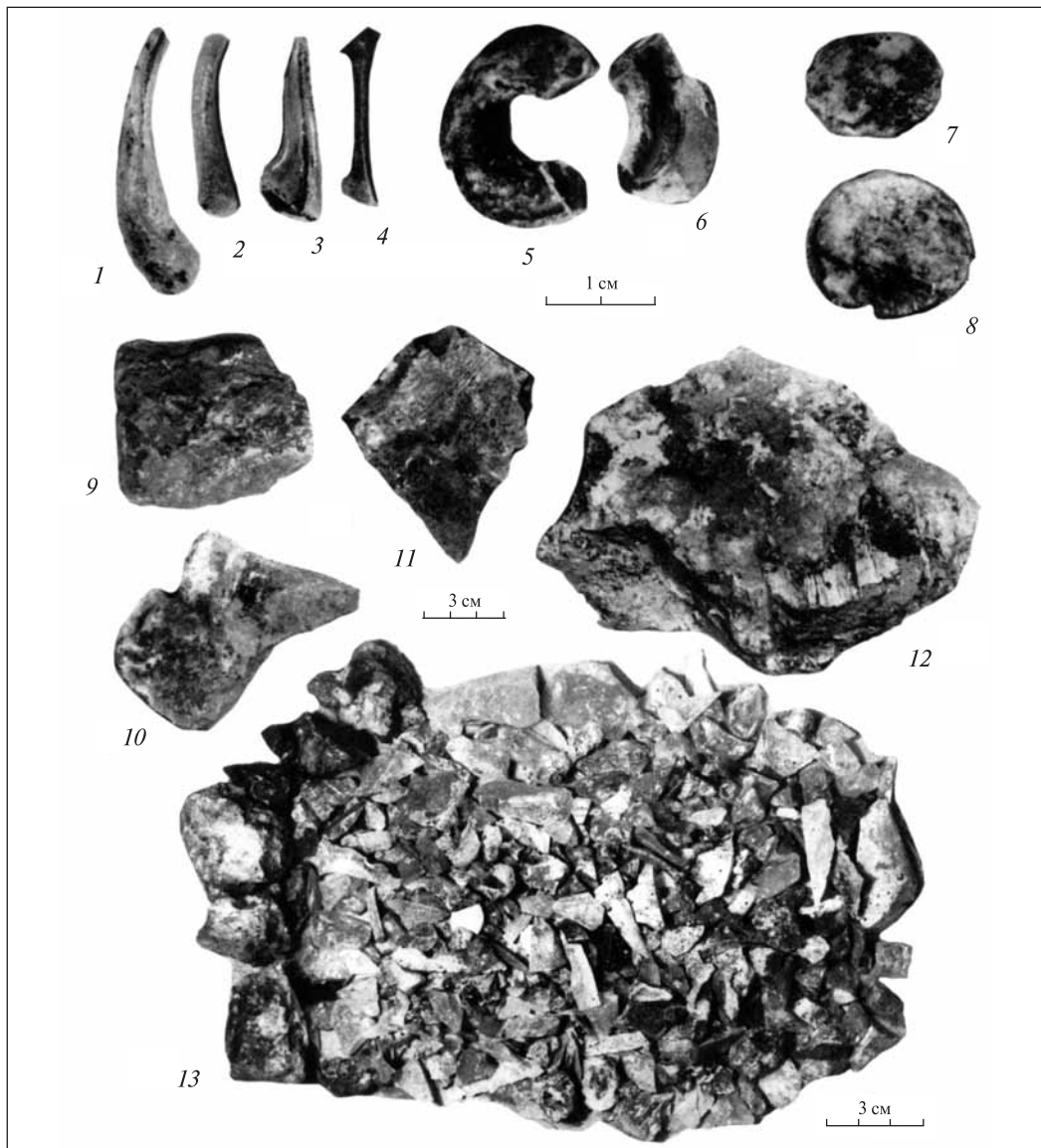

Рис. 11. Залишки склярства у будинку 27 у Горгіпії (за: Алексеева, Сорокина 2007)

світло → сонце → всезнання». Він простежується у багатьох міфологіях (Дьяконов 1990, с. 130—131, 218, прим. 27).

Подібну до віконного скла семантику мали й скляні дзеркала (старосл. *зръцало*; церксл. *зерцало*; укр. *люстро*, *свічадо*; польське *zwierciadło*). Дослідники пов'язують походження слова з лат. *speculum* — зріти (Фасмер 1986, т. 2, с. 95). У символіці дзеркала виокремлюють два аспекти. Люстро було символом світла, сонця, плодючості, еротики, жіночого первня. Тож воно відіграло особливу роль у весільних обрядах. З іншого боку, свічадо — це магічна й мантична річ, що має властивість відбивати світ, бачити минуле й передбачати майбутнє. В античних та середньовічних вченнях дзеркало фігурує як річ, у якій можна побачити вічність, сутність буття. Звідси роль люстра в орфічному вченні про відроджен-

ня після смерті тощо. У греків дзеркала часто мали культове призначення і були невід'ємним атрибутом жерців (Хазанов 1964; Бессонова 1983, с. 102—103; Скржинская 1984, с. 117).

Таким чином, використання в античній час та епоху середньовіччя віконного скла та похідних від нього плоских форм мало не тільки практичні, але й ідеологічні засади. Християни запозичили багато символів із пізньоантичних синкретичних релігій. Блаженний Августин подібну конвергенцію пояснював наступним чином: «Християни менше ніж інші мусять відкидати щось добре тільки через те, що воно належить тому чи іншому, тільки Бог — творець і володар всього. Тому продовжувати добрі звичаї, що мали місце в ідопоклонників, зберігати культові речі та будівлі, якими вони користувалися, це означає відібрати у них те, що їм не на-

лежить, повернути істинному володареві, Богу, присвячуючи йому безпосередньо в його культурі й опосередковано в культурі святих» (цит. за: Ранович 1941, с. 185). Як і в язичників, у християнській символіці семантика віконного скла тісно пов'язувалася з уявленнями про світло та його джерела. Адже світло у храмі особливе — надприродне, це образ небесного світла (Шапова 1998, с. 52).

Висновки

Віконне скло, що вперше з'явилося у середині I ст. до н. е. на італійських теренах та на східному узбережжі Середземного моря (Тір, Сидон та інші міста), спочатку використовувалося обмежено. Широкого розповсюдження воно набуло вже у II—IV ст. на території Римської імперії та за її межами. Винахід віконного скла призвів до своєрідної революції в архітектурі, вніс суттєві зміни в побут та культуру населення пізньоантичного та ранньосередньовічного світів. Ось як оцінював цю інновацію Симпій — поет кінця IV — початку V ст.:

*Я прозоре наскрізь, нема у мене зупинки для погляду,
Я пропускаю наскрізь людський поспішаючий зір.
Сонце в мені блищить, і від зимової завірюхи я захист*
(Sympos. Allniamae, 68).

Зважаючи на кліматичні умови, винахід мав широке застосування в Західній та Східній Європі. В перші століття нової ери на північних берегах Чорного моря склали вікна у культових спорудах, військово-адміністративних будівлях римських цитаделей, житлових та господарчих приміщеннях. Його використання засвідчене не тільки у великих центрах (Пантікапей, Херсонес, Ольвія, Тіра), але і в невеликих містах (Тірітака, Мірмекій, Фанагорія, Ніконій та ін.), на поселеннях (Березань, хора Ольвії) та навіть у глибинах континенту (Комарів). У II—IV ст. у Північному Причорномор'ї функціонували склоробні майстерні, де, крім посуду та прикрас, виготовляли віконне скло. З огляду на склад скла, носіями виробничих традицій були тут вихідці з Малої Азії та Апеннінського півострова.

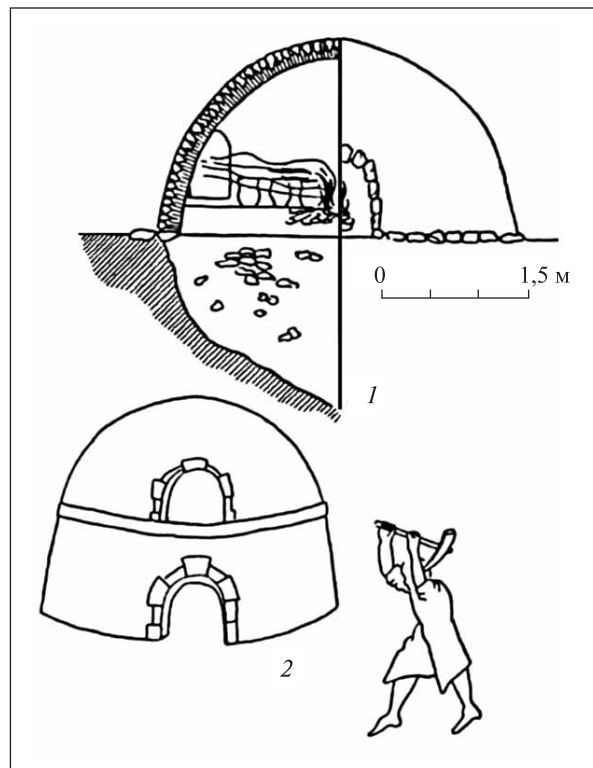

Рис. 12. Реконструкція склоробної майстерні в Алма-Кермені (1) і венеціанська купольна піч XVI ст. (2) (відповідно за: Висотська 1964 і Фармаковский 1922)

ликих містах (Тірітака, Мірмекій, Фанагорія, Ніконій та ін.), на поселеннях (Березань, хора Ольвії) та навіть у глибинах континенту (Комарів). У II—IV ст. у Північному Причорномор'ї функціонували склоробні майстерні, де, крім посуду та прикрас, виготовляли віконне скло. З огляду на склад скла, носіями виробничих традицій були тут вихідці з Малої Азії та Апеннінського півострова.

Абдуразаков А.А., Безбородов М.А. Средневековые стекла Средней Азии. — Ташкент, 1966.

Алексеева Е.М., Сорокина Н.П. Коллекция стекла античной Горгииппии. — М., 2007.

Античные гимны. — М., 1988.

Байбурун А.К. Семиотический статус вещей и мифология // СМАЭ. — 1981. — XXXVII. — С. 215—226.

Безбородов М.А. Стеклоделие в Древней Руси. — Минск, 1956.

Безбородов М.А. Химия и технология древних и средневековых стекол. — Минск, 1969.

Белов Г.Д. Стеклоделие в Херсонесе // СА. — 1965. — № 3. — С. 237—239.

Белов Г.Д. Стеклоделательная мастерская в Херсонесе // КСИА. — 1969. — 116. — С. 80—84.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983.

Бруяко И.В., Дзиговский А.Н., Секерская Н.М. Никоний римской эпохи. — Одесса, 2008.

Висотська Т.М. Про виробництво скла в пізньоантичному Криму // Археологія. — 1964. — XVI. — С. 7—20.

Гайдукевич В.Ф. Античные керамические обжигательные печи // ИГАИМК. — 1934. — 80. — С. 1—116.

Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. // МИА. — 1958. — 85. — С. 149—218.

Галибин В.А. Состав стекла как археологический источник. — СПб., 2001.

- Георгиева И. Българска народна митология. — София, 1983.
- Дзиговский А.Н., Островецков А.С. Стекло как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени Украины, Молдовы и Российского Подонья. — Одесса, 2000.
- Дзиговский А.Н., Островецков А.С. До сарматского сакрального материализма // Лукомор'я. — Одеса, 2007. — 1. — С. 11—42.
- Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. — М., 1990.
- Качалов Н.Н. Стекло. — М., 1959.
- Крапивина В.Н. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.
- Крапивина В.Н. Изделия из стекла с поселения на о. Березань // *Vorystenika-2004*. — Николаев, 2004. — С. 31—34.
- Куликов Б.Ф. Словарь камней-самоцветов. — Л., 1982.
- Львова З.А. Технологическая классификация изделий из стекла // АСГЭ. — 1979. — 20. — С. 90—103.
- Манускрипт Теофила «Записка о разных искусствах» // Сообщения ЦНИЛКРМХИ. — М., 1963. — 7. — С. 101—117.
- Николаева Э.Я. Стеклоделие на Боспоре // КСИА. — 1991. — 204. — С. 50—57.
- Островецков А.С. Оконное стекло античных городов Северного Причерноморья // Стекло и керамика. — М., 1989. — С. 25—26.
- Островецков А.С. Производство и применение оконного стекла в античных городах Северного Причерноморья // ОИЕТ. — К., 1989а. — 37. — С. 68—75.
- Островецков А.С. Парадигмы древнего стекла // ССИА. — 2006. — 3. — С. 409—468.
- Островецков А.С. Скляні парфумні палички римського часу // Археологія. — 2009. — № 4. — С. 57—68.
- Ранович А. Очерки истории раннехристианской церкви. — М., 1941.
- Скржинская М.В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // АКСП. — К., 1984. — С. 105—129.
- Сорокина Н.П. Стекло из раскопок Пантикапея в 1945—1958 гг. // МИА. — 1962. — 103. — С. 210—236.
- Топорков А.Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л., 1989. — С. 89—101.
- Топоров В.Н. О космологических источниках раннеисторических описаний // Уч. ЗТГУ. ТЗС. — 1973. — 308. — С. 102—120.
- Фармаковский В.М. Римские стекловаренные печи // Труды Института археологической техники. — Петроград, 1922. — 1.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1986—1987. — Т. 1—4.
- Фрагменты ранних греческих философов. — М., 1989. — Ч. 1.
- Хазанов А.М. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов // СЭ. — 1964. — № 3. — С. 67—81.
- Цветашева Г.А. Боспор и Рим. — М., 1979.
- Щапова Ю.Л. Трактат Теофила и производство стекла в средневековой Европе // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 191—197.
- Щапова Ю.Л. История стеклоделия в древности и средневековье: Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. — М., 1982.
- Щапова Ю.Л. Об эволюции в стеклоделии древнейших эпох // Естественные науки и археология в изучении древних производств. — М., 1982а. — С. 81—91.
- Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983.
- Щапова Ю.Л. Древнее стекло: морфология, технология, химический состав. — М., 1989.
- Щапова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. — М., 1998.
- Щапова Ю.Л. Введение в вещеведение. — М., 2000.
- Boon G.C. Roman Window Glass from Wales // JGS. — 1966. — Vol. VIII. — P. 41—45.
- Chambon R. L'évolution des procédés de fabrication manuelle du verre à vitres du dixième siècle à nos jours // *Advances in Glass Technology*. — N.-Y., 1963. — Part 2. — P. 165—178.
- Czurda-Ruth B. Die Römische Gläser von Magdalensberg. — Klagenfurt, 1979. — S. 218—226.
- Dekówna M. Szkło okienne z forty rzymskiego w Gelligaer w południowej Walii // AUNC. — 1996. — S. 7—68.
- Deroy L. Linguistique et histoire du verre antique // *Ann... du 8^e I'CAIHV*. — Lige, 1981. — P. 83—88.
- Forbes R.L. Chemical, culinary and cosmetic arts // *A History of Technology*. — Oxford, 1958. — Vol. 1.
- Greiner-Wronowa E., Stoch L. SEM investigation of excavated window glass // AUNC. — 1996. — S. 69—78.
- Haevernick Th.E. Hellenistische Glasfingerringe // *JbRGZM*. — 1969. — S. 175—182.
- Haevernick Th.E., Hahweinheimer B.C. Untersuchungen römischer Fenstergläser // *SJb*. — 1955. — № 4. — S. 65—73.
- Harberer W. Der Werkstoff Glas in Altertume // *GB*. — 1958. — H. 31. — № 5. — S. 189—190.

- Harden D.B.* Roman Glass from Karanis. — Michigan, 1936.
- Harden D.B.* Domestic Window Glass: Roman, Saxon and Medieval // *Studies in Building History. Essays in Recognition of B.H. St. O'Neil*, 1961. — P. 39—63.
- Kisa A.* Das Glas im Altertume. — Leipzig, 1908. — Bd. 1—3.
- Olczak J.* Produkcja szkła w rzymskim i wczesnobizantyjskim Nowae w swietle zrodel archeologicznych (Mezja Dolna). — Toruń, 1998.
- Sayre E.V., Smith R.W.* Compositional Categories of Ancient Glass // *Science*. — 1961. — Vol. 133. — № 3467. — P. 1824—1825.
- Seligman C.G., Beck H.C.* Far Eastern Glass: Some Eastern origins // *The Museum of Far Eastern Antiquities*. — Stockholm, 1938. — Bull. 10. — P. 73—110.
- Stawiarska T.* Szkła z okresu wpływów rzymskich z północnej Polski // *Studium technologiczne*. — Ossolineum, 1984. — S. 24—27.

Надійшла 11.02.2010

A.C. Острроверхов

ОКОННОЕ СТЕКЛО ИЗ АНТИЧНЫХ ГОРОДОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ (опыт комплексного исследования)

Уникальные свойства стекла — возможность быть прозрачным, пропускать солнечный свет и задерживать холод — начали использоваться в практических целях с римского времени. Одна из форм их реализации — изобретение оконного стекла и производных плоских форм (витражи и т. п.).

Древнейшие образцы оконного стекла происходят из Помпей и Геркуланума. В первые столетия н. э. его широко использовали на территории Римской империи и за ее пределами. Оконное стекло часто находят в римских слоях городов Северного Понта (Боспор, Херсонес, Ольвия, Березань, Тира, Никоний). Подобные артефакты встречаются на городищах Ольвийской округи (Козырка, Петуховка, Скелька и др.). В III—IV вв. оконное стекло бывало в глубинах континента (поселение дакийской культуры Комарово в Черновицкой обл.).

О составе оконного стекла, происходящего из античных городов Северного Причерноморья, до последнего времени было известно крайне мало. В лаборатории археологической технологии ИИМК РАН (аналитик В.А. Галибин) по нашей просьбе был сделан количественный спектральный анализ образцов, происходящих из Ольвии, Березани и Тиры. Все они сварены на соде с применением доломитовых известняков и доломитов. Стекло принадлежит к одному химическому типу и двум геохимическим подтипам: 1) Si—Na—Ca; 2) Si(Al)—Na—Ca. Рецептурные нормы (RN) низкие, варьируют от 0,75 до 1,75. На графике они накладываются на массивы ближневосточного II—I тыс. до н. э. и ранневизантийского стекла. RN значительно ниже норм, характерных для провинциально-римской школы стеклоделия. В выборке доминирует стекло, обесцвеченное с помощью марганца; сурьмой осветлен только образец 13. Комплексный обесцвечиватель (Sb+Mn) использован в пробах 11, 14—16, 19. Подобный индикатор может свидетельствовать об использовании при варке стекла «обратного боя».

В античную эпоху было известно несколько приемов изготовления оконного стекла. Наиболее древние образцы изготавливали методом отливки в деревянных формах. На периферии этот способ практиковался и в первые столетия н. э. Иной способ обуславливает раскатку размятченной заготовки на плите с помощью валика. О применении этого способа свидетельствуют шероховатость одной из сторон, наличие на ней вплавленных песчинок, матовая поверхность стенок. Существовали три способа получения плоского стекла методом выдувания. Первый — так называемый цилиндр-пресс — в кустарном производстве сохранился до конца XIX в., два других предполагают изготовление округлых стекол. Свидетельств об их изготовлении в античную эпоху пока нет.

При применении цилиндр-пресса сперва выдували шаровидную заготовку, которую затем раскатывали на плите и путем размахивания превращали в цилиндр. После охлаждения дно и верхнюю часть обрезали, а оставшуюся часть надрезали по всей длине и укладывали на плиту в «правильной» печи. Разогревая и разравнивая при помощи гладилки, цилиндр расправляли в плоский лист. При таком способе получали довольно тонкое стекло, но листы были небольшими, а поверхность, которая контактировала с плитой, неровной и шероховатой.

В Северном Причерноморье открыто несколько стеклоделательных мастерских римского и ранневизантийского времени. По устройству они близки к имеющимся средневековым изображениям. Херсонесская мастерская, функционировавшая в III—IV вв., располагалась на окраине города. Здесь найдено большое количество отходов, в том числе и оконного стекла на разных стадиях изготовления. Следы производства оконного стекла, датированные до 240 г., зафиксированы в Горгиипии. В связи с широким использованием оконного стекла в Ольвии и на поселениях ее округи, а также в Тире, римском Никонии, мы не исключаем, что плоские стеклянные листы изготавливали и в этих городах. Это подтверждается новейшими открытиями в Ольвии. Остатки мастерской, в которой изготавливали и оконное стекло, известны на дакийском поселении у с. Комарово. Здесь ремесленники работали в провинциально-римских традициях. О производстве такого стекла на Тамани в VI в. свидетельствуют остатки мастерской на поселении вблизи с. Ильич (Трапезунт Иордана).

Как в языческой, так и христианской практике, семантика оконного стекла соотносилась с представлениями о божественном свете.

WINDOWPANE FROM ANCIENT CITIES OF THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA (experience of complex research)

Unique qualities of glass: its possibility to be transparent, to pass the sunshine through and to stop the cold, were started to be used in practical purpose since the Roman period. One of the forms of their realization was invention of windowpane and derivative flat forms (stained glass, etc.).

The oldest samples of windowpane come from Pompei and Herculaneum. In the first centuries AD it was widely used on the territory of the Roman Empire and beyond its bounds. Windowpane is often found in the Roman period layers of ancient cities of the North Pontic area (Bosporus, Chersonesos, Olbia, Berezan, Tyras, and Nikonis). Such artefacts are found at the settlements of outskirts of Olbia (Kozyrka, Pitukhivka, Skelka, etc.). In the 3rd and the 4th centuries windowpane was used in hinterland (Komarove settlement of Dacian culture in Chernivtsi Oblast).

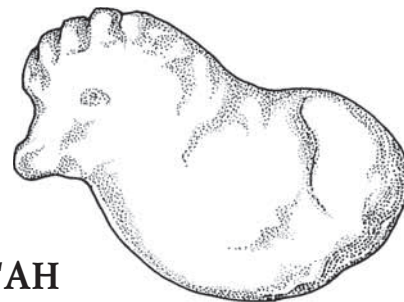
It was extremely little known till recently about the composition of windowpane found in ancient cities of the north coast of the Black Sea. At the author's request, in the laboratory of archaeological technology of the Institute of History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences (analyzer is V.A. Galibin) a quantitative spectral analysis of samples coming from Olbia, Berezan, and Tyras was made. All of them are found of soda with the use of dolomite limestone and dolomites. Glass belongs to a single chemical type and two geochemical subtypes: 1) Si—Na—Ca; 2) Si(Al)—Na—Ca. Recipe norms (RN) are low, varying from 0,75 to 1,75. On the diagram they overlay with the Near East glass of the 2nd and 1st millennia BC and the Early Byzantine period glass. RN is significantly lower than norms common for the Roman provincial glass-making schools. Glass discoloured with manganese prevail in samples; only sample 13 was discoloured with antimony. Complex discolouring substance (Sb+Mn) was used in samples 11, 14—16, and 19. Such indicator can evidence the use of «breakage» in glass founding.

In Ancient period several ways of windowpane production were known. The oldest examples were made by casting in wooden moulds. In the periphery this method was practiced also in the first centuries AD. Another method stipulates smoothing out of softened half made product on the plate with the roller. Usage of this method is evidenced by roughness of one of the sides, by fused-in grains of sand, and by dull surface of walls. There were three ways of obtaining flat glass by blowing. The first, a so-called cylinder-press, remained in handicraft industry till the end of the 19th c., two others presuppose production of rounded glass.

In cylinder-press usage, first, the sphere-like blank was made which then was rolled up on the plate and was changed into the cylinder by brandishing. After cooling the bottom and the ace were cut off and the remaining part was incised along the whole length and laid on the plate in the «right» kiln. Warming and flattening with help of a slicker the cylinder was straightened into the flat plate. Using this method quite thin glass was obtained, though plates were small and the surface which contacted with the plate was uneven and rough.

In the north coast of the Black Sea several glass producing workshops of the Roman and the Early Byzantine periods were discovered. By their structure they are close to the ones presented in mediaeval figurative texts. Workshop in Chersonesos which functioned in the 3rd and the 4th centuries was situated in the suburbs. Great amount of waste products was found here, including the waste of windowpane at various stages of production. Traces of windowpane production dated before the year 240 have been discovered in Horhippia. Due to a wide usage of windowpane in Olbia and in the settlements of its suburbs, as well as in Tyras, and in Roman Nikonis, the author does not exclude that flat glass plates were produced also in these cities. This is testified by the newest discoveries in Olbia. The remains of a workshop where windowpane was also produced is known in Dacian settlement near Komarovo village. Here craftsmen worked in traditions of the Roman Empire provinces. The remains of a workshop at the settlement near Illich village (Jordan's Trabazon) testify to the production of such glass in Taman in the 6th c.

Both in pagan and in Christian practice windowpane semantics correlated to the notions of the divine light.

А.О. Букатов, Р.М. Рейда, **М.В. Хохлов**

ВПЛИВ ГІДРОФІЗИЧНОГО ЧИННИКА НА СТАН ПІДВОДНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Розглядається вплив гідрофізичного чинника на особливості формування та збереження підводних археологічних пам'яток. В якості прикладу використано матеріали дослідження підводної частини Херсонеса (Карантинної бухти) у 2009 р.

Ключові слова: Херсонес, підводна археологія, гідрофізичний чинник.

Навряд чи хтось має сумнів щодо того, що підводні археологічні дослідження мають власні особливості. Це зумовлено багатьма чинниками, які здебільшого мають цілком об'єктивний характер. Порівнянно з дослідженням наземних археологічних об'єктів ситуація для підводних пам'яток є набагато динамічніша та мінливіша. Вигляд об'єкта може змінюватися дуже швидко, і навіть за один день його можна «втратити» через руйнування, замулення тощо. На проведенні підводних археологічних досліджень та стан збереження пам'яток впливають різні складові: кліматичні особливості, тектонічні рухи, фізичний та хімічний стан води, сила течії, глибина залягання об'єктів та ін. У наш час до цього додається ще й антропогенний вплив.

Залежно від сили дії того чи іншого чинника обирається й тактика підводних археологічних досліджень, яка корегується відповідно до конкретних обставин. Можна навіть говорити про необхідність створення методичних рекомендацій для вивчення кожної підводної пам'ятки. На прикладі роботи на одній з найвизначніших античних та середньовічних пам'яток Північного Причорномор'я ми хочемо показати деякі індивідуальні особливості підводних археологічних досліджень та перспективи їхнього розвитку.

Підводні дослідження Херсонеса провадяться активно ще з 1960-х рр., результати яких продемонстрували перспективність вивчення підводної частини давнього міста. Одними з найрезультативніших стали роботи, здійснені експедицією В.Д. Блаватського в межах затопленої частини Херсонеса (сучасна акваторія Карантинної бухти) і безпосередньо побли-

зу міста. Характерною прикметою зазначених робіт був детальний огляд та доволі точне картографування виявлених під водою об'єктів. Внаслідок досліджень В.Д. Блаватського було зафіксовано низку значних скупчень фрагментів кераміки та будівельні залишки споруд у акваторії Карантинної бухти. Стало можливим, загалом, говорити про характер затопленої частини середньовічного міста, а, ймовірно, і римського часу (Блаватский 1960; 1961).

У 1964—1966 рр. підводні археологічні дослідження в Карантинній бухті провадила експедиція Харківського університету. Було відкрито пірс середньовічного часу та залишки фортечних башт Херсонеса (Шаповалов 1987, с. 2; Вишне夫斯基, Войценья, Ранюк 1987).

Наприкінці 1970-х рр. підводні дослідження бухти продовжила експедиція Херсонеського заповідника на чолі з М.І. Золотарьовим. Ці роботи здійснювалися за допомогою геоакустичного пошуку в районі можливого розташування споруд гавані. Встановлено берегову лінію античного часу, яка внаслідок підняття рівня моря на 3,5—4,0 м нині знаходиться під водою, та складено карту давніх обрисів берегової лінії бухти. За допомогою геолокатора також було зафіксовано та частково обстежено прямокутні підрубки на дні, інтерпретовані як елінги для давніх кораблів. Зазначено, що виявлені давні споруди візуально на донній поверхні не простежуються (Золотарев 2004).

У 1993—1994 рр. провадилися підводні дослідження в акваторії Карантинної бухти під керівництвом співробітника Національного заповідника «Херсонес Таврійський» А.А. Філіпенка, в результаті яких зібрано значний підйомний матеріал (Сорокопуд, Филиппенко 1999). У 1996—1997 рр. група аквалангістів

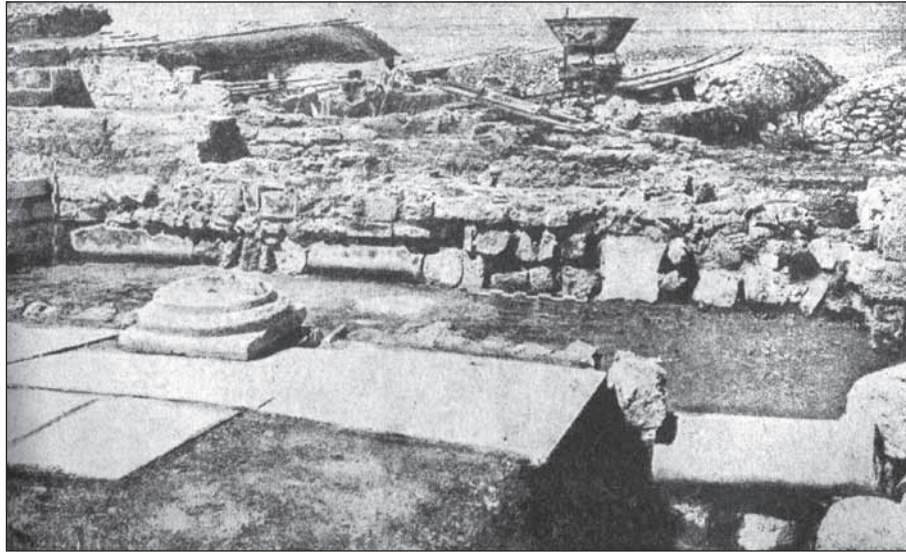

Рис. 1. Херсонес, «базиліка 35 року» (передній план). Вивезення відвалів у море, 1935 р. (Белов 1938)

«Центру підводної археології» Київського національного університету ім. Т. Шевченка обстежила шельф поблизу Херсонеса і дослідила кілька місць давніх корабельних катастроф (Зеленко 2002).

Від 2001 р. московською підводною археологічною експедицією разом з Національним заповідником «Херсонес Таврійський» провадилися підводні обстеження в прибережних водах адміністративної території м. Севастополь, зокрема і Херсонеса. Розвідки в західній частині Карантинної бухти, в районі затоплених портових споруд, дозволили виявити будівельні залишки виключно біля урізу води. Інші, раніше відомі споруди, були вкриті потужним шаром мулу та на момент огляду візуально не простежувалися (Лебединский 2002; Николаенко 2002).

Отже, підводні роботи, спрямовані, зокрема, на виявлення нових об'єктів поблизу давнього Херсонеса (маються на увазі саме розвідкові роботи), за рідкісним винятком (М.І. Золотарьов), зводилися до візуального огляду донної поверхні з подальшим картографуванням. Результатом цих робіт є досить точне позначення на карті чи плані підводних археологічних об'єктів. Останнє є достатньо об'єктивним, проте має принаймні одну, але принципову ваду: всі об'єкти, скупчення кераміки тощо, ретельно картографовані, замальовані та зафіксовані за допомогою фототехніки в прибережній зоні перебувають у динамічному, а не статичному стані. Меншою мірою це стосується великих об'єктів (залишків

кладок, споруд), більшою — менш інерційних об'єктів. Проте і доволі значні споруди можуть бути повністю закриті для візуального спостереження шаром піску, мулу та ін.

Тобто, фіксуючи в прибережній смузі певний археологічний об'єкт, дослідник передає його стан, але вигляд та координати гарантовані лише на момент проведення такої фіксації. Впродовж досить короткого часу після фіксації стан речей може змінитися, і сама наявність якогось предмета в певному місці може бути поставлена під сумнів. Річ чи цілий комплекс може бути рознесений на значній території, вкритий шаром піску чи мулу, зруйнований фізичним впливом. Відтак, ставлення до будь-яких археологічних об'єктів на дні в прибережній смузі як до чогось сталого та побудова на цій основі будь-яких гіпотез може викликати заперечення. Адже тут не враховується потужний об'єктивний вплив води та її руху. Це стосується багатьох підводних об'єктів — значної частини слідів давніх корабельних катастроф та практично всіх поселень та міських центрів античного часу, які тією чи іншою мірою зазнали впливу моря.

Останнє нині є практично незаперечним. Адже результати численних досліджень однозначно вказують на процес трансгресії Чорного моря, що триває і зараз (Золотарьов 2004, с. 60—63; Бруяко, Карпов, Петренко 1991). Тобто, значна частина давніх поселень, зокрема античного часу, опинилася більшою чи меншою мірою під водою, завдяки чому безпосередній вплив моря на ці пам'ятки значно урізноманітнівся та посилюється.

Рис. 2. Херсонес, ділянка 1936 р., вигляд з північного сходу (Белов 1938)

Не заперечуючи, що візуальний огляд під водою має і зараз вирішальне значення, спробуємо продемонструвати необхідність враховувати при цьому деякі важливі обставини, з-поміж яких, перш за все, вплив гідрофізичного чинника на формування, збереження та індивідуальні особливості підводних археологічних пам'яток. На прикладі досліджень, розпочатих у Херсонесі в 2009 р., висвітлимо деякі особливості давнього міста як підводної пам'ятки.

Херсонес Таврійський, як і багато інших античних міст на берегах Чорного та Азовського морів, зазнає постійного наступу моря. Однією з активних складових цього процесу (якщо не розглядати глобальні кліматичні та тектонічні явища) є вплив хвиль на узбережжя. Під їхніми потужними ударами руйнується і розмивається культурний шар, відступає берег, пошкоджуються прибережні будівлі, а багато об'єктів і предметів назавжди зникають.

Через значні розміри Чорного моря, незначну зрізаність берегової лінії, слабкий розвиток крижаного покриву, часті циклони та північні і північно-східні вітри створюються сприятливі умови для розвитку вітрового хвилювання та великого прибою. Так, у січні—лютому спостерігається максимальний рівень хвилювання — до 4 балів середньомісячно. На рік припадає 30—40 діб із сильним вітром (більше 15 м/с). Улітку потужні шторми трапляються порівняно рідко. Восени, з переходом вітрів на північні та північно-східні румби, вони частішають. Узимку їх повторюваність досягає максимуму, а навесні знову скорочується. За сильних

штормів висота хвиль сягає 6 м, іноді 7 і навіть 8 м. Період штормових хвиль складає в різних районах моря від 3—5 до 9—11 сек. (Леонов 1960, с. 725), довжина їх 40—60 м. Наприклад, 11 листопада 2007 року висота хвиль сягала близько 5—7 м за швидкості вітру до 32 м/с.

Херсонес Таврійський розташований на великому півострові між двома бухтами — Пісочною та Карантинною. Дослідження городища розпочали у 1827 р., і від середини XIX ст. розкопки тут провадять практично щорічно. Через прибережне розташування міста найзручнішим способом позбутися відвалів було скидання їх у море. Це, крім усього, деякою мірою захищало берег від хвильової ерозії.

Культурний шар на городищі доволі потужний, і обсяги відвального ґрунту були величезні. Так, тільки за даними звіту Г.Д. Белова 1935 року, глибина розкопок в районі «базилика 35 року» була 3,5—4,0 м на площі понад 800 м². У 1936 р. ця ж експедиція розкопала понад 1000 м² на глибину від 2,5 до 4,0 м. Землю з розкопів тачками та вагонетками вивозили до моря на оголену смугу скелі (Белов 1938, с. 5—7, 125, 159—161). Пізніше на цю ділянку для зміцнення берега звозили відвали і з інших частин городища. Ця практика масштабно продовжувалася до початку 1990-х рр. На інших ділянках землю вивозили найкоротшим маршрутом і скидали з крутого обриву в море. На рис. 1 видно два насипи, якими рухалася вагонетка. Далі берегом був ще один потужний насип, яким по колу ходила ще одна вагонетка (рис. 2). Це — фото 1936 року, і на ньому добре видно, що від минулорічного насипу не лиши-

Рис. 3. Узбережжя в районі розкопок Г.Д. Белова, сучасний вигляд

лося й сліду! На рис. 3 бачимо сучасний стан цього відтинку берега, на рис. 4 та 5 — це саме місце під час шторму 11 листопада 2007 року.

Археологічні відвали були насичені дрібними предметами, фрагментами кераміки, монетами та являли собою мішанину різночасових шарів, спричинену багаторазовими перебудовами. Під час розкопок уважно розчищали підлогу будівель і передскельний шар. Детальне ж дослідження всієї маси ґрунту було фізично неможливим з причин його гігантських обсягів та обмежених ресурсів.

Практично все узбережжя Херсонеса (менше Карантинна бухта) відкрите для ударів хвиль, викликаних панівними у зимовий сезон північними та північно-західними вітрами. Потужні шторми за зиму розмивали відвали та розподіляли за щільністю (процес механічної диференціації уламкового матеріалу). Легкі фракції ґрунту відносилися водою, а важчі, зокрема дрібні металеві предмети, монети тощо осідали на дні. Частина з них, потрапляючи до прибійної зони, за кілька сезонів знищувалася штормовими хвилями, інша, віднесена до глибоководної зони або та, що потрапила під час скидання на більшу відстань від берега, залягла в шарах наносів піску та тріщинах скелі, а ще частина набивалася в берегові відклади. Наприклад, пляж під Уваровською базилікою майже цілком сформувався внаслідок багаторічного розмиву археологічних відвалів. У цьому місці пісок та галька насичені фрагментами кераміки, трапляються і мармурові уламки.

Що ж відбувається з ґрунтом, що розмивається, та предметами, які потрапляють у воду зі зруйнованого культурного шару та відвалів?

Верхня частина шельфу — область диференціації уламкового матеріалу літосфери, його міграцій уздовж берега та від нього. Тут формується потік матеріалу, спрямованого від берега на значні глибини. Помітний вплив набігаючих хвиль на донну поверхню починається з глибин, які приблизно дорівнюють половині довжини хвилі (Процессы... 1981). З урахуванням інформації для штормових хвиль поблизу Херсонеса це можуть бути глибини приблизно від 20 до 30 м.

Під час підходу хвиль до берега відбувається їх трансформація та руйнування (часткове або повне). Остаточне руйнування, як правило, відбувається поблизу урізу води, утворюючи прибійний потік. Ударна сила хвиль дуже потужна. Так, за сили вітру в 40 балів ударна сила хвилі з періодом 11 сек. становить до 5,7 т на 1 м².

Переміщення води у хвильовому полі відбувається в напрямку поширення хвиль. Найбільшої швидкості перенесення досягає в момент максимальної деформації, коли хвиля стає нестійкою. Цей ефект спричинює наплив води до смуги зрізу, створення нахилу водної поверхні в бік моря і, як наслідок, утворення відтоку або компенсаційних переміщень. Таким чином, процес деформації та руйнування хвиль призводить до трансформації хвильової енергії та утворення низки потоків. Створюються сприятливі умови для здійснення та втяг-

Рис. 4. Узбережжя Херсонеса під час шторму (11.11.2007 р.)

нення часток різного розміру і щільності. Далі ці відкладення переміщуються під впливом поступальних потоків.

Руйнування хвиль може бути частковим, і хвиля знову, ставши стійкою, починає деформуватися. Таких циклів може бути кілька. Тому на підводному схилі на різних глибинах можуть існувати зони, де характер змін гідродинамічних умов може бути однаковим, хоча вони і різняться за параметрами. Ширина таких зон та їх кількість залежать від швидкості деформації хвиль, яка визначається двома протилежними процесами — концентрацією і дисипацією енергії хвиль у масі води. Перший процес визначається зменшенням глибини, тобто зростанням енергії на одиницю обсягу маси води, другий — відстанню, яку пройшла хвиля, оскільки енергія втрачається у шарі тертя біля дна. Звідси відношення енергії, яка концентрується, до дисипованої енергії є пропорційним до ухилу дна. Через це ухилом дна визначається ширина зони деформації хвиль, а, відповідно, і масштаб виникаючої циркуляції, від чого і залежить, своєю чергою, масштаб зон диференціації.

У випадку скошеного підходу хвиль у смугі, розташованій ближче до берега щодо зони руйнування хвиль, набувають розвитку потужні течії вздовж берега, що сягають швидкості приблизно 1 м/с в усій товщі води. Тут утворюється смуга з максимальною інтенсивністю переміщення вздовж берега (Долотов 1989).

Розподіл розмитих хвилями важких фракцій залежить від багатьох складових — довжини та висоти хвиль, глибини місця ухилу дна, кута набігання хвиль на берег, наявності або

відсутності прибережних течій та перешкод тощо. Так, за певного визначеного характеру хвилювання відбувається «набивання» фракцій в берег, за інших, «довгих» хвиль — зтягування їх на глибину. Таким чином, локалізація місць скупчення фракцій залежить від провідного хвильового режиму та його сезонної і річної мінливості. Ці складові мають доволі стійкий характер для ділянок узбережжя і, знаючи їх, можна здійснити локалізацію зони скупчення промитого матеріалу характерних параметрів. Метеорологічні та гідрофізичні показники безперервно реєструються на Чорному морі вже майже 80 років, що дозволяє зробити доволі детальні та вірогідні розрахунки.

Карантинна бухта, порівняно з рештою узбережжя Херсонеського городища, добре захищена від штормових хвиль. На західному березі, з боку городища, превалюють удари хвиль з північного та північно-західного напрямків. Під час цього процесу внаслідок явища рефракції відбувається концентрація енергії хвиль в районі мису. Тож на віддалі в бухті хвильова картина здебільшого залишається відносно спокійною. Проте це не означає повної відсутності впливу прибою в бухті — просто його потужність і енергія значно зменшуються порівняно з відкритими ділянками узбережжя. Через це вплив гідрофізичного чинника в Карантинній бухті враховувався нами на основі попередніх спостережень на пам'ятці. Побудова ж повної математичної моделі все ще залишається актуальним завданням, оскільки вимагає, крім зазначеного чинника, врахування й інших: наявність двох колекторів, розташо-

Рис. 5. Берег в районі «базиліки 35 року» під час шторму (11.11.2007 р.)

ваних в акваторії бухти, вплив руху ракетних катерів та цивільних суден, берегова абразія, зміна рельєфу дна внаслідок його поглиблення тощо.

Розвідками 2009 р. була охоплена західна частина бухти від входу до сучасної території яхт-клубу включно, що безпосередньо прилягає до території херсонського городища. Виявлено таку ситуацію.

1. Рельєф дна бухти в районі сучасного яхт-клубу повністю видозмінений роботами по заглибленню дна. Це призвело до нищення давнього культурного шару на цій території.

2. Район дна від пірса до виходу з бухти із заходу містить значну кількість давніх культурних решток, серед яких виділяються матеріали елліністичного, римського та візантійського періодів, значна кількість матеріалів датується часом Кримської (Східної) війни (1853—1856 рр.).

Особливістю давніх матеріалів на дні Карантинної бухти є їх багаторазове перевідкладення (різномасштабні матеріали розташовані поряд і не утворюють окремих хронологічних шарів), що значно зменшує можливість їх контекстної інтерпретації. Фактично основним контекстом локалізації матеріалів є прибережна (затоплена) або портова частина давнього міста.

Найчисленнішою категорією з Карантинної бухти є кераміка, що трапляється в значній кількості від урізу води і до максимальних глибин, які на фарватері бухти сягають 14—16 м.

Другою кількісною групою матеріалів (різномасштабних) є вироби та їхні фрагменти зі свинцю,

а також уламки та обрізки з цього ж матеріалу. Свинець за своїми фізико-хімічними властивостями вирізняється порівняно низькою кородованістю під час перебування в морській воді, проте це м'який метал, який легко механічно деформується. Матеріали зі свинцю, бронзи та інших металів виявлені, насамперед, у смугі прибою на глибині 1,5—3,0 м від поверхні. Значна їх кількість та добра збереженість вказує на доцільність продовження тут досліджень.

Третю групу становлять знахідки, що стосуються, насамперед, давнього і сучасного судноплавства та рибальства. Це кам'яні штоки давніх якорів та залізний якор, а також якорні каміння та камені, що, очевидно, могли слугувати важками до рибальських сіток. Матеріали цієї групи виявлені на глибині від 9 до 14 м від поверхні та вказують на доволі активне залучення акваторії Карантинної бухти населенням давнього міста в процес господарської діяльності.

Зазначене розташування виявлених археологічних матеріалів у акваторії бухти значно залежить від гідрофізичного чинника, хоча його вплив і менший, ніж на решті узбережжя Херсонеса. Важливу роль у розміщенні на тих чи інших глибинах та конкретних ділянках відіграють фізичні властивості самих артефактів. Так, матеріали візантійського часу, Східної війни та XX ст., виконані зі свинцю, виявлено на тих само глибинах впереміш. Фрагменти кераміки локалізовані практично на всій досліджуваній території на глибині від 0 до 16 м (максимальній для Карантинної бухти),

не утворюючи скупчень одночасного матеріалу. З іншого боку, порівняно менший вплив прибою в акваторії Карантинної бухти створює сприятливіші умови для кращого збереження окремих предметів та їхніх фрагментів. Загалом розвідки показали, що підводні археологічні дослідження у прибережній зоні Херсонського городища і Карантинної бухти, зокрема, слід продовжити.

Водночас слід враховувати гідрофізичний чинник, який безпосередньо впливає на підводні пам'ятки. Саме він є вирішальним для локалізації, стану збереженості та переміщення об'єктів і артефактів у прибережній зоні на глибині від 0 до 30 м. Ці глибини є найдоступніші для вивчення безпосередньо людиною. Крім того, без урахування гідрофізичного чинника об'єкти, виявлені на порівняно незначних глибинах, можуть бути неправильно інтерпретовані. Менше це стосується монументальних споруд з каменю, більше — рухомих об'єктів, які можна пов'язати з давнім мореплавством (корабельні катастрофи, суднові вантажі, якірні стоянки).

На прикладі Херсонеса до потужного гідрофізичного чинника додається також не менш важливий антропогенний фактор. Без його врахування реконструкція «підводної» історії давнього міста не буде достатньо точною.

Через це актуальним у подальших підводних археологічних дослідженнях кожної пам'ятки, яка зазнає безпосереднього фізичного впливу, є побудова математичної моделі, яка б урахувала силу хвиль, напрямок та швидкість течії, антропогенний чинник тощо. Така робота має бути розрахована на досить тривалий час і є доволі працемістка. Одночасне використання математичних моделей із систематичними розвідками безпосередньо на пам'ятці дадуть набагато точніші результати, ніж звичайні підводні розвідки, і дозволить краще локалізувати перспективні місця пошуків. Відповідно, такі дослідження відобразатимуться і на історичних побудовах. Ситуація дещо ускладнюється тим, що для кожної пам'ятки необхідно врахувати її індивідуальні особливості та параметри. Проте перспективність цього напряму не викликає сумніву.

Белов Г.Д. Отчёт о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг. — Севастополь, 1938.

Блаватский В.Д. Отчёт подводной азово-черноморской экспедиции 1960 года // НА ІА НАНУ. — 1960/38.

Блаватский В.Д. Работы подводной азово-черноморской экспедиции 1960 г. // СА. — 1961. — № 4. — С. 148—157.

Бруйко И.В., Карпов В.А., Петренко В.Г. Изменение уровня Чёрного моря от эпохи камня до средних веков (по результатам исследования северо-западного шельфа) // Памятниковедение. Изучение памятников истории и культуры в гидросфере. — М., 1991. — 2. — С. 8—18.

Вишневский В.И., Войцена В.С., Ранюк Ю.Н. Три года подводных исследований в Херсонесе // Проблемы охраны и исследования подводных историко-археологических памятников Запорожья. Тез. докл. — Запорожье, 1987. — С. 20—21.

Долотов Ю.С. Динамические обстановки прибрежно-морского рельефообразования и осадконакопления. — М., 1989.

Зеленко С.М. Подводные археологические исследования экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко у берегов Крыма // Подводная археология: сто лет исследований. — М., 2002. — С. 39—41.

Золотарёв М.И. Портовые сооружения Херсонеса Таврического в Карантинной бухте // ХСб. — 2004. — XIII. — С. 55—67.

Лебединский В.В. Результаты новейших подводных археологических исследований в акватории г. Севастополя в рамках реализации проекта: «Составление фундаментального свода подводных археологических памятников Черноморского бассейна и создание подводно-археологической карты» // Подводная археология: сто лет исследований. — М., 2002. — С. 15—23.

Леонов А.К. Региональная океанография. — Л., 1960. — Ч. 1.

Николаенко Г.М. Значение подводно-археологических изысканий в исследованиях Херсонеса и хоры // Подводная археология: сто лет исследований. — М., 2002. — С. 4—14.

Процессы механической дифференциации обломочного материала в морских условиях // АН СССР. Комиссия по проблемам мирового океана. — М., 1981. — С. 14—58.

Сорокопуд С.О., Филиппенко А.А. О подводных археологических разведках в акватории Севастополя в 1993—1994 гг. // Vita Antiqua. — 1. — 1999. — С. 9—13.

Шаповалов Г.И. 50 лет подводных археологических исследований на Украине // Проблемы охраны и исследования подводных историко-археологических памятников Запорожья. Тез. докл. — Запорожье, 1987. — С. 1—2.

Надійшла 30.03.2010

ВЛИЯНИЕ ГИДРОФИЗИЧЕСКОГО ФАКТОРА НА СОСТОЯНИЕ ПОДВОДНЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Статья посвящена влиянию гидрофизического фактора на состояние и сохранность памятников подводной археологии. Описаны процесс воздействия волн на береговую линию и, в частности, на прибрежные участки памятника. Акцентируется внимание на преобладающем действии гидрофизического фактора по отношению к подводным археологическим объектам, размещённым в прибрежной полосе (затопленным частям городов и поселений, кораблекрушений, якорных стоянок и т. д.). На примере исследований подводной части Херсонеса Таврического (Карантинная бухта) в 2009 г. демонстрируется необходимость исследования стихийного влияния на археологические объекты, расположенные на малых (20—30 м) глубинах.

На примере исследований Херсонеса в 1930-х гг. показан один из аспектов процесса формирования культурного слоя в прибрежной части, примыкающей непосредственно к городищу. Особенности современного состояния Карантинной бухты является многократно переотложенное состояние культурных остатков вследствие активного влияния гидрофизического, антропогенного и других факторов. Благодаря воздействию первого происходит постоянное перемещение и смешение археологического материала, что, в свою очередь, приводит к отсутствию определённых хронологических слоёв в районе от современного яхт-клуба и до выхода из бухты на стороне, прилегающей к городищу. Поэтому распределение материала в этой части бухты происходит в зависимости от физических свойств материалов.

Акцентируется внимание на относительной нестабильности состояния подводных памятников, размещённых в прибрежной полосе (глубины до 20—30 м) в сравнении с наземными памятниками.

A.O. Bukatov, R.M. Reyda, M.V. Khokhlov

INFLUENCE OF HYDROPHYSICAL FACTOR UPON THE CONDITION OF UNDERWATER ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS

The article is devoted to the influence of hydrophysical factor upon the condition and preservation of the monuments of underwater archaeology. The process of impact of waves on the coastal line and, in particular, on the littoral areas of archaeological monument is described. Attention is accented at the prevailing effect of hydrophysical factor upon the underwater archaeological objects situated in the coastal line (drowned parts of cities and settlements, shipwrecks, anchorages, etc.). On the example of underwater part of Tauric Chersonesos (Quarantine Bay) studied by the authors in 2009, a necessity to research the natural influence upon archaeological sites situated at shallow depth (20—30 m) is demonstrated. The emphasis is made on certain individual peculiarities of Chersonesos as underwater archaeological monument.

On the example of research in 1930, one of the aspects of the formation process of the cultural layer in the coastal area adjacent to Chersonesos city is shown. Many times relayed cultural remains as a result of active influence of hydrophysical, anthropogenic, and other factors are the peculiarities of contemporary condition of Quarantine Bay. Owing to the influence of the first factor permanent movement and mixing of archaeological material is taking place, which in its turn lead to the absence of certain chronological layers in the area from the modern yacht club to the exit from the bay at the side directly close to the settlement. Consequently, distribution of the material in this part of the bay occurs depending on physical qualities of materials.

The emphasis is made on the relative unstableness of the condition of archaeological monuments situated in the coastal line (under 20—30 m depth) comparing to the surface monuments. Significant role of anthropogenic factor is also noted.

В.М. Гладилін

ЗАМІТКИ ДО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Висловлено певні міркування з приводу трипільського домобудівництва й інтерпретації деяких глиняних виробів.

Ключові слова: трипільська культура, глинобитні майданчики, модельки жител, біноклеподібні вироби.

Вже більше як століття тривають дослідження славнозвісної трипільської культури. На сьогодні цей ранньорільничий феномен Східної Європи, що передував і частково співіснував з найдавнішими державами Старого Світу, вивчений досить повно і в польовому, і в кабінетному, історико-теоретичному плані. Втім, лишилося чимало нез'ясованих питань, загадкових явищ Трипілля. Усунути декотрі з цих «білих плям» і мають на меті подані тут есе під загальною назвою «Нариси трипільської культури».

Глинобитні майданчики. Давно встановлено, що глинобитні майданчики (або площадки) — ці, за вдалим висловом, «візитівки» трипільської культури (Бурдо 2003, с. 18) — являють собою не поховальні споруди з обрядом трупопалення, як вважав відкривач цих своєрідних археологічних пам'яток В.В. Хвойка, а руїни житлових і господарських будівель. Здавалося б, вирішено і питання стосовно походження глини, що утворює майданчик: останнім часом утвердилася думка, що це не залишки спеціально випаленої глинобитної долівки, як то вважали раніше, а уламки горішнього і міжповерхового перекриття, зруйнованого і випаленого пожежею — природною чи штучною, навмисною. Але спостереження автора під час розкопок трипільського поселення Гребені у складі експедиції С.М. Бібікова 1961—1962 рр. викликають певні сумніви щодо цього твердження.

У випадку доброї збереженості майданчиків вони являли собою начебто єдине монолітне панно, що розпалося по тріщинах на фрагменти подібно до солончакового ґрунту, що розтріскався в літню спеку. Контури суміжних уламків (плиток, як їх зазвичай називають) повністю співпадають, і останні можуть бути зі-

брані до купи в єдине ціле, як то буває при реконструкції керамічного посуду. В разі ж хаотичної руйнації стелі вогнем (а іншою при пожежі руйнація і не могла бути) ми б спостерігали зовсім інакшу картину: просто купу будівельного сміття. Останнє дійсно є на майданчиках, але залягає воно не в переміш з плитками, а поверх них у вигляді слабко випалених глиняних уламків — решток стелі і глинобитних стін, зруйнованих природною чи, скоріше, штучною, ритуальною пожежею.

Привертає увагу, що верхня, лицьова, поверхня плиток випалена дужче, ніж нижній, зворотній бік. Якщо б плитки були залишками стелі, все мало б бути навпаки.

Далі. На тильних боках плиток з найнижчих будівельних горизонтів зберігся рельєф від земляної поверхні тих ділянок, на яких вони знайдені, що свідчить про їхнє залягання *in situ*. Те саме можна спостерігати й на нижніх поверхнях плиток у місцях їх багатошарового залягання: на них виразно видно рельєфні шнуроподібні відбитки тріщин від поверхні нижчих горизонтів.

Унікальне спостереження було зроблено під час розчистки майданчика 1. Тут після зняття верхнього шару плиток простежено округле глиняне підвищення (вівтар?, жертвник?), добре заглажені краї якого переходили в глинобитну долівку (рис. 1, 1). Його сформовано по мокрій глині і після випалу за чергового ремонту долівки було перекрито ще одним шаром випаленої глини (рис. 1, 2).

З цих спостережень можна зробити лише один висновок: глинобитні майданчики — це, скоріше, не уламки горішніх і міжповерхових перекриттів, а рештки глинобитних долівок, часто-густо неодноразово ремонтуваних шляхом накладання шарів мокрої глини з подаль-

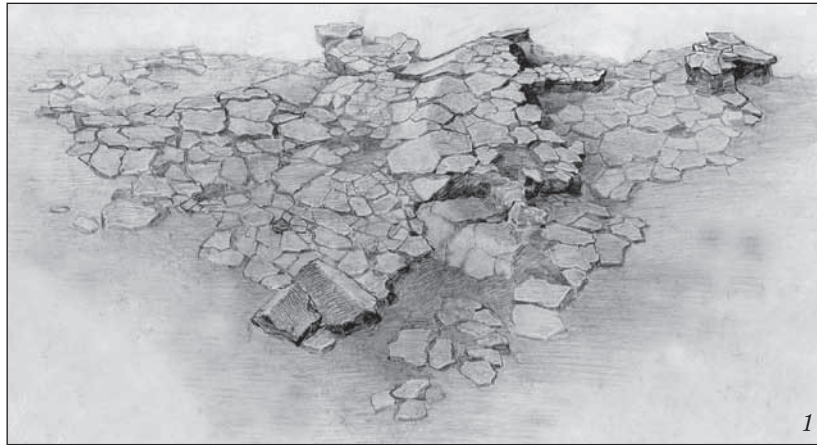

Рис. 1. Трипільське поселення біля с. Гребені, майданчик 1: 1 — ділянка багаточислової долівки з округлим підвищенням (вівтарем?); 2 — рештки округлого підвищення (вівтаря?)

шою їх просушкою й поверхневим випалом, де вогонь був конструктивним чинником. Загадку становить саме цей поверхневий випал, його технологія.

Неоднаразові спроби експериментально отримати глиняні долівки такого самого ступеня випалу, який мають плитки на майданчиках, не мали успіху: глина на долівці лише трохи випалювалася зверху і мала на зламі характерний вуглясточорний колір (Кульська, Дубицька 1940, с. 325—328). Тож було висунуто припущення, що плитки виготовляли десь осторонь, а потім вже в готовому, випаленому вигляді приносили на місце зведення будівлі й вкладали на зразок сучасних цегляних викладок чи кахлю (там само).

Припущення це не має жодних підстав. Адже в цьому випадку плитки, напевно б, мали стандартні геометрично правильні обриси, штучно сформовані, заглажені у мокрому стані краї та однаковий випал з усіх боків. Нічого подібного на майданчиках ми не спостерігаємо. Плитки на них мають випадкові обриси, їхні торцеві краї рвані, утворені розломом, лицьові й зворотні сторони мають різний сту-

пінь випалу: більш інтенсивний зверху і значно слабший знизу. Інакше кажучи, на майданчиках ми маємо шматки колись єдиного, що потім розпалося цілого, випаленого зверху.

Розгадку високого ступеню випалу глини на майданчиках (інколи до міцності сучасних вогнестійких цеглин!) слід шукати в характері пального, яке використовували для того. Певно, це могло бути деревне чи кісткове вугілля. На можливість використання трипільцями при випаленні майданчиків кісткового вугілля начебто вказують знахідки на них обвуглених уламків кісток (Хвойка 1913). Паливом у цьому випадку міг слугувати також підсушений коров'ячий кіз'як, який і зараз широко використовують як паливо в сільській місцевості. Викладене шаром поверх глиняної долівки деревне, а особливо багате на жир і фосфор кісткове вугілля та кіз'як могли довгий час підтримувати високу температуру, підсилювану протягом, що виникав унаслідок перепаду температури повітря в незавершеній будівлі, а, можливо, й за допомогою міхів.

Ясна річ, що це лише припущення, але вони не позбавлені певного сенсу і можуть бути пе-

ревірені експериментально або за допомогою спектрального аналізу плиток глинобитних долівок на наявність у них залишків кісткового жиру й фосфору.

Потреба в міцних, спеціально випалених глинобитних долівках була зумовлена вологим гумідним режимом клімату, який реконструюють для часу існування трипільської культури аж до початку її пізнього, заключного етапу, коли глинобитні майданчики з настанням посушливого, аридного клімату поступово перестали облаштовувати.

Глиняна моделька. Під час розкопок трипільського поселення біля с. Розсохуватка на Черкащині О.В. Цвек знайдено глиняний виріб, опублікований як модель двоповерхового житлового будинку (Археологія... 1971, с. 192; Давня історія... 1997, с. 281, рис. 92). У такій інтерпретації знахідка обійшла численні наукові видання й стала експонатом Археологічного музею Академії наук України (рис. 2, 1).

Модельки жител або їхні фрагменти походять з низки трипільських поселень: Борисівка, Володимирівка, Ворошилівка, Коломийщина, Ленківці, Лука-Врублівецька, Попудня, Солончени, Сушківка, Чичиркозівка тощо (Мовша 1964, с. 95, там і бібл.). Від усіх цих знахідок вказана моделька суттєво відрізняється головною особливістю — двоярусністю.

Достовірних даних про двоповерхові споруди на поселеннях немає (Корвин-Пиотровський 2003, с. 6), і ідея багатоповерховості в трипільському домобудівництві ґрунтується виключно на припущеннях і, не в останню чергу, на розсохуватській знахідці. Втім, така конструктивна особливість, як двоярусність, притаманна іншій категорії об'єктів матеріальної культури Трипільля. Йдеться про один із різновидів керамічних горнів, відкритих на багатьох трипільських пам'ятках (Цвек 2004, с. 33—37).

Розсохуватській модельці властиві ті само компоненти, що й натуральним двоярусним випалювальним горнам Трипільля та одночасним і пізнішим археологічним і етнографічним аналогіям: нижня топочна і верхня випалювальна камера купольної форми, міжкамерний карниз з вертикальним обмежувальним бортиком по краях, округлий витяжний отвір. Схожість оригіналу й копії вражаюча, відмінність полягає лише в розмірах.

Для чого призначалася моделька? Модельки будинків відомі не тільки в трипільській, але й інших синхронних з нею та пізніших археологічних культурах з обрядом трупоспалення, де вони слугували поховальними урнами (осуарія-

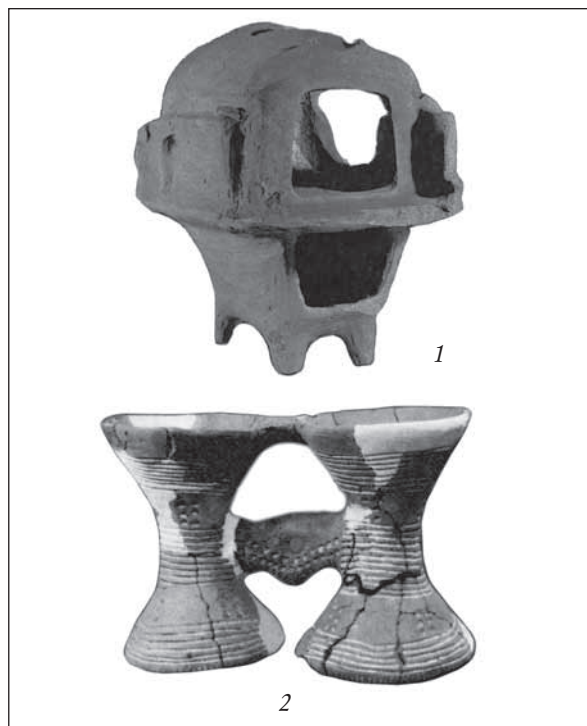

Рис. 2. Глиняні вироби трипільської культури: 1 — моделька, с. Розсохуватка; 2 — біноклеподібна посудина, с. Шкарівка

ми). Скоріше за все, і трипільські модельки будівель, у всякому разі моделі жител з покрівлею, поряд з посудом (звичайним і спеціальним — зоо-, теріоморфним та доповненим різними антропоморфними елементами) правили за поховальні урни. Мабуть, і розсохуватська моделька керамічного горна може бути віднесена до цієї категорії знахідок. Насправді, якщо мати на увазі значення вогню й випалу глини в житті трипільців, сакральний підтекст модельки міг бути значно ширшим: напевно, семантику її слід шукати в колі уявлень, пов'язаних не тільки з культом мертвих, але й з культом вогню, — предтечею пізнішого вклоніння вогню.

Біноклеподібні посудини. Парні бездонні так зв. біноклеподібні (біноккулярні) посудини є давньою та інтригуючою загадкою вже для кількох поколінь дослідників трипільської культури (рис. 2, 2). Довгий час ніхто не наважувався запропонувати більш-менш прийнятне тлумачення цих незвичних предметів. Як це не раз бувало з незвичними явищами, за ними міцно й небезпідставно закріпився термін «культові», що на практиці унеможливило подальшу конкретизацію, тож далі дослідники Трипільля і не пішли.

І знову ж таки, як-то часто буває в науці, спробував «підняти завісу» над цією зовсім непоодиноким загадкою трипільського «сфінкса»

фахівець з не суто трипільської проблематики, хоча й неабиякої наукової інтуїції і творчої вдачі в нетрадиційному висвітленні складних сюжетів нашого історичного минулого. У виданій понад чверть століття тому фундаментальній монографії «Язычество древних славян» академік Б.О. Рыбаков торкнувся також проблеми семантики і призначення трипільських біноклеподібних виробів. Зображення такої посудини він супроводив підтекстовкою: «біноклеподібна бездонна посудина (приладдя для обряду «опоєння землі»)» (Рыбаков 1981, с. 169).

Блискучий аналіз численних археологічних і етнографічних паралелей привів його до висновку, що біноклеподібні посудини, поперше, це вкрай стилізовані антропоморфні (жіночі) постаті і, по-друге, атрибути магічних дій з викликання небесної вологи — дощу — в його хранительок-берегинь. Продовжуючи цю думку, можна припустити, що біноклеподібні посудини були не просто атрибутами рільничого культу з викликання дощу в берегинь, але й вкрай стилізованими скульптурними зображеннями саме цих берегинь.

Археология Украинской РСР. — К., 1971. — Т. 1.

Бурдо Н.Б. Сакральний аспект архітектури трипольських протогородів // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли трипільської конф. — К., 2003. — С. 18—21.

Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1.

Корвин-Пиотровский А.Г. Теоретические исследования поселений-гигантов // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли трипільської конф. — К., 2003. — С. 5—7.

Кульська О.А., Дубицька Н.Д. Будівельні матеріали трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження) // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. 1. — С. 325—335.

Мовша Т.Г. О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского гос. археологического музея в 1962 г. — Одесса, 1964. — С. 95—102.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.

Цвек Е.В. Гончарное производство племён трипольской общности. — К., 2004.

Надійшла 23.09.2008

В.Н. Гладилін

ЗАМЕТКИ К ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Трипольские площадки представляют собой по преимуществу остатки глинобитных полов, обожженных по специальной технологии. Обжиг здесь являлся конструктивным элементом в домостроительстве.

Найденная в конце 1960-х гг. на трипольском поселении Россоховатка в Черкасской обл. глиняная моделька является не моделью двухэтажного дома, как это принято считать, а, скорее, воспроизводит в уменьшенном масштабе двухъярусный керамический горн. Вероятно, моделька служила у трипольцев погребальной урной (оссуарием). Возможно, семантику её следует искать в круге представлений, связанных не только с культом мёртвых, но и с культом огня — предтечи позднейшего огнепоклонничества.

Биноклевидные сосуды трипольской культуры являются крайне стилизованным скульптурным изображением богинь, дающих дождь — хранительниц в дальнейшем славянском пантеоне.

V.N. Hladylin

NOTES TO TRYPILLYA CULTURE

Trypillian platforms mainly represent the remains of wattle and daub floors burnt using special technique. Here, firing was a constructive element in house building.

The clay model found at the end of the 1960-s at Rossokhovatka Trypillian settlement in Cherkasy Oblast is not a model of a two-stored house as it is considered, but it is rather a reconstruction of a two-tiered ceramic furnace in a lessen scale. Apparently, the model was used by the Trypillians as a funeral urn (ossuary). Probably, its semantics should be searched in a circle of believes related not only with the cult of the dead, but also with the cult of fire, a precursor of the later fire-worship.

Binocular-type vessels of Trypillya culture are extremely stylized sculptured depictions of goddesses giving the rain, who became the keepers in the further Slavonic pantheon.

АРХЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ У 1919—1934 рр.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано історіографію з проблеми археологічної діяльності музеїв України у 1919—1934 рр.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, історіографія, музей, «музейна археологія».

Розвиток археологічної науки в Україні у 1920—1930-х рр. здебільшого асоціюється з діяльністю академічних установ — Всеукраїнського археологічного комітету, Секції інституцій матеріальної культури, Інституту історії матеріальної культури тощо. Проте саме в цей період в Україні бурхливо розбудовувалася мережа музеїв, упроваджувалися науково-дослідні принципи їхньої діяльності. На 1920-ті рр. припадає період розквіту регіонального краєзнавства, що розумілось як комплексне вивчення археологічних і етнографічних пам'яток, історії та природи краю. Осередками краєзнавчих досліджень стають тоді музеї, які організують збирання, вивчення, систематизацію, введення до наукового обігу, популяризацію пам'яток археології та історії. Археологічні дослідження музеїв набувають нових форм, значно зростає географія експедицій.

Вивчення археологічної діяльності музеїв України у 1919—1934 рр., власне експедиційної роботи та використання здобутих під час розкопок артефактів у побудові експозицій досі не було предметом спеціального дослідження археологів та істориків науки. Історіографічний доробок, що створює загальне уявлення про археологічну діяльність музеїв у 1919—1934 рр., можна поділити на три періоди: міжвоєнний, період від кінця 1940-х до початку 1980-х рр. та пострадянський.

Історіографічний доробок міжвоєнного часу має різне тематичне спрямування. Така ситуація цілком пояснюється особливостями становлення тогочасної музейної мережі на території радянської України.

Початок 1920-х рр. став періодом інституціоналізації музейної системи України та розгортання науково-дослідних робіт у всіх галузях знання. Тож питання організації та принципів діяльності інституцій, що охороняли, зберігали та популяризували пам'ятки археології, стають актуальною темою у 1920—1930-х рр.

Уже в 20-х рр. ХХ ст. історія музейної справи в Україні, теорія та методика музеєзнавства стають предметом спеціальних досліджень, з'являються перші спроби створення узагальнюючих праць, які б систематизували наявний організаційний та науковий досвід.

Вагомим внеском у розробку питань історії музейної справи стали роботи М.Ф. Біляшівського «Наші національні скарби» та «Справи українського мистецтва» (Біляшівський 1918; 1918а), в яких відомий історик, музеєзнавець та археолог дав оцінку ролі музеїв, окремих колекціонерів у збереженні національної культурної спадщини і водночас визначив основні завдання музейного будівництва, розкрив зміст і форми роботи музеїв за нових політичних умов. У 1919 р., Ф.І. Шміт, який працював завідувачем музейної секції Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтв Відділу мистецтв Наркомату освіти УСРР, опублікував книгу про історичні, етнографічні та художні музеї (Шміт 1919). У ній на матеріалах вивчення музейної справи України наводяться рекомендації аматорам-краєзнавцям, які організують розшук та вивчення пам'яток свого краю, даються методичні розробки щодо збереження експонатів тощо. Заслужують на увагу праці відомого музеєзнавця І.С. Свенціцького (Свенціцький 1920; 1927). У них на багатому фактичному матеріалі глибоко аналізується діяльність культурних осередків України, історія формування та характеристика музейних колекцій, зроблені спроби узагальнити досвід музейної справи.

На особливу увагу заслуговує збірка «Український музей» (Український музей 1927). Це колективне видання містить розробку питань і суто теоретичних, і практичних. Обґрунтування адміністративного підпорядкування музейних установ та коментарі з приводу науково-дослідної діяльності останніх містить стаття В.В. Дубровського «Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні». Важливим у контексті вивчення археологічної діяльності музеїв Украї-

ни є також розділ «Хроніка», в якому подається загальний огляд тогочасної музейної мережі, містяться відомості щодо науково-дослідної та культурно-освітньої діяльності музеїв.

В.В. Дубровському належить ще кілька робіт з приводу музейної діяльності в Україні, які побачили світ впродовж 1927—1930 рр. (Дубровський 1927; 1929; 1930). У них міститься огляд музейних установ, їхнє підпорядкування, засадничі основи діяльності, подана коротка історія виникнення найбільших музеїв республіки. У 1929 р. вийшла чергова монографія Ф.І. Шміта, присвячена, головним чином, формуванню експозиції (Шмит 1929). Крім того, автор подав короткий нарис історії розвитку музеєзнавства в Російській імперії від найдавніших часів до 20-х рр. ХХ ст. Певне коло питань стосується практики музейної справи після встановлення більшовицької влади. Особлива увага приділяється, зокрема, проблемам розробки державної музейної політики та законодавства, організації управління музеями.

Теоретичні та практичні проблеми охорони культурної спадщини, зокрема програми для розвідок і реєстрації археологічних пам'яток, інструкції щодо «збирання культурних решток з поверхні», а також низка законодавчих положень викладені у збірці «Охорона пам'яток культури на Україні» (Охорона... 1927).

Низка методичних робіт, присвячених музейній справі, розкриває практичні питання побудови археологічних експозицій у музеях, особливості діяльності краєзнавчих музеїв щодо проведення розкопок пам'яток старовини (Виноградов 1925; Селинов 1928; Бернштам 1929; Воробьев 1929; Карцев 1931; Рыков 1936; Сибилев 1936; 1936а; Павлов 1939).

Особливу тематичну групу історіографічного доробку міжвоєнного періоду становлять видання та окремі публікації музеїв та музейних працівників, що безпосередньо стосуються науково-дослідної діяльності установ. Ці роботи можна охарактеризувати як музейні хроніки, які почасти містять і короткий екскурс в історію окремих музеїв. Історичну довідку про Одеський історико-археологічний музей та про досвід його роботи подано в працях С.С. Дложевського (Дложевський 1925) та М.Ф. Болтенка (Болтенко 1926). Про археологічні та палеонтологічні експедиції Луганського музею неодноразово звітував у періодичних виданнях С.О. Локтюшов (Локтюшев 1928; 1929). Історія створення окремих музейних збірок, характеристика колекцій, організація на їх базі культурних осередків представлені в працях

В.П. Бірюкова, П.П. Курінного, В.І. Щепотьєва та В.М. Щербаківського (Бірюков 1917; Курінний 1918; 1919; Щепотьєв, Щербаківський 1919). Результатом видавничої діяльності Херсонського історико-археологічного музею став літопис музею за 1917—1927 рр. і 1927—1928 рр. (Літопис музею 1927; 1929), що містить короткі відомості щодо науково-фондової та пам'яткоохоронної діяльності музею, а також повідомлення про археологічні розкопки за ініціативи та участі співробітників. З нагоди 35-річчя музею у Полтаві світ побачили роботи, присвячені історії формування колекцій, археологічним добіркам та експедиційній діяльності Полтавського державного музею (Полтавський... 1928).

У 1920-х рр. звіти-хроніки, що набули форм періодичних видань, видавали Одеський і Миколаївський історико-археологічні музеї (Відчит... 1927; 1929; Коротке звітання... 1928), Прилуцький окружний музей (Бюлетень Прилуцького... 1928; 1929), Дніпропетровський крайовий історично-археологічний музей (Дніпропетровський... 1929), Сумський музей (Онацький 1927), Волинський науково-дослідний музей (Волинський... 1928), музей Слобідської України (Музей... 1925—1928) та інші. У них йдеться про методику науково-пошукової роботи, результати експедицій, опубліковано наукові розвідки співробітників. Ряд видань присвячені окремим історико-культурним комплексам (Державні... 1932; Мовчанівський 1931).

До музейних хронік слід зарахувати і першу спробу дослідити та систематизувати археологічні розкопки, що їх провадили на теренах України музейні працівники, зроблену співробітниками Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка (Бюлетень... 1925). На підставі зібраних матеріалів «з місць» тут подано археологічні та етнографічні результати діяльності наукових закладів, головним чином музеїв та товариств Поділля, Волині, Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Донеччини, Катеринославщини та Одещини.

Відомості про дослідження пам'яток працівниками музеїв України, результати діяльності музейних установ у галузі доісторії та археології містить низка наукових періодичних видань Всеукраїнського археологічного комітету і Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка (Коротке звітання... 1926; 1927; Записки... 1930; Хроніка... 1930—1931; Антропология 1928—1931). Відомості про діяльність музеїв у окремих областях України, характеристику їхніх фондів знаходимо в історико-краєзнавчих

збірках (Николаєвщина 1926; Краєзнавство 1930; Ізюмщина 1930).

Перебіг науково-практичної діяльності (зокрема історико-краєзнавчої) музеїв України у 1920—30-і рр. та проблеми організації музейної справи активно обговорювалися на сторінках журналів — «Краєзнавство» (1927—1930), «Советское краеведение», «Советский музей» (1931—1940), «Знання», «Наука на Україні», «Політосвіта», «Червоний шлях», «Просвещение Донбасса» тощо — та в періодичній пресі, зокрема в газеті «Культура і життя», «Життя й революція», «Бюлетень Укрнауки», «Бюлетень комісії краєзнавства», «Знання», «Радянська школа».

Самостійну тематичну групу історіографічного доробку, що розкриває експедиційну роботу музеїв України у 1919—1934 рр., становлять фахові праці археологів-музейників, написані на підставі опрацювання та аналізу джерел, отриманих у результаті розкопок співробітниками музеїв. Як приклад, можна навести роботи С.С. Дложевського (Дложевський 1928; 1928а; 1930; 1930а; 1930б), А.В. Добровольського (Добровольський 1925; 1925а; 1928; 1929; 1930), Т.М. Кіранова (Кіранов 1930), В.А. Кочубея (Кочубей 1929; 1929а), І.Ф. Левицького (Левицький 1925; 1928; 1930), С.О. Локтюшова (Локтюшев 1927; 1928; 1928а; 1929а), М.В. Сібільова (Сибилев 1923; 1926; 1926а; 1928) та багатьох інших.

Вже у 1920—1930 рр. з'являються перші публікації, присвячені життю та творчості археологів, які працювали серед іншого і на музейній ниві. Найчастіше поява їх була пов'язана з ювілеєм або смертю певного діяча української науки. Персоналії (тут немає змоги їх перерахувати) становлять ще одну тематичну групу історіографічного доробку 1920—1930 рр. У оглядах життєвого та науково-творчого шляху археологів-музейників надається інформація про організацію та участь в експедиціях, наукові інтереси, напрями діяльності. Відтак, через призму постаті розкриваються окремі аспекти науково-дослідної діяльності тих установ, з якою вона була пов'язана.

Наприкінці 1920-х і на початку 1930-х рр. розпочалося масове згорання краєзнавчого руху, спричинене переламом у суспільно-історичних науках та репресіями. Проте наукові розвідки у царині археологічної діяльності оточених та державних музеїв упродовж нетривалого часу ще друкували. Ситуація почала суттєво змінюватись у другій половині 1930-х рр. Цей час позначився ідеологізацією музеїв, боротьбою з «буржуазним речознавством». Музейні установи остаточно перетворюються на

засоби пропагандистської роботи, все більше втрачаючи значення науково-дослідних центрів. Відтак, і література, присвячена музейництву, перетворюється на декларації-вказівки щодо побудови музеїв за марксистськими принципами. Розкопки на території республіки поступово стають прерогативою Інституту історії матеріальної культури (з 1938 р. Інститут археології АН УРСР). Період від другої половини 1930-х рр. до початку Другої світової війни лише остаточно затвердив такий стан речей. Музеї України набули рис переважно політосвітніх закладів із впровадження та утвердження нової ідеології СРСР.

Другий період історіографічного доробку охоплює час від 1940-х до початку 1980-х рр. За тематичним наповненням він також не одноманітний. Однією з провідних тем у повоєнний час стає історія музейної справи. Наприкінці 40-х рр. у Москві був створений Науково-дослідний інститут музеєзнавства, який від 1950 р. почав видавати збірки наукових праць. Згадки про музеї України, їхню історію та науково-фондову діяльність містить серія «Очерки по истории музейного дела в СССР» та «Труды НИИМ». У 1959 р. вийшли праці викладачів Київського університету ім. Т. Шевченка (Бондар, Мезенцева, Славін 1959; Мезенцева 1959). У підручнику «Нариси музейної справи» порушуються основні питання музеєзнавства — історія музейного будівництва, методика збирання, обліку та зберігання колекцій, експозиційна, науково-дослідна і культурно-масова робота музеїв, охорона пам'яток історії та культури. На тлі розвитку музейної справи в СРСР простежується історія створення музеїв України, висвітлюються деякі питання музейного будівництва і теорії музеєзнавства. Проте головна увага приділяється методичній роботі музеїв, історія ж музейної справи і археологічні дослідження музеїв у 1920—1930-ті рр. лишилися поза увагою.

У 60-х — на початку 70-х рр. ХХ ст. вийшли нариси про історію окремих музеїв — Київського державного музею західного та східного мистецтва, Роменського краєзнавчого музею, Дніпропетровського історичного музею (Очерки... 1963; Роменський... 1965; Ватченко 1971). Здебільшого вони містять довідку про історію музею та опис найяскравіших пам'яток з його колекції. Питання науково-дослідної діяльності, зокрема проведення археологічних експедицій, висвітлені побіжно або ж зовсім не розглядаються.

Значний фактичний матеріал про музеї зібрано у фундаментальній колективній праці

«Історія міст і сіл в УРСР» за загальною редакцією академіка П.Т. Тронька (Історія... 1967—1975). Праця започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії і була найповнішим літописом міст і сіл України на той час. Вона доповнює картину розвитку музеїв в Україні, подає стисло історичну довідку про них, однак, як і всім дослідженням того часу, їй притаманна інколи надмірна ідеологізація і лакування історії.

У 1970-х рр. з'являються ґрунтовні дослідження музейного будівництва у перші роки становлення радянської влади в Україні (Омельченко 1972; 1972а; 1975; 1988; 1993). Вони висвітлюють організаційні засади роботи музеїв та їхнє підпорядкування, однак науково-фондова діяльність цих установ, зокрема нариси щодо «музейної археології», практично відсутні.

У 1960—1980-х рр. на теренах Радянського Союзу укладаються бібліографічні довідники з археології (Советская... 1965; Видання... 1969) та робляться перші спроби створити нариси радянської археологічної науки. Укладачі бібліографічних покажчиків упорядкували відомості про наукові розвідки археологів перших радянських десятиліть, серед яких почасти згадуються і музейні співробітники 1920—1930-х рр. У 1969 р. світ побачила книжка І.Г. Шовкопляса «Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966). Бібліографія» (Шовкопляс 1969), що містить короткий нарис розвитку археології в Україні. Перераховуючи археологічні здобутки позаакадемічних установ УРСР, автор згадує низку державних, обласних та районних музеїв.

1982 року В.Ф. Генінг опублікував роботу, присвячену формуванню радянської археології у 20—30-х рр. ХХ ст. (Генінг 1982). Побіжно він торкнувся й наукових установ України. Зважаючи на загальний характер праці, автор обмежився лише неповним переліченням музеїв археологічного, історико-археологічного та етнографічного профілю, що розгорнули діяльність у зазначений період.

У 1950—1960-х рр. з'являються праці, присвячені науковим дослідженням на новобудовах 1920—1930-х рр., що мимохіть розкривають діяльність окремих музеїв (Дніпропетровського, Миколаївського, Херсонського) та їхніх директорів (Колодяжний 1953; Ковалева 1971).

Актуальною для другого періоду є тематика персоналій — повідомлення, присвячені пам'яті вчених, вміщені в періодичних чи серійних виданнях.

Цей період позначений також появою робіт археологів-емігрантів. Спробу систематизува-

ти та узагальнити діяльність академічних установ, разом і музеїв при Всеукраїнській академії наук, зробила Н.Д. Полонська-Василенко. Перебуваючи в еміграції, автор опублікувала працю, присвячену Українській академії наук (Полонська-Василенко 1993). У ній розкривається структура та підпорядкування академічних музеїв, перелічуються основні їхні здобутки в експедиційній археологічній діяльності. За межами України писав роботу про розвиток археології на території України і колишній член ВУАКу, в минулому директор Всеукраїнського лаврського музейного містечка П.П. Курінний (Курінний 1970). Його нарис розвитку вітчизняної археології містить повідомлення про музеї та напрями їхніх досліджень, особливу увагу автор приділив археологічним студіям директора Дніпропетровського краєзнавчого музею Д.І. Яворницького та Дніпрельстанівській археологічній експедиції Наркомосу, участь у якій брали місцеві музейники.

Останній період історіографії висвітлення археологічної діяльності музеїв розпочався від кінця 1980-х рр. У цілому він характеризується відмовою від марксистського трактування історії України, пошуків цікавості до досліджень історії розвитку вітчизняної науки та біографістики, прагненням науковців до об'єктивного висвітлення подій 1920—1930-х рр.

Чи не найбільшою тематичною групою робіт цього періоду, що тією чи іншою мірою розкривають аспекти археологічної діяльності музейних установ у 1919—1934 рр., є праці з історії формування та функціонування пам'яткоохоронних інституцій (Жуков 1989; Акуленко 1991; Кот 1991; Заремба 1993; 1995; 2002; Нестуля 1994; 1995; Гордійчук 2008; Чернікова 2009) та інші. Проте вони лише побіжно торкаються питань археологічної діяльності музеїв 1919—1934 рр. в контексті охорони пам'яток, розглядають музеї переважно як осередки збереження національної спадщини, в той час як науково-дослідна робота установ лишається поза увагою. Наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. видано низку робіт, присвячених різним аспектам історії вітчизняної археології, зокрема окремим установам. На увагу заслуговують монографії С.І. Нестулі, що окреслюють основні етапи та засади діяльності Всеукраїнського археологічного комітету (Нестуля 1997; 1997 [1998]). Дослідниця торкається і питань взаємовідносин місцевих музеїв та центральної археологічної установи, принципів видачі відкритих листів, наукового лис-

тування музейників та вуаківців. Значний інтерес викликає робота О.Ю. Куріло, в якій подано відомості про роботу вітчизняних музеїв у галузі археології від середини XIX ст. до сьогодні (Куріло 2002). За останнє десятиліття здійснено декілька досліджень, що стосуються діяльності окремих музеїв України. Зокрема, вивчалися археологічні зібрання Чернігівського державного музею та здійснені ним археологічні дослідження у 1896—1948 рр. (Черненко 2005; 2007), історія формування фондів Луганського обласного краєзнавчого музею (Радченко 2008), археологічні дослідження музейних закладів Волині другої половини XIX — початку XX ст. (Кушпетюк 2001).

Низку праць присвячено питанню виникнення та класифікації музеїв за профілями, напрямам їхньої діяльності (Скрипник 1989; Федорова 1994; Піскова 1995; Костюкова 2003). Розвиток музейництва в окремих регіонах України представлено кількома монографіями (Баженов 1995; Прокопчук 1995; Козюра 1997). Однак археологічна діяльність музеїв у них висвітлена побіжно, лише в контексті краєзнавчої роботи та охорони пам'яток.

Історія виникнення та особливості науково-дослідної та культурно-просвітньої роботи окремих музеїв у 1920—1930-ті рр. за останнє десятиліття не раз була темою доповідей і конференцій. Дослідники зверталися, зокрема, до історії створення Музею культів і побуту в Києві (Нестуля, Нестуля 2001), діяльності Національного музею історії України (Ковтанюк, Шовкопляс 1999; Чайковський 1999). Наукові розвідки присвячені музеям: Дніпропетровському історичному (Капустіна 1999; Янковський 1999; Бекетова 2008), Миколаївському обласному краєзнавчому (Музейний часопис 2003), Полтавському краєзнавчому (Лугова, Мельникова 2003), Харківському музею українського мистецтва (Чернікова 2007), Ніжинському окружному (Дмитренко 2006), Дніпробудівському (Шевченко В. 2006), Херсонському краєзнавчому (Краєв 1990), Глухівському міському краєзнавчому (Глухівський... 2008) і Лубенському краєзнавчому (Дяченко 2003).

Кадрова політика в музеях України у 20-х рр. XX ст., використання тогочасного досвіду музейної справи у сучасному музейництві розглядаються в кількох публікаціях (Січкарук 1993; Хведась 1994; Ванцак, Супруненко 1995), що якоюсь мірою зачіпають і питання організації науково-дослідної роботи музейних установ, зокрема й поповнення фондів шляхом розкопок пам'яток.

Важливою узагальнюючою працею, присвяченою музейній тематиці, є монографія Р.В. Маньковської (Маньковська 2000), в якій на широкій джерельній базі досліджується процес становлення та розвитку музейної справи в Україні у 1917—1941 рр. та її характерні особливості, однак питання «музейної археології» згадуються теж мимохіть.

Помітним явищем у історіографічному доробку останнього часу є біографічні нариси, присвячені музейним працівникам-археологам та пам'яткоохоронцям. У 1991—1992 рр. Інститутом історії України НАН України та Всеукраїнською спілкою краєзнавців були підготовлені дві книжки (Репресоване краєзнавство... 1991; Реабілітовані історією 1992), що містять трагічні життєписи видатних науковців, зокрема, Ф.І. Шміта, П.А. Тутківського, В.Г. Кравченка, Ф.Л. Ернста, Д.І. Яворницького, Н.Х. Онацького, Я.О. Риженка, М.Я. Рудинського, М.О. Макаренка та ін.

Сторінки життя фундаторів та директорів музеїв не раз були темою наукових розвідок, в яких автори також побіжно торкаються і питань організації археологічних досліджень. Публікації такого змісту присвячені Д.І. Яворницькому (Бекетова, Журба 1990; Абросимова 1999; 2008; Тележняк 2005; Шевченко Т. 2006), Ф.Т. Камінському (Гаркуша 2003; Кухар 2003; Шевченко 2005), В.О. Бабенкові (Алексюнас 2008), Є.Й. Сіцинському (Трембіцький 2003; 2005), Д.М. Щербаківському (Нестерук 1998; Васильєв 1999; Путро 1999), М.Ф. Біляшівському (Кілієвич 1999; Дідух 2005; Ковалевська 2007), С.С. Дложевському (Водотика 1990), С.О. Локтюшову (Ключенева 2009), Я.П. Новицькому (Котеленець 1992; Мірущенко 2002; Бойко та ін. 2007) та багатьом іншим.

Діяльність та доля окремих українських музейників-археологів розглядається також у працях відомого російського археолога й історика науки О.О. Формозова (Формозов 2006). Зокрема, дослідник висвітлює біографії М.О. Макаренка, М.Я. Рудинського, П.П. Курінного та ін. Життєвий шлях фундаторів музеїв М.Я. Рудинського та О.О. Тахтая представлено в статтях і монографії В.І. Граба та О.Б. Супруненка (Граб 1991; Граб, Супруненко 1991; 1992). Репресіям серед української інтелігенції, зокрема і в середовищі працівників музеїв, присвячені монографії (Граб 1999; Білокінь 1999), а також статті (Маньківська 1997; Шевченко А. 2007).

Таким чином, історіографія питання археологічних досліджень музеїв України у 1919—

1934 рр. охоплює значне коло праць, що відображають ідеологічну й наукову ситуацію в республіці й СРСР загалом.

1920—1930-ті рр. в Україні були бурхливим періодом створення музейної мережі та її активної науково-дослідної діяльності. Це відповідним чином позначилося на історіографічному доробку. Роботи початку 1920-х рр., головним чином, стосуються принципів функціонування системи охорони пам'яток і музеїв зокрема, з'ясуванню загальних засад діяльності. Ці праці дають змогу скласти цілісну картину тогочасної музейної мережі та визначити місце у ній установ, які провадили археологічні експедиції. Роботи цього часу, присвячені науково-дослідній діяльності музеїв України, подають яскраву хроніку подій. Збірки та бюлетені музеїв, наукові розвідки, численні публікації на сторінках академічних видань, журналів, газет, у періодиці наукових товариств відтворюють картину бурхливого наукового життя тієї доби.

Ситуація погіршується з кінця 1920-х рр. Знищення мережі краєзнавчих музеїв і репресії проти української інтелігенції призводять до зникнення так зв. «музейної польової археології». Припиняються періодичні видання музейних установ України, а література, присвячена музейній справі, сповнюється директивами щодо перебудови експозиції згідно з панівною ідеологією.

Повоєнний період характеризується висвітленням історії формування музейної мережі України, першими спробами укласти якнайповніші бібліографічні довідники з археології та створити загальну історію розвитку вітчизняної археологічної науки. Проте експедиційна діяльність музеїв 1919—1934 рр. посідає незначне місце у цих роботах і зрештою «губиться» серед польових досліджень академічних установ. У цей час з життя йде багато дослідників, які створювали археологію 1920—1930-х рр., зокрема й «музейну». Внаслідок цього з'являється низка біографічних робіт. Проте ці роботи позбавлені глибокого аналізу діяльності чи ґрунтового дослідження наукового спадку, а лише висвітлюють основні віхи життя дослідника у формі некролога.

Зовсім інакші роботи, що побачили світ з кінця 1980-х років. Вільні від ідеологічного лакування, вони об'єктивніше розкривають питання формування та функціонування на території України у 1919—1934 рр. системи музеїв, охорони пам'яток, археологічних досліджень. Ширшим стає коло праць, присвячених окремим музейним установам, їхній історії, формуванню фондів. Біографістика цього періоду набуває рис докладних наукових розвідок і зазвичай супроводжуються аналізом наукових здобутків музейників-археологів.

- Абросимова С.В.* Внесок Д. Яворницького у розвиток музейної справи в Україні // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. — Тези доповідей та повідомлень Міжнар. наук. конф., присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 8—10.
- Абросимова С.В.* Родина Синельникових в житті та творчості Д.І. Яворницького // Видатні особистості. Музейна персоналістика. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 10—24 (Мат-ли обл. музейної наук. конф. — 10).
- Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні. 1917—1990. — К., 1991.
- Алексюнас О.М.* Бабенко В.О. — етнограф Катеринославського краю // Видатні особистості. Музейна персоналістика. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 24—27 (Мат-ли обл. музейної наук. конф. — 10).
- Антропология.* Річник Кабінету. 1927. — К., 1928. — I; 1929. — II; 1930. — III; 1931. — IV.
- Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України в XIX — на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Бібліографія. — Хмельницький, 1995.
- Бекетова В.М.* Музей — це доля: історія музею в життєписах його працівників // Видатні особистості. Музейна персоналістика. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 64—73 (Мат-ли обл. музейної наук. конф. — 10).
- Бекетова В.М., Журба А.С.* Роль Д.И. Яворницького в розвитку музейного дела на Украине // Проблемы музееведения и краеведения: к 100-летию основания Херсонского музея древностей. — Тез. докл. юбилейной конф. — Херсон, 1990. — Ч. 4. — С. 54—56.
- Бернштам А.Н.* Принципы построения археологического отдела в краеведческом музее // Методический сборник — Л., 1929. — С. 56—61 (Труды студенческого кружка краеведения при географическом факультете ЛГУ).
- Бирюков В.П.* Организация народного научного музея в г. Хорол Полтавской губернии. — Хорол, 1917.
- Білокінь С.І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (в 1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999.
- Біляшівський М.Ф.* Наші національні скарби. — К., 1918.
- Біляшівський М.Ф.* Справа українського мистецтва // Шлях. — К., 1918а. — № 1.
- Бойко А., Бровко А., Бровко Б., Іваннікова Л.* Яків Новицький — видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. — Запоріжжя, 2007. — Т. 1. — С. 10—47.

- Болтенко М.Ф.* Государственный историко-археологический музей в Одессе // Новый Восток. — М., 1926. — 15. — С. 364—366.
- Бондар М.М., Мезенцева Г.Г., Славін Л.М.* Нариси музейної справи. — К., 1959.
- Бюлетень* Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. — К., 1925. — Ч. I.
- Бюлетень* Прилущького окружного музею. — Прилуки, 1928. — 1.; 1929. — 2.
- Ванцак Б.С., Супруненко О.Б.* Подвижники українського музейництва. — Полтава, 1995.
- Васильев М.Г.* Заповіт українського музеєзнавця Д. Щербаківського // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. — Мат-ли ювілейної Міжнар. науково-практ. конф. — К., 1999. — С. 13.
- Ватченко Г.Ф.* Дніпропетровський історичний музей за роки радянської влади // Наш край. — Дніпропетровськ, 1971. — I.
- Видання Академії наук УРСР (1919—1967).* Суспільні науки. Бібліографічний покажчик. — К., 1969.
- Виноградов К.Я.* Принципы построения археологических подотделов краеведческих музеев // Вопросы областного музейного дела. — Рязань, 1925. — С. 24—29.
- Відчит* про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за 1926 рік. — Одеса, 1927.
- Відчит* про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за р.р. 1927 та 1928. — Одеса, 1929.
- Водотика С.Г. С.С.* Дложевський як музейний діяч // Проблемы музееведения и краеведения: к 100-летию основания Херсонского музея древностей. — Тез. докл. юбилейной конф. — Херсон, 1990. — Ч. 4. — С. 50—52.
- Волинський науково-дослідчий музей.* — Житомир, 1928. — Т. I.
- Воробьев К.И.* Организация методических краеведческих выставок // Методический сборник — Л., 1929. — С. 27—55 (Труды студенческого кружка краеведения при географическом факультете ЛГУ).
- Гаркуша Н.М.* Письма Ф.Т. Каминского Б.В. Страдомскому как источник по истории музея // Музейний часопис (до 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). — Миколаїв, 2003. — С. 62—66.
- Генинг В.Ф.* Очерки по истории советской археологии (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов). — К., 1982.
- Глухівський краєзнавчий музей.* — Суми, 2008.
- Гордійчук І.І.* Розвиток пам'яткоохоронної діяльності в Донбасі в 1920—1930-ті роки // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2008. — 13. — С. 43—55.
- Граб В.І.* Справа М.Я. Рудинського // Полтавський краєзнавчий: Сторінки історії та колекції. — Полтава, 1991. — С. 76—83.
- Граб В.І.* У лещатах ДПУ: Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. — Полтава, 1999.
- Граб В.І., Супруненко О.Б.* Археолог Олександр Тахтай. — Полтава, 1991.
- Граб В.І., Супруненко О.Б.* Доля М.Я. Рудинського // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 91—100.
- Державні історико-культурні заповідники УСРР.* — Харків, 1932.
- Дідух Л.В.* Академік М.Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець XIX — перша чверть XX ст.) — Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2005.
- Дложевський С.С.* Одеський державний (крайовий) історико-археологічний музей // Політосвіта. — 1925. — № 1. — С. 51—53.
- Дложевський С.С.* Про археологічні розкопки в Ольвії в рр. 1924, 1925 і 1926 // Східний світ. — К., 1928. — № 3—4. — С. 289—294.
- Дложевський С.С.* Територія України щодо її зв'язку зі стародавнім малоазійським культурним комплексом. Ольвія та Мілет // Східний світ. — К., 1928а. — № 2. — С. 166—169.
- Дложевський С.С.* Амфорні ручки з клеймами ольвійських розкопів року 1926 // Записки ВУАК. — К., 1930. — Т. 1. — С. 113—126.
- Дложевський С.С.* Повідомлення про археологічні знахідки на Південній Україні // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930а. — Ч. 1. — С. 74—75.
- Дложевський С.С.* Ще одна ціла херсонська амфора // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930б. — Ч. 1. — С. 67—68.
- Дмитренко Н.М.* Ніжинський окружний музей 20—30-х років XX ст. // Праці Центру пам'яткознавства. — 2006. — 9. — С. 61—67.
- Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей.* — Дніпропетровськ, 1929. — Т. I.
- Добровольский А.В.* Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца // Вісник Одеської комісії краєзнавства. — Одеса, 1925. — № 2—3. — С. 77—79.
- Добровольский А.В.* Погребение под плитами близ Большой Сейдеминухи (Снегиревского района Херсонского округа) // Вісник Одеської комісії краєзнавства. — Одеса, 1925а. — № 2—3. — С. 79—81.
- Добровольський А.В.* Дещо про знаряддя, які Городцов В.О. називає формочками для виливання мідяних прутків // Антропологія. — К., 1928. — I. — С. 179—184.
- Добровольський А.В.* Ново-Олександрівська знахідка (попереднє повідомлення) // Літопис музею. 1927—28. — Херсон, 1929. — 9. — С. 29—32.

- Добровольський А.В.* Етюди з надпорізького неоліту // Антропология. — К., 1930. — III. — С. 161—169.
- Дубровський В.В.* Охорона пам'яток культури в УСРР // Охорона пам'яток культури на Україні. — Харків, 1927. — I. — С. 5—13.
- Дубровський В.В.* Музеї на Україні. — Харків, 1929.
- Дубровський В.В.* Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. — Харків, 1930.
- Дяченко Т.* Віхи становлення музейництва на Лубенщині // Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2003. — С. 310—314.
- Жуков Ю.Н.* Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917—1920 гг. — М., 1989.
- Записки* Всеукраїнського археологічного комітету. — К., 1930. — Т. I.
- Заремба С.З.* Комісії ВУАН і їх внесок у справу вивчення історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1993. — 2. — С. 3—49.
- Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. — К., 1995.
- Заремба С.З.* Нариси з історії українського пам'яткознавства. — К., 2002.
- Ізюмщина.* — Ізюм, 1930.
- Історія міст і сіл в УРСР* в 26-ти томах. — К., 1967—1975.
- Капустіна Н.І.* Дніпропетровському історичному музею — 150 років // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. — Тези доп. та повідомлень Міжнар. наук. конф., присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 3—7.
- Карцев В.Г.* К вопросу экспозиции археологических материалов в краеведческих музеях // Советский музей. — 1931. — № 6. — С. 71—75.
- Кілієвич С.Р.* Академік М.Ф. Біляшівський — перший директор Національного музею історії України // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. — Мат-ли ювілейної Міжнар. Науково-практ. конф. — К., 1999. — С. 19—21.
- Кіранов Т.М.* Короткий огляд археологічних робіт, проведених на Криворіжжі (1923—1929) // Вісник Одеської комісії краєзнавства. — Одеса, 1930. — № 3—4. Секція археологічна. — С. 121—123.
- Ключевська І.М.* Луганський археолог С.О. Локтюшев // Археологічне надбання С.О. Локтюшева (до 130-річчя від дня народження). — Луганськ, 2009. — С. 11—24 (Краєзнавчі записки. — V).
- Ковалева І.Ф.* Днепровгэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927—1932 гг. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Днепропетровск, 1971.
- Ковалевська О.* Деякі аспекти діяльності М.Ф. Біляшівського на посаді директора Київського міського музею // Національний музей історії України — скарбниця історичних пам'яток народу. — К., 2007. — С. 133—140.
- Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М.* Сторінки історії музею (20—50-ті роки ХХ ст.) // Національний музей історії України: його фундатори та колекції — К., 1999. — С. 3—24.
- Козюра І.В.* Розвиток історичного краєзнавства на Лубенщині в 20—30 рр. ХХ ст. — Лубни, 1997.
- Колодяжний І.І.* История строительства Днепрогэса имени В.И. Ленина (1927—1932 гг.) — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1953.
- Коротке* звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925. — К., 1926.
- Коротке* звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. — К., 1927.
- Коротке* звітлення про діяльність Миколаївського історико-археологічного музею за 1927 рік. — Миколаїв, 1928.
- Костюкова О.М.* Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2003.
- Кот С.И.* Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики. — К., 1991. — С. 263—273.
- Котеленець І.* Педагогічна та музейна діяльність Я.П. Новицького // Етнографічні дослідження Південної України. — Запоріжжя, 1992. — С. 6—8.
- Кочубей В.Я.* Археологічне обстеження берегів р. Гориня р. 1928 // Записки Шепетівського наукового при УАН товариства. — Шепетівка, 1929. — С. 8—17.
- Кочубей В.Я.* До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині // Там само. — 1929а. — С. 18—24.
- Краєв В.А.* Вековой юбилей музея // Проблемы музееведения и краеведения: к 100-летию основания Херсонского музея древностей. — Тез. докл. юбилейной конф. — Херсон, 1990. — Ч. 4. — С. 3—5.
- Краєзнавство* на Коростенщині. — Коростень, 1930. — I.
- Куріло О.Ю.* Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. — К., 2002.
- Курінний П.П.* Уманське історичне товариство. — Умань, 1918.
- Курінний П.П.* Показчик історичного музею Уманщини в 1918р. — Умань, 1919.

- Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну. — Мюнхен, 1970.
- Кухар Н.О. Краєзнавча діяльність Ф.Т. Камінського // Музейний часопис (до 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). — Миколаїв, 2003. — С. 15—16.
- Кушпетюк О.І. Історико-краєзнавча діяльність музейних закладів Волині другої половини ХІХ — початку ХХ ст. — Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Чернівці, 2001.
- Левіцький І.Ф. З приводу знахідки в с. Колодяжному (на Волині) // Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. — К., 1925. — Ч. І. — С. 35—39.
- Левіцький І.Ф. Бондарівська неолітична стація — майстерня кремінних виробів // Волинський науково-дослідчий музей. — Житомир, 1928. — Т. І. — С. 43—66.
- Левіцький І.Ф. Довгинецька палеолітична стоянка (Житомирська обл.). Попереднє повідомлення // Антропологія. — К., 1930. — III. — С. 153—160.
- Літопис музею. Червоні роки 1917—27. — Херсон, 1927. — 8.
- Літопис музею. 1927—28. — Херсон, 1929. — 9.
- Локтюшов С.А. Прежнее население бассейна р. Донца и его смена здесь по находкам материальной культуры // Радянська школа. — 1927. — № 1. — С. 92—97.
- Локтюшов С.О. Кремінна мікролітична індустрія, зібрана на днах у сточищі р. Донця на Луганщині // Антропологія. — К., 1928. — I. — С. 95—106.
- Локтюшов С.А. Полевые научно-исследовательские работы Луганского музея // Радянська школа. — 1928а. — № 11. — С. 92—97.
- Локтюшов С.А. Среднедонские курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальной бытовой индустрией северокавказского и средиземноморского влияния (По данным археологических раскопок на Луганщине 1919—1927 гг.) // Праці наук. тов-ва на Донеччині в м. Луганському. — Луганськ, 1928б. — I. — С. 5—16.
- Локтюшов С.О. Етнографічні та палеоетнологічні дослідження Луганського краєвого музею // Радянська школа. — 1929. — № 8. — С. 89—90.
- Локтюшов С.О. Кибикінська Данова стація на Луганщині // Радянська школа. — 1929а. — № 8. — С. 84—89.
- Лугова Л., Мельникова І. Матеріали з розкопок В. Щербаківського у збірці Полтавського краєзнавчого музею // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2003. — С. 290—299.
- Маньківська Р.В. Репресії серед музейних працівників в кінці 20—30-х рр. // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 264—271.
- Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. — К., 2000.
- Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. — К., 1959.
- Мірущенко О. Діяльність Я.П. Новицького з комплектування музейних колекцій // Мат-ли Перших Новицьких читань. — Запоріжжя, 2002. — С. 18—22.
- Мовчанівський Г.М. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. — Харків, 1931.
- Музей Слобідської України. Бюлетень. — Харків, 1925. — Ч. І.
- Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. Бюлетень. — Харків, 1926—1927. — № 2—3; 1927—1928. — № 4—5.
- Музейний часопис (до 90-річчя Миколаївського обл. краєзн. музею). — Миколаїв, 2003.
- Нестерук Л.І. Д.М. Щербаківський як один з фундаторів Національного музею історії України // Музейні читання. — Мат-ли наук. конф. Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України. — К., 1998. — С. 12—16.
- Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. — К.; Полтава, 1994.
- Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. — К., 1995. — Ч. 1. 1917 р. — середина 1920-х років; Ч. 2. Кінець 20-х — 1941 рр.
- Нестуля О.О., Нестуля С.І. Створення музею культури і побуту в Києві // Історія релігій в Україні. — Праці XI-ї Міжнар. наук. конф. — Львів, 2001. — Кн. 1. — С. 291—298.
- Нестуля С.І. Археологічний Комітет Всеукраїнської академії наук: етапи становлення. — Полтава, 1997.
- Нестуля С.І. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х рр.). — Полтава, 1997 (1998).
- Николаевщина. — Николаев, 1926.
- Омельченко Ю.А. История музейного строительства на Украине. 1917—1923 (На материалах музеев исторического и краеведческого профилей). — Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1972.
- Омельченко Ю.А. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки радянської влади // УІЖ. — 1972а. — № 1. — С. 102—108.
- Омельченко Ю.А. Музейне будівництво на Україні в 1921—1945 рр. // УІЖ. — 1975. — № 3. — С. 122—128.
- Омельченко Ю.А. Розвиток учбових музеїв. — К., 1988.

- Омельченко Ю.А. Музейництво як система на терені освіти та краєзнавства // VI Всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 329.
- Онацький Н. Сім років існування Сумського музею. — Суми, 1927.
- Охорона пам'яток культури на Україні. — Харків, 1927. — 1.
- Очерки истории музейного дела в СССР. — М., 1963. — V.
- Павлов Т. Музеи и краеведческая работа // Советский музей. — 1939. — № 5. — С. 33—37.
- Піскова Е.М. До питання про класифікацію музейної мережі України к. XIX — поч. XX ст. // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». — К., 1995. — С. 404—406.
- Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук (Нарис історії). — К., 1993.
- Полтавський державний музей ім. В. Короленка — Полтава, 1928. — I.
- Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія та сучасність. — К., 1995.
- Путро О.І. Подвижник музейної справи (трагедія Данила Шербаківського) // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодні, перспективи. Мат-ли ювілейної Міжнар. науково-практ. конф. — К., 1999. — С. 91—93.
- Радченко Н.М. Фонди Луганського обласного краєзнавчого музею як джерело з історії музейної справи Луганщини (середина XIX — початок XXI ст.) — Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Луганськ, 2008.
- Реабілітовані історією. — К.; Полтава, 1992.
- Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — К.; Хмельницький, 1991.
- Рыков П.С. Изучение доклассового периода в истории края // Советский музей. — 1936. — № 5. — С. 3—25.
- Роменський краєзнавчий музей // Записки краєзнавців. — Ромни, 1965 — I.
- Свеніцький І.С. Про музеї і музейництво. Нариси і замітки. — Львів, 1920.
- Свеніцький І.С. Музеї і книгозбірні сучасної України. — Львів, 1927.
- Селинов В.И. Культуроведение в краеведческой работе (История, археология, музейное дело). — Л., 1928.
- Сибилев Н.В. Городища, майданы, валы, каменные бабы и доисторические стоянки в пределах Изюмского уезда // Труды экспедиции для изучения Изюмского края. — Изюм, 1923. — 1. — С. 31—32.
- Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини (Альбом малюнків). — Изюм, 1926. — 1.
- Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини (Археологические разведки в бассейне Донца в 1920—1926 гг.). — Изюм, 1926а. — 2.
- Сибилев Н.В. Очерки по доистории и истории Изюмского края. Далекое прошлое Изюма. — Изюм, 1928. — 1.
- Сибилев Н.В. Археологические исследования краеведческих музеев // Советский музей. — 1936. — № 6. — С. 33—37.
- Сибилев Н.В. Здание и экспозиция краеведческого музея // Советский музей. — 1936а. — № 6. — С. 15—16.
- Січкарук О.І. Стислий аналіз світової та вітчизняної практики підготовки музейних працівників педагогічно-просвітницького напрямку // Київський державний інститут культури. — К., 1993. — С. 143—149.
- Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989.
- Советская археологическая литература. Библиография. 1918—1940. — М., 1965.
- Тележняк К.О. З особистого життя академіка Д.І. Яворницького // Скарби музеїв. — Мат-ли обл. наук. конф. до Міжнародного дня музеїв. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 102—106.
- Тремб'язкий А. До біографії відомого музеєзнавця Євфимія Сіцінського // Мат-ли науково-практ. конф. «Музей та музейна справа на початку III тисячоліття». — Чернівці, 2003. — С. 35—42. Музейний щорічник. — 2 (24).
- Тремб'язкий А.М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. XIX — 30-ті рр. XX ст.). — Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Чернівці, 2005.
- Український музей. — Зб. 1: Репринтне перевидання 1927 року. — К., 2007.
- Федорова Л.Д. Становлення і розвиток музеїв історії міст України (XIX—XX ст.). — Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1994.
- Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. — М., 2006.
- Хведась А.О. З історії охорони музейного будівництва на Волині в 1919—1920 рр. // Велика Волинь. — Хмельницький, 1994. — С. 398—401.
- Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930. — Ч. 1; 1930а. — Ч. 2; 1931. — Ч. 3.
- Чайковський С.М. Національний музей історії України — скарбниця історичної пам'яті українського народу // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодні, перспективи. — Мат-ли ювілейної Міжнар. Науково-практ. конф. — К., 1999. — С. 3—5.
- Черненко О.Є. Археологічне зібрання Чернігівського державного музею (1896—1948 рр.). — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005.
- Черненко О.Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896—1948 рр.) // Скарбниця української культури. — Чернігів, 2007. — 9 (Спецвип. 1).

- Чернікова І.В.* Харківський музей українського мистецтва — центр вивчення та збереження регіональних пам'яток історії та культури в 20-х рр. ХХ ст. // Могилянські читання — К., 2007. — Ч. 2. — С. 352—359.
- Чернікова І.В.* Унесок громадськості у справу охорони та вивчення культурної спадщини Харківщини (1920-ті — початок 1930-х років) // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2009. — 15. — С. 23—36.
- Шевченко А.В.* Репресії проти інтелігенції в 30-х роках ХХ ст. // Мат-ли Перших Всеукр. наук. читань, присвячених 60-річчю від дня народження українського історика та пам'яткознавця Сергія Захаровича Заремби (1947—2003). — К., 2007. — С. 85—88.
- Шевченко В.І.* Непідвладний мороку забуття // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2005. — 5. — С. 140—147.
- Шевченко Т.К.* Д. Яворницький і Хортиця (до 150-річчя з дня народження Д.І. Яворницького) // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2006. — 6. — С. 154—157.
- Шмит Ф.И.* Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. — Харьков, 1919.
- Шмит Ф.И.* Музейное дело. Вопросы экспозиции. — Л., 1929.
- Шовкопляс І.Г.* Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966). Бібліографія. — К., 1969.
- Щепотьєв В.І., Щербаківський В.М.* Історія товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // Записки наук. тов-ва охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — I. — С. VII—X.
- Янковський А.А.* Музей в період перемен // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. — Тези доповідей та повідомлень Міжнар. наук. конф., присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 33—36.

Надійшла 15.12.2009

А.С. Пудовкіна

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУЗЕЕВ УКРАИНЫ В 1919—1934 гг.: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Рассматривается историография вопроса археологической деятельности музеев Украины в 1919—1934 гг. Охарактеризованы основные работы музееведов, археологов, краеведов, исследователей, занимающихся памятникоохранной деятельностью, в которых затрагиваются вопросы «музейной археологии» 1920—1930-х гг. Предложена хронологическая и тематическая систематизация указанных работ. Среди тематических рубрик выделяются: вопросы организации и принципов деятельности памятникоохранных и музейных институций, музейные хроники, профессиональные работы археологов-музейщиков, персоналии, история музейного дела, библиографические справочники, работы археологов-эмигрантов и др. Учитывая содержание и характер работ, условно можно выделить три периода: межвоенный (1920—1930-е гг.), период с конца 1940-х до конца 1980-х гг. и постсоветский. Научные изыскания первого периода касались, главным образом, принципов функционирования системы охраны памятников, посвящены научно-исследовательской деятельности музеев и представляют в большинстве хроник событий. Послевоенный период характеризуется интересом к истории формирования музейной сети Украины и первыми попытками создать общую историю развития отечественной археологии. Для работ третьего периода характерна объективная оценка особенностей создания и функционирования музейной системы в Украине и расширение круга биографических исследований.

A.S. Pudovkina

ARCHAEOLOGICAL ACTIVITY OF UKRAINIAN MUSEUMS FROM 1919 TO 1934: HISTORIOGRAPHIC ASPECT

The article is devoted to historiography of the issue of archaeological activity of Ukrainian museums from 1919 to 1934. The main works of museologists, archaeologists, local history researchers, scholars occupied with monument protection activity which touch upon the issues of «museum archaeology» in the 1920-s and 1930-s are considered. Chronological and topical systematization of these works is proposed. Among topical rubrics the following are singled out: issues of organization and principles of activity of monument protective and museum institutions, museum chronicles, professional works of archaeologists and museum officials of the 1920-s and 1930-s, personalia, history of museum work, bibliographic reference books, works of emigrant archaeologists, etc. Taking into consideration content and nature of the works they conditionally can be divided into three periods: between wars (1920-s and 1930-s), from the end of the 1940-s to the end of the 1980-s, and the post-Soviet period. Scientific research of the first period mainly concerns the principles of functioning of the monument protective system; they are devoted to the scientific research activity of museums and in most cases represent the chronicle of events. The post-war period is characterized by the interest to the history of formation of museum network in Ukraine and by the first attempts to create a general history of domestic archaeology development. Works of the third period are characterized by an objective appraisal of peculiarities of the development and functioning of museum system in Ukraine and by the widening of a circle of biographic research.

Н.И. Николаев

Политическая и культовая элита Ольвии IV—I вв. до н. э.

Николаев, Шамрай, 2008. — 262 с.

Запропонована книжка М.І. Ніколаєва є підсумком його багаторічних творчих пошуків на теренах ольвійської ономастики та просопографії, які базуються на інформації з ольвійських лапідарних пам'яток, графіті та ін. Це не епіграфічне дослідження. В ньому, з епіграфічної точки зору, не порушуються дискусійні питання стосовно різних варіантів редагування окремих клаузул численних документів, різновиди заповнення текстових лакун, характеристика шрифтів, стилів та ін. Враховано, насамперед, наявність пам'яток як таких та присутність в них тих чи інших персонажів, які і є головним об'єктом його дослідження. В основу роботи покладено математичний підхід, застосований до традиційних методів ольвійської хронології, просопографії та генеалогії.

Базовим документом для дослідження є відомий перелік ольвійських епонімів, виданий В.В. Латишевим (IOSPE, I², 201), що дискутується багато років. Перелік ольвіополітів, що вважався більшістю фахівців діахронним, все ж не залучався для хронологічних розробок і, тим паче, для моделювання на його основі суто ольвійського літочислення. Такі дослідження стали можливими зі знахідкою посвяти Матері богів намісника Мітридата VI Євпатора Діогена Тієєва (дата можливого переходу Ольвії на Понтійський календар: Крапивина, Диатроптов 2005), а також нової посвяти Клеомброта Пантаклова Гераклу (знахідка 1990 р.), що стали своєрідними хронологічними реперами для автора книги. Спираючись на рік Аполлона з декрету на честь амісенського кібернета (IOSPE, I², 35) і орієнтуючись на прийняті датування багатьох інших лапідарних джерел, з'явилася реальна можливість зіставлення ольвійського та сучасного літочислення, а також уточнення хронології відомих ольвійських документів.

З позиції IOSPE, 201 автором змодельовано та частково заповнено своєрідний хронологічний «каркас» ольвійського епонімного літочислення і співставлено його з сучасним календарем. Сам принцип подібного заповнення хронологічних лакун є доволі поширений. Стосовно пізньої історії Ольвії вказаним методом і на скромнішому об'ємі джерел свого часу користувався П.Й. Каришковський, оперуючи загальним переліком імен післягетської Ольвії, особливо підкреслюючи роль перших архонтів, стратегів, жерців та агораномів у посвятах Ахіллу Понтарху, Аполлону Простату, Зевсу Ольвію та Гермесу Агорею (Карышковский 1985; 1993). На жаль, його праця не була повністю завершена. Крім того, для перших сторіч нової ери відсутній базовий документ, аналогічний IOSPE, 201.

З хронологічних позицій епонімного літочислення автор книжки розглянув генеалогічні гілки основних ольвійських аристократичних родів: Леократидів—Єврисивіадів, Аристократидів—Сократидів, Каллініків, Мольпагорів, Теогейтонів, Нікєратів, Агатинів, Батаків, Протогенів—Геросонтів—Геродорів, Пантаклів—Клеомбротів, Метродорів, Діонісіїв та ін., визначив періоди їхньої політичної активності та спадів в державній діяльності, припустив можливі внутрішньородові та міжкланові конфлікти, пов'язав та співвідніс це з синхронною політичною та соціально-економічною історією Ольвійського полісу. Це перша реальна спроба моделювання ольвійського літочислення, яка через дискусії, зміни, доповнення тощо може стати вагомим підґрунтям для подальшого дослідження історії полісу.

Книжку написано на доволі високому науковому рівні, хоча вона і має, на наш погляд, низку прикрих вад. Перш за все, сама побудова монографії є дещо невдала. Головну увагу автор мав приділити базовому документу,

на який спирається дослідження, — каталогу ольвійських епонімів (IOSPE, 201). Слід було докладно висвітлити історію вивчення цього документа з відповідними посиланнями, навести основні гіпотези інтерпретації пам'ятки та показати її важливість загалом для Ольвійської держави. Натомість безпосередньо каталогу приділено лише три сторінки (Глава II, с. 23—25) і далі, з незначним розривом (с. 34—39), наведено «робочу схему» ольвійського та абсолютного літочислення, запропоновану автором на його базі. Такий короткий аналіз IOSPE, 201 не дозволяє оцінити вагомість документа в повному обсязі, не кажучи вже про можливість його реконструкції та достатню доказовість аргументації автора на користь запропонованої «робочої схеми».

Замість цього, починаючи з першої глави, йде ознайомлення з новою посвятою Пантакла Клеомбротова та з родом Пантаклів—Клеомбротів у цілому. Але нова посвята, хоча і має важливе значення, як один з серединних реперів у запропонованій автором хронологічній побудові, все ж є другорядним документом. Це саме стосується й опису роду Пантаклів—Клеомбротів та продовження знайомства з ним у главі VI. Мимоволі може скластися хибне враження про більш значну та виключну роль цього клану в історії Ольвійського полісу. Життєпис цього роду має бути за хронологією серед інших ольвійських кланів. Інша справа, коли б новий документ було наведено серед низки тих, які стали для автора хронологічними реперами для робочої схеми.

Не загострюючи увагу на кланово-генеалогічних моделях, запропонованих автором, які потребують спеціального аналізу, зупинимось на хронологічних аспектах, яким приділено більшу частину книжки та на яких, власне, базується дослідження. Умовно приймаючи хронологію М.І. Ніколаєва ми, в першу чергу, зіштовхуємося з доволі гострим питанням, яке стосується передатування деяких відомих ольвійських лапідарних пам'яток.

Протягом багатьох років, починаючи з часів видання IOSPE, було майже беззастережно сприйняте датування документів, запропоноване В.В. Латишевим. На тогочасному етапі дослідження Ольвійської держави та античних міст Північного Причорномор'я не було достатніх аргументів на користь вагової критики запропонованої хронології лапідарних джерел. У ті роки основним критерієм для датування давньогрецьких написів був палеографічний аналіз відомих традиційних текстових формул,

стилю напису та шрифту, характерних для певного часу в тому чи іншому полісі. Суто стилістичний та орфографічний підхід до датування часто-густо міг мимохіть привести фахівців до хибних або сумнівних висновків від самого початку дослідження. Це стосується, приміром, дискусійного питання про час використання в північнопричорноморських полісах у офіційних державних написах та на побутовому рівні так зв. «лунарної» сігми, що неодноразово заводило в «патову» ситуацію багатьох дослідників, які слідували визнанням догмам. Неузгодженості з трактуванням лунарного шрифту мали наслідком невірне датування у найперших видавців деяких написів — Е.Р. фон Штерна та В.В. Латишева (Виноградов 1989, с. 255). Слід додати, що палеографічний аналіз не можна використовувати як виключний аргумент для датування епіграфічних документів, оскільки він надає досить широкий хронологічний діапазон. Він може виступати як окреме суттєве доповнення, але аж ніяк не домінантою при визначенні дати.

Ольвійський епіграфічний лапідарій, що фігурує в IOSPE, практично не підлягав достатньому хронологічному аналізу і пізніше. Традиційні огріхи, характерні для каталога В.В. Латишева, наявні також у корпусі нових ольвійських написів, виданих у 1968 р. під редакцією Т.Н. Кніпович та О.І. Леві (НО). На це звернув увагу у 1980—90-і рр. Ю.Г. Виноградов, який готував перевидання IOSPE з введенням нових документів, поправками та коментарями до відомих. На превеликий жаль, він не встиг завершити вже майже закінчену працю, яку вважав головною справою свого життя.

Лише у 70—80 рр. ХХ ст., коли розпочались інтенсивні дослідження Ольвії та її сільськогосподарської округи і практично було відновлено історичну періодизацію Ольвійського полісу, проявилось багато хронологічних неузгоджень між історичними процесами, реконструйованими на основі археологічних матеріалів, та датуванням деяких із цих подій, виходячи з прийнятих дат лапідарних джерел. Сама собою з'явилася тенденція до суттєвого «подавлення» або «омолодження» декотрих, іноді найбільш важливих для Ольвії лапідарних документів.

У першу чергу це стосується декрету на честь Протогена Геросонтова (IOSPE, I², 32). Оперуючи повною мірою матеріалами археологічних досліджень, мимоволі уявляєш собі часи другої чверті — середини III ст. до н. е., хоча до недавня більш визнаною датою документа була остання чверть III — початок II ст. до н. е. (Кніпович

1966; Каришковський 1968). Згодом її було уточнено і в остаточному варіанті подано як останні десятиріччя III ст. до н. е. (Каришковський, Клейман 1985, с. 71). Зазначимо, що встановлення цієї дати базується, в основному, на аналізі історичних колізій у середовищі союзу кельтських племен 278—213 рр. до н. е., в яких дослідники вбачають галатів Протогенового декрету. Ю.Г. Виноградов вважав, що вказаний в декреті союз галатів та скірів міг скластися лише наприкінці III ст. до н. е., коли галати дещо втратили свої позиції як самостійна військова сила (Виноградов 1989, с. 182, прим. 16).

В.В. Латишев спочатку відносив час складання декрету до першої половини III ст. до н. е. (Латышев 1887, с. 69—76), пізніше перемістивши його до другої половини сторіччя. Другою половиною III ст. до н. е. датують документ В.М. Отрешко та В.В. Рубан (Отрешко 1982, с. 40; Рубан 1985, с. 43), хоча відчувається з контексту їхніх досліджень, що вони, скоріше не наважуючись на, можливо, недоцільні на той час дискусії з цього приводу, все ж схильні були віднести його видання ближче до середини III ст. до н. е. Якоюсь не узгоджуються з гіпотезою про датування декрету останніми десятиріччями III ст. до н. е. й інші його фігуранти, такі як, імовірно, кочовики — скіфи, фісамати, савдарати та особливо осілі мешканці хори Ольвії — ойкети (раби) та мікселліни. Ю.Г. Виноградов, виділяючи основні точки зору з приводу мікселлінів та в цілому погоджуючись з тим, що вони склали якусь категорію населення Ольвійської хори, і наводячи власні міркування (Виноградов 1984, с. 66 и сл.; 1989, с. 183, прим. 18), чомусь зовсім не згадав їх при датуванні декрету, концентруючи основну увагу на скіро-галатському союзі.

Більшість поселень хори Ольвії у другій половині III ст. до н. е. припинила існування за винятком деяких, в основному вздовж лівобережжя Бузького лиману (Крыжицкий и др. 1989, с. 100—101; Снытко 1997). Не виключено, що ці поселення, як і аграрні території ближчі до Ольвії, ольвіополіти використовували сезонно (Крыжицкий и др. 1989, с. 101; Снытко 1997а, с. 111). Але можлива кількість мешканців на них на той час навряд чи могла наблизитися до числа 1500 осіб мікселлінів декрету (варто додати, що, імовірно, малася на увазі загальна чисельність воїнів загонів, а не всього населення, яке могло становить близько 6000—7500 осіб: Отрешко 1982, с. 40; Крыжицкий и др. 1989, с. 148). До цієї кількості ще слід додати ойкетів, чисельність яких невідома, але

була, мабуть, доволі значною, завдяки чому цю категорію населення було згадано в документі. З цього приводу слід зазначити, що, можливо, моя гіпотеза (на відміну від В.М. Отрешка, який вважав мікселлінами жителів так зв. колективних садіб) пов'язати з мешканцями поселень Нижнього Подніпров'я та частково лівого берега Бузького лиману, є більш аргументованою в географічному та демографічному аспектах. По-перше, це прикордонні райони; по-друге, досі чітко не визначено належність цих земель до Ольвійського полісу (Крыжицкий и др. 1989, с. 9), а мікселліни згадуються як союзники ольвіополітів, а не підлеглі; по-третє, кількість мешканців на них може цілком співпадати зі вказаним у декреті числом. Але спробу хронологічно адаптувати їх до дати декрету Протогена, запропонованої П.Й. Каришковським та Ю.Г. Виноградовим, не можна вважати зовсім вдалою (Снытко 1994). Вказані категорії осілого населення ольвійського оточення, вірогідніше, треба вбачати серед мешканців ще не покинутої «великої хори» — поселень Нижнього Подніпров'я та, можливо, гирла Тилигульського та Хаджибейського лиманів і Одеської затоки другої чверті — середини III ст. до н. е. Це стосується і кочових скіфів, поховання яких у другій половині III—II ст. до н. е. невідомі в степах Побужжя та Поінгулля. Крім того, і події, пов'язані зі скіро-галатським союзом, слід відносити до ранішого часу, ніж кінець III ст. до н. е. (Бруско 1999, с. 85).

У всякому разі, більш сприятливим для визначення дати декрету на честь Протогена є хронологічний діапазон від середини III — до початку II ст. до н. е., окреслений дослідниками Ольвії, які вважають його датування дещо суперечливим (Крыжицкий, Крапівіна, Лейпунська 1994, с. 38), який М.І. Ніколаєв доволі обґрунтовано взяв за основу для власного датування пам'ятки. Зазначимо, що цей часовий проміжок для документа прийнято дослідниками Ольвії, які безпосередньо зіштовхнулися з указаними хронологічними неузгодженостями і з цього приводу визначили не конкретні десятиріччя, а майже півсторічний діапазон, залишивши місце для подальших пошуків у цьому напрямі.

У світлі наведеного змодельована суто математичним шляхом дата декрету на честь Протогена як 255 (±15) рік до н. е. (Глава V, с. 111) не є невірогідною. Поза тим, зважаючи на виняткове значення документа для історії Ольвії, на наш погляд, крім наведення тексту декре-

ту, його опис слід було доповнити детальним висвітленням коментарів до вказаних у ньому історичних подій на основі і надбань минулих років, і сучасних досліджень. З таким додатком аргументація автором своєї гіпотези мала би більш обґрунтований вигляд.

Слід визнати, що спроба моделювання хронології ольвійських лапідарних пам'яток не істориком, а математиком, має свій позитив. Історикам набагато важче відмовитися від багатьох усталених поглядів, іноді зведених до рангу аксіом, навіть коли вони і викликають деякі сумніви. Висловлюючись алегорично, іноді необхідний «свіжий вітер», аби дещо роздмухати згасле полум'я дискусій. Але у визначенні хронології не слід цілком покладатися на математичний аналіз, щоб не виникла ситуація, аналогічна з численними суто епіграфічними дослідженнями. Тому важливим є комплексний підхід до цієї справи без визначення вирішальної домінанти або визнання за таку за умов відсутності інших можливостей. Щоб запобігти подібних помилок та з огляду на важливість комплексного підходу, визначний історик та епіграфіст сучасності Ю.Г. Виноградов, приміром, багато досліджень здійснив у співавторстві з провідними істориками та археологами — безпосередніми дослідниками пам'яток: С.Д. Крижицьким, В.В. Крапівіною, А.С. Русяєвою, К.К. Марченком, Я.В. Доманським, О.М. Щегловим і М.І. Золотарьовим. Запропоновані М.І. Ніколаєвим зміни деяких дат пам'яток, на перший погляд, є доволі перспективними, але потребують більш аргументованого історичного підтвердження.

Іноді автор занадто захоплюється власними гіпотезами та робить поспішні висновки, не проаналізувавши існуючі погляди з того чи іншого питання. Не охоплюючи весь спектр подібних недоліків, зупинимось на аналізі трактування напису на базі статуї на честь тираноборця (Глава III, с. 62—63). Замість відсутнього у тексті запропонованого Ю.Г. Виноградовим імені тираноборця Єврисивій М.І. Ніколаєв на основі лише власних математичних розрахунків намагається заповнити лауну іменем Сіріск і здійснює це в категоричній формі, не лишаючи місця будь-яким сумнівам з цього приводу (цим різною мірою «грішить» більшість висновків, що загалом притаманно фахівцям технічної сфери, де необхідна максимальна точність у формулюваннях та визначеннях). Використовуючи запропоновану Ю.Г. Виноградовим дату можливого повалення тиранії як межу V—IV ст. до н. е. (зазначимо, що вона є

умовною), М.І. Ніколаєв випускає з поля зору той факт, що ця дата пізніше була відкорегована самим Ю.Г. Виноградовим, який разом з В.В. Крапівіною встановили новий, умовний хронологічний діапазон — 392—389 рр. до н. е. (Виноградов, Крапівина 1995, с. 75—76). Ціле десятиріччя в контексті цієї гіпотези має вагомим значення та у світлі визначеного самим же М.І. Ніколаєвим періоду активної діяльності Єврисивія сина Сіріска як 395—355 рр. до н. е. (с. 62) може мимоволі підтверджувати вірність встановленого Ю.Г. Виноградовим імені тираноборця. Це, тим паче, очевидно, що зазвичай у відомій давньогрецькій практиці подібні радикальні звершення були справою молодих (за винятком зовнішніх втручань у політику полісу за прикладом силового варіанту «насадження демократії» в інших державах з боку Афінів), тож у тираноборці краще вбачається Єврисивій, ніж його літній батько Сіріск.

Сказане не виключає можливої участі у тираноборчому процесі самого Сіріска. Найімовірніше, він міг бути навіть ідейним натхненником, довіривши право активних дій своєму синові та його молодим однодумцям, як і його вірогідний прибічник Гекатеон Гікесієв (IOSPE, I², 160), якого М.І. Ніколаєв наводить на підтвердження своєї версії. Можливо тому, що мудрими радниками молодих були зрілі батьки, справа не завершилася традиційним тиранобивством, а лише відстороненням від влади та можливим вигнанням тирана і його родини за межі держави. В ольвіополітів того часу був приклад, як безкровно позбутися власного тирана, в особі втікача синопського лідера Тімесілея, його брата Теопрота та, можливо, їхніх родин (Виноградов 1981; 1995, с. 16). Тімесілей та Теопрот з даром поліції та ателії, крім того, отримали від ольвіополітів майже перший відомий у грецькій практиці привілей на право придбання землі та дому (εἰρηνησις). Зазначимо, що саме право громадянина в античному розумінні вже обумовлює надання земельної ділянки та її придбання. Ольвіополітами цей *modus* було сприйнято вже протягом IV ст. до н. е., коли серед великої серії проксенійних декретів, де присутня політія, жодного разу не зафіксовано енктесіс (Виноградов 1981, с. 87). Можливо, політія для вказаних персон (а, може, і не тільки для них у ті часи) була дещо обмеженою через різні обставини. По-перше, ольвіополіти на той час через відсутність так зв. «великої хори» самі були обмежені в земельних угіддях, розташованих лише довкола міста, по-друге, вигнанці були зовсім небідними людьми та мали

кошти для придбання землі, чим скористались ольвіополіти для поповнення державної скарбниці, і, по-третє, Тімесілей та Теопрот фактом купівлі землі, навіть володіючи правами громадянства, самі хотіли надати послугу новій батьківщині (скоріше це була не єдина послуга з їхнього боку). Принаймні додатковий привілей енктесісу підкреслює основну спрямованість подальшої діяльності новоприбулих. Відійшовши від активної політики та придбавши землю, екс-тирани на новому місці зайнялися господарством (Виноградов 1989, с. 111). Висилаючи власного тирана, правління якого, вірогідно, не було таким уже й жорстким, ольвіополіти залишили йому шанс піти аналогічним шляхом (можливо, навіть не через офіційне вигнання, а через якийсь інший варіант безконфліктного виїзду за межі полісу з родиною та без конфіскації рухомого майна).

Відзначимо також, що, встановлюючи ім'я тираноборця, Ю.Г. Виноградов спочатку не планував особливо загострювати увагу на конкретному імені (див.: Виноградов 1989, с. 142; в реконструкції напису біля імені Єврисивій стоїть знак запитання), а хотів лише підкреслити цим доповненням головну роль представників роду в указаних політичних діях та загалом у появі протягом IV ст. до н. е. цілого клану Єврисивіадів. Тим не менш, на підтвердження імені тираноборця як Єврисивія Ю.Г. Виноградов навів ще два документи, де, безперечно, це ім'я пов'язане з культом Зевса Елевтерія, та навіть припустив можливість надання вдячними громадянами Ольвії Єврисивію Сіріскову довічного сакрального титулу жерця бога-визволителя (Виноградов 1989, с. 147). Фактом наявності культу Зевса Елевтерія Ю.Г. Виноградов підкреслює реальність політичних подій, пов'язаних з усуненням від влади тирана, спираючись на аналогічні приклади з античної практики, та ще раз підтверджує вірність досліджень К. Раафлауба щодо усунення тиранічних режимів у контексті культу Зевса (Raaflaub 1985, S. 126—135, 138).

Не достатньо обґрунтованою є критика М.І. Ніколаєва і на адресу Ю.Г. Виноградова стосовно популярності імені Єврисивій у класично-елліністичний період (Глава III, с. 63—65; Глава VIII, с. 203). Наводячи свої аргументи на користь того, що ім'я Єврисивій дуже рідко трапляється в ольвійських написах IV—I ст. до н. е., М.І. Ніколаєв переважно спирається на каталог ольвійських епонімів (IOSPE, 201), де ім'я Єврисивій згадано лише чотири рази. Це можна пояснити тим, що більшість пред-

ставників роду на той час, імовірно, традиційно виконувала функції жерців Зевса, успадкувавши справу своїх достойних пращурів. Не вдалий і приклад з іменем Гікесій з роду Пантаклів—Клеомбротів, яке, на відміну від імені Єврисивій, зафіксоване в каталозі 10 разів. Представники клану, пращури яких, можливо, брали участь у боротьбі з тиранією — мається на увазі Гікесій Гекатеонов (IOSPE, 160), якого автор, всупереч погляду А.С. Русяєвої, яка вважає цей персонаж представником роду Єврисивіадів (Русяєва 1992, с. 214), відносить до роду Пантаклів—Клеомбротів (Глава VI, с. 155—158) — не обов'язково, як Єврисивіади, у яких культ Зевса впродовж всієї історії Ольвії був гентильним (Виноградов 1989, с. 136, 147—148; Русяєва 1994, с. 49), могли бути жерцями Зевса чи займати інші посади, тому частіше виконували функції жерців-епонімів при храмі Аполлона Дельфінія. Виходячи з цього, на наш погляд, не зовсім коректно з боку М.І. Ніколаєва вишукувати «сумнівність» популярності імені Єврисивій, спираючись на каталог (IOSPE, 201). Зазначимо також, що популярність імені Єврисивій серед представників клану навіть у римські часи є додатковим підтвердженням правоти Ю.Г. Виноградова стосовно особи тираноборця, славне ім'я якого частіше наслідують його нащадки. У відомих ольвійських документах I—II ст. носії імені Єврисивій та їхні діти (не враховуючи інших можливих представників роду Єврисивіадів та його побічних гілок) 14 разів засвідчені на вищих державних посадах у складі колегій архонтів та стратегів (Карышковский 1993, с. 86—95). Вкажемо також на відсутність імені Сіріск серед членів родини Єврисивіадів того часу. Як тут не згадати початкові рядки перекладу Ю.Г. Виноградова епіграми невідомого ольвійського поета, викарбованої на базистатуйі тираноборця: «*Тисячелетнее время позаботилось, чтобы воистину (не) канула в Лету (слава подвигов Еврисивия ?)*» (Виноградов 1989, с. 142).

Не можна прийняти і тезу про сумнівність всенародної поваги до Єврисивія з боку ольвіополіти на тій підставі, що всі документи Леократидів—Єврисивіадів першої половини IV ст. до н. е. мають приватний характер (Глава III, с. 65). По-перше, ці документи не є суто приватними, а офіційно-приватними. Між цими поняттями є суттєва різниця. Посвяти та статуї, виготовлені власним коштом окремих осіб (можливо, навіть за гроші, отримані від держави як винагороду за корисні вчинки) та фіаситів, встановлювали з ухвали демосу на те-

меносі біля храмів, а не біля власних будинків та домашніх вівтарів. Інша справа, що в них лише іноді та ненароком згадувався цей самий демос. Встановлення цих монументів супроводжувалося різними масовими заходами. По-друге, такий характер має більшість аналогічних документів часів ранньої ольвійської демократії з дещо аристократичним забарвленням, яке проявляється в підкресленому «меценатському» підході до державних та культових справ з боку знатних кланів.

Не є суттєвим і критичний додаток двох графіті, що підтверджують існування в Ольвії імені Єврисивій вже у VI та V ст. до н. е. (Глава III, с. 64), на які не звернув уваги Ю.Г. Виноградов. Зазначимо, що ці написи мали не офіційний, а дійсно приватний характер. Можливо, Ю.Г. Виноградов занадто категорично висловився з приводу допоки невідомого у V ст. до н. е. імені Єврисивій, але у вказаному контексті він, перш за все, досліджував клан Єврисивіадів з позиції причетності його до культу Зевса Елевтерія та через покоління — Зевса Сотера (Виноградов 1989, с. 147—148), а не займався пошуками коріння появи осіб, які носили це ім'я. Він зовсім не ставив під сумнів можливість у подальшому більш ранніх згадок у писемних джерелах носіїв імені Єврисивій, тому М.І. Ніколаєву, на наш погляд, не варто було приділяти цьому таку прискіпливу увагу.

Безперечно, вірно міркуючи з приводу зв'язку першого, відсутнього в тексті каталога (IOSPE, 201), імені епоніма з моментом усунення тиранії та встановлення демократичного устрою (Глава II, с. 38; Глава III, с. 63), М.І. Ніколаєв мав враховувати, що час тих подій є дуже умовним. Тож запропонована автором дата введення епонімату Аполлона Дельфінія як 401 р. до н. е. є дуже ризикованою з огляду на те, що може бути відсунена і на десятиріччя раніше, і на десятиріччя пізніше та загалом мати майже 20-річний діапазон.

Крім того, необачно було з боку М.І. Ніколаєва заповнювати відсутні перші рядки каталогу, керуючись лише власним відчуттям та на підставі перехрещення гіпотетичних хронологічних інтервалів, використовуючи таку ж гіпотетичну циклічність висуванців з того чи іншого роду на посаду жерця-епоніма, іменами Сіріска батька Єврисивія та Гікесія Гекатеонова (Глава III, с. 63; Глава VI, с. 156—157). Навіть коли перший з них, згідно версії автора, і був тираноборцем, а другий — його прибічником, це не є вирішальним аргументом, що вони могли бути першими епонімними жерцями храму Аполлона Дельфінія. Тираноборцю та прибічнику, у контексті їхніх особистих конкретних заслуг перед полісом, більше б личила посада першожерців Зевса Елевтерія, ніж обов'язок верховного культового служителя у храмі глави Пантеону. Навіть лише «приз» за скоєне в грошовому еквіваленті та встановлення статуй на їхню честь (Виноградов 1989, с. 145) за згодою вдячних громадян могли задовольнити амбіції тираноборців. Отриманням великої грошової винагороди від держави за тираноборство Ю.Г. Виноградов доволі обгрунтовано пояснює наміри честолюбного громадянина, який відчуває себе боржником перед державою, Єврисивія справедливо (δικαιως) використати отримані гроші на проведення будівельних робіт (будівництво башти?) на захист вільної батьківщини та водночас для слави його надійного божественного захисника — Зевса Елевтерія (Виноградов 1989, с. 146—147).

Незважаючи на всі недоліки, поява книги М.І. Ніколаєва є досить знаковою для подальшого вивчення історії Ольвії. В усякому разі, автором запропоновано хоча і дещо умовне, але суто ольвійське епонімне літочислення, розроблене на ґрунті наявних на сьогодні епіграфічних, нумізматичних та ін. джерел. Безумовно, що математично визначений хронологічний «каркас» потребує більш обгрунтованого історичного аналізу, який, власне, і не входив до завдання автора.

І.О. СНИТКО

Бруяко И.В. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье (Четыре концепции кризиса) // ВДИ. — 1999. — № 3. — С. 76—91.

Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 65—90.

Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51—80.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.

Виноградов Ю.Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культовое единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Материалы Междунар. научной конф. «Межполисные отношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика. Политика. Культура». — Севастополь, 1995. — С. 5—56.

- Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В.* Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н. э. — Там само. — С. 69—78.
- Каришковский П.И.* До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія. — 1968. — 21. — С. 95—105.
- Карышковский П.О.* Новые данные по эпиграфике и просопографии Ольвии в первой половине II в. н. э. // Проблемы исследования Ольвии. — Тезисы докл. и сообщ. семинара. — Парутино, 1985. — С. 34—35.
- Карышковский П.О.* Новые ольвийские посвящения первых веков нашей эры // ВДИ. — 1993 — № 1. — С. 73—96.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. — К., 1985.
- Книпович Т.Н.* К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 142—149.
- Крапивина В.В., Диатроптов П.Д.* Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // ВДИ. — 2005. — № 1. — С. 63—67.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Крапивина В.В., Лейпунська Н.О.* Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 18—44.
- Латышев В.В.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.
- Отрешко В.М.* З історії Ольвійського поліса в IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 1982. — 41. — С. 34—46.
- Рубан В.В.* Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 26—45.
- Русяева А.С.* Религия и культуры античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева Г.С.* Ольвійська демократія // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 44—57.
- Снытко И.А.* Еще раз о миксэлинах ольвийского декрета в честь Протогена // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Тез. докл. Междунар. конф., посвященной 95-летию со дня рождения проф. Б.Н. Гракова. — Запорожье, 1994. — С. 175—178.
- Снытко И.А.* К вопросу о причинах прекращения жизни на хоре Ольвии во второй половине III в. до н. э. // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 244—248.
- Снытко И.А.* О памятниках хоры Ольвии позднеэллинистического времени (к вопросу проблемы кризиса полиса) // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. — Тез. докл. Междунар. научной конф. — Севастополь, 1997а. — С. 110—112.
- Raaflaub K.* Die Entdeckung der Freiheit. — München, 1985.

Надійшла 20.08.2009

МИКОЛІ ТИХОНОВИЧУ ТОВКАЙЛУ — 60!

Виповнилося 60 років від дня народження нашого колеги, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України Миколи Тихоновича Товкайла.

М.Т. Товкайло народився 24 грудня 1949 р. в с. Коров'є Теофіпольського р-ну Хмельницької обл. в сім'ї залізничника та колгоспниці. Крім нього, в родині було ще троє дітей. Закінчивши у 1966 р. Теофіпольську середню школу, одразу пішов працювати. Далі, від 1968 до 1970 рр., служив у армії, потім працював на ткацькій фабриці у м. Херсон і водночас навчався на вечірньому відділенні Одеського технологічного інституту. Але інтерес до української історії та археології, який виник ще у шкільні роки, змусив його зробити радикальний поворот у своєму житті. У 1971 р., полишивши роботу і навчання у Херсоні, Микола їде до Києва — з амбітною метою вступити на історичний факультет Київського університету.

Проте шлях до археології виявився довгим і непростим. Не подолавши одразу вступний бар'єр і вперто простуючи до мети, упродовж 1972—1976 рр. Микола працює в Києві трактористом, бетонувальником, слюсарем. Навіть в омріяну археологічну експедицію йому уперше вдалося потрапити тільки 1976 р. — на договірних засадах, лаборантом. Відтоді, щорічно працюючи у складі Південно-Бузької, Інгульської та Миколаївської новобудовних експедицій Інституту археології під керівництвом таких досвідчених фахівців, як Г.Т. Ковпаненко та О.Г. Шапошникова, він набуває досвіду ведення польових робіт на різнокультурних та різночасових пам'ятках Миколаївщини.

У 1977 р. наполегливість М.Т. Товкайла, нарешті, увінчалася успіхом: він вступає на заочне відділення історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Спеціалізуючись по кафедрі археології та

музеезнавства, паралельно з навчанням продовжує працювати лаборантом у Миколаївській експедиції, а від 1981 року вже самостійно провадить розкопки на щойно відкритих поселеннях доби неоліту—енеоліту Пугач 1 та 2.

Отримавши після закінчення у 1983 р. університету направлення до Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника (від 1990 р. — Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»), М.Т. Товкайло невпинно зростає як археолог, історик і знавець музейної справи. Він вивчає історію та етнографію Середньої Наддніпрянщини, бере активну участь у дослідженні середньовічних пам'яток Переяслава, водночас продовжує розкопки неолітичних та енеолітичних пам'яток Степового Побужжя у складі Миколаївської археологічної експедиції як керівник загону.

Завдяки пошуковим роботам, протягом 1981—1988 рр., М.Т. Товкайло відкрив у Степовому Побужжі низку нових пам'яток доби неоліту—енеоліту, а його масштабні розкопки поселень Пугач 1 і 2, Гард 3 і 4, Великий Ост-

рів ознаменували новий етап у вивченні бугдністровської культури регіону. Підсумком цих багаторічних досліджень стала кандидатська дисертація «Неоліт Степового Побужжя», успішно захищена в Інституті археології НАНУ 1998 р. Відтоді співпраця М.Т. Товкайла з відділом кам'яного віку набуває все тіснішого характеру, а з 2001 р. Інститут археології стає для нього основним місцем роботи, яку він поєднує з роботою в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав», де очолює постійно діючу археологічну експедицію. Результатом історико-археологічної діяльності є понад півсотні публікацій в українських та закордонних виданнях, а також монографія «Неоліт Степового Побужжя», яка стала своєрідним підсумком його багатолітньої археологічної діяльності в цьому регіоні.

Втім, археологічні здобутки — то лише одна із сторін діяльності Миколи Тихоновича в історичній науці. Багато років віддавши розкопкам одного з основних форпостів запорізьких козаків — Бузького Гарда, він захопився дослідженням героїчної історії українського козацтва. Відтак, його роботи по вивченню первісних поселень острова доповнилися дослідженням пам'яток ХУП—ХУІІІ ст., зокрема розкопками решток козацької церкви на Гарді. Іншою стороною цього захоплення став інтерес до кобзарства — призабутого у радянські часи жанру

української народної музики, що прославляв козацьку минувшину. Прагнучи до точного відтворення автентичних українських дум та пісень, М.Т. Товкайло перейняв від бандуриста та художника Георгія Ткаченка навички гри на старосвітській бандурі, традиція якої була майже втрачена після масових репресій українських кобзарів, бандуристів та лірників у 1920—1930-і рр. Відсутність готових інструментів спонукала його вдатися до виготовлення кобз та бандур власноруч. І в цій справі він досяг чималого успіху, про що свідчить престижна посада цехмайстра Київського кобзарського цеху. Свою кобзарську майстерність М.Т. Товкайло передає молоді, викладаючи у створених ним студіях.

Наукову роботу та музичну творчість ювіляр поєднує з активною громадською позицією. Як голова переяславського осередку «Просвіти», він був одним із організаторів національно-патріотичного круглого столу «Відповідь учених на Переяслав-1654», який суттєво пригасив пафос планованих урочистостей з нагоди 350-ліття горезвісного «возз'єднання». Багато років невтомно бореться він і за збереження історико-археологічних пам'яток та унікального природного середовища Бузького Гарда, яким загрожує знищення через нарощення потужностей Південно-Української АЕС.

Побажаймо ж шановному ювілярові творчого натхнення та нових наукових здобутків.

С.А. Скорий

«ГАРЯЧЕ БАЖАЮ ПРОДОВЖИТИ НАВЧАННЯ..., СПЕЦІАЛІЗУЮЧИСЬ У СКІФО-САРМАТСЬКОМУ ПЕРІОДІ» (до 90-річчя від дня народження В.А. Іллінської)

Варвара Андріївна Іллінська... Впевнено можна стверджувати, що в колі фахівців, які вивчають старожитності скіфського часу Євразії, навряд чи знайдеться хтось, не знайомий з її роботами, або ж, щонайменше, такий, кому б не трапилося це ім'я на сторінках наукових видань. На жаль, сталося так, що з плином часу Іллінська, яка пішла від нас надто рано, певною мірою лишилася в тіні свого чоловіка — видатного археолога ХХ ст. Олексія Івановича Тереножкіна. І зараз, напере-

додні 90-річчя від дня народження Варвари Андріївни, є нагода виправити це й віддати належне видатному скіфологу та яскравій особистості¹.

¹ При підготовці статті використано не тільки доволі нечисленні опубліковані джерела, що стосуються біографії В.А. Іллінської, а й матеріали з архіву Інституту археології НАН України, Центрального архіву НАН України та сімейного архіву сина В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна — художника-кераміста Андрія Іллінського, а також спомини співробітників ІА НАНУ, які добре знали В.А. Іллінську — Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонової, Ю.В. Болтрика, К.П. Бунятян, Н.О. Гаврилюк, В.М. Корпусової та ін.

Народилася В.А. Іллінська 19 вересня 1920 р. у м. Іжевськ Удмурдської АРСР, в родині інтелігенції. Мати — Варвара Володимирівна — була вчителькою іноземних мов, зокрема англійської. Батько — Андрій Миколайович Іллінський — військово-морський офіцер, інженер, був людиною неординарною та романтичною. В 1920-х рр. як механік двигунів брав участь у поході російських кораблів («Таймыр» та «Вагач») Північно-Морським шляхом, дрейфував у кризі. Підірвавши здоров'я на півночі, Андрій Миколайович помер на початку 30-х рр.² Коли 1945 року Варвара Андріївна зустрілася з відомим московським скіфологом Борисом Миколайовичем Граковим, який любив приголомшити співрозмовника, він заявив їй: «а, знаєте, я ведь знаком с Вами ещё до Вашего рождения». І тут професор розповів історію, як наприкінці літа? 1920 року його подорожними в потязі були морський офіцер Андрій Іллінський та його молода дружина на останніх місяцях вагітності. Потяги тоді рухалися повільно, надовго зупинялися, тож дорожні розмови і знайомства запам'яталися. Співставивши дати, Б.М. Граков з'ясував, що то були батьки Варвари Андріївни³.

У 1927 р. Варвара Іллінська вступила в Іжевську школу-десятирічку, але отримала атестат про середню освіту в 1937 р. вже в Україні, в м. Черкаси, куди родина переїхала по смерті батька. В Черкасах мати Варвари Андріївни працювала викладачем іноземних мов⁴.

1937 р. випускниця Черкаської школи стала студенткою археологічного відділення історичного факультету Ленінградського університету. Можна думати, що вибір майбутньої професії був не випадковий. На жаль, ми не маємо свідощтв про студентські роки В.А. Іллінської. В нашому розпорядженні є лише деякі сторінки її особистого життя — щасливі, але більше трагічні.

У січні 1940 р. Варвара Іллінська познайомилася зі студентом біологічного факультету Ленінградського університету 27-річним Леонідом Черного. Почуття між молодими людьми було взаємне та глибоке, і незабаром вони одружилися. А 19 листопада в студентській родині сталася щаслива подія — народився син Марк⁵. Та, як і у багатьох радянських людей, початок війни порушив життя і сподівання молоді родини. В. Іл-

Рис. 1. Варвара Андріївна Іллінська (фото кінця 1940-х рр., архів Н.О. Гаврилюк)

лінська у вересні 1941 року завершила навчання в університеті прискореним випуском, отримавши кваліфікацію історика-археолога. Її чоловік Леонід через два тижні після початку війни закінчив кулеметне училище і 4 липня 1941 р. став бійцем Армії народного ополчення. Варвара Андріївна залишилася з маленьким сином у місті, якому судилося пережити одну з найстрашніших епопей війни — ленінградську блокаду. На початку 1942 року від голоду та виснаження Марк тяжко захворів і в лютому помер на руках Варвари Андріївни⁶. Про цей трагічний факт у житті В.А. Іллінської нещодавно написала в мемуарах відомий археолог О.М. Мельниковська, яка теж пережила блокаду (Мельниковская 2007, с. 34). А у квітні? 1942 року загинув чоловік Варвари Андріївни — Леонід Никифорович Черного.

По смерті сина, як занотовано в кількох автобіографіях, Іллінська «в лютому 1942 г. поступила працювати інструктором Василеостровського райкома комсомолу. В лютому цього ж року була переведена на роботу старшої піонервожатою 32-го детдома Василеостровського району Ленінграда, з котрим евакуировалась из Ленинграда в июне 1942 г. в райцентр Варнавино Горьковской области, где продолжала працювати старшої піонервожатою указанного детдома и преподавала історію в Варнавинській НСШ (неповній середній школі — С.С.). В квітні 1943 г. була при-

² Архів А.О. Іллінського.

³ Розповідь В.А. Іллінської за спогадами С.С. Бессонової.

⁴ Інформація А.О. Іллінського.

⁵ Тут і далі — свідощтв з власного архіву А.О. Іллінського.

⁶ В архіві А.О. Іллінського збереглися щоденники В.А. Іллінської та Л.Н. Черного.

нята на должность второго секретаря Варнавинского РК ВЛКСМ. С мая 1943 г. работала первым секретарём Варнавинского РК ВЛКСМ. В декабре 1943 г. была направлена в распоряжение Комсомола Украины для работы в освобождённых от оккупации районах. Киевским областным комитетом ЛКСМУ направлена на работу в качестве первого секретаря Кагановического (ныне Московского) РК ЛКСМУ в г. Киев. В декабре 1944 г. (тобто через рік! — С.С.) была переведена на работу в аппарат обкома комсомола на должность зам. зав. (заступника завідуючого — С.С.) отдела школ и пионеров»⁷. У жовтні 1944 року В.А. Іллінська стала членом КПРС.

Таким чином, перед молодою енергійною жінкою, яка мала історичну освіту та великий досвід роботи з молоддю, відкривалася, здавалося б, заманлива перспектива кар'єрного росту в комсомолі. Але В.А. Іллінська вирішила свою долю інакше. Ще працюючи у Київському обкомі комсомолу, 15 січня 1945 року, вона написала заяву на ім'я в. о. директора Інституту археології АН УРСР члена-кореспондента Л.М. Славина з проханням допустити її до здачі іспитів до аспірантури інституту, наваживши: «Война прервала мою учёбу и работу по специальности. Однако я горячо желаю продолжить учёбу, а затем работать в области археологии, специализируясь по скифо-сарматскому периоду»⁸. Відтак, прагнення були сформульовані чітко.

Від 1 червня 1945 р. В. Іллінську зарахували тимчасово (на 2,5 місяці) в Інститут археології на посаду молодшого наукового співробітника у відділ археології скифо-сарматських племен і грецьких міст, а у жовтні, вдало склавши іспити, вона стала аспірантом. Їй затвердили тему «Пам'ятки скифського часу Посулля», керівником був відомий ленінградський вчений професор Михайло Іларіонович Артамонов.

Наважимо, що від самого початку роботи в Інституті археології В.А. Іллінська активно підключилася до польових досліджень. Від середини липня 1945 року 2,5 місяці вона працювала у Нікопольській експедиції, створеній спільними зусиллями Інституту археології АН УРСР, Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, Московським музеєм образотворчих мистецтв та Київським університетом⁹. Очолю-

⁷ З автобіографії В.А. Іллінської в особовій справі (НА ІА НАНУ, справа 50/1979).

⁸ Із заяви в особовій справі (Науковий архів ІА НАНУ, справа 50/1979)..

⁹ Документи о работе археологической экспедиции на территории Никопольского и Чкаловского р-нов Днепропетровской обл., Каменского, Ивановского,

вав її Б.М. Граков. Експедиція провадила розкопки Кам'янського городища, скифських курганів поблизу Нікополя та обстежила багато пам'яток скифського часу на території між Нікополем і Запоріжжям. У цій експедиції працювали співробітник Інституту археології АН УРСР Є.Ф. Покровська і молоді московські археологи А.І. Мелюкова та І.В. Яценко, які згодом стали відомими скифологами. З ними В.А. Іллінську буде пов'язувати багаторічна дружба.

За час аспірантури В. Іллінська проявила себе не тільки «способным и быстро растущим молодым исследователем»¹⁰, але й активним польовиком. Від 1946 р. вона вже самостійно керувала розкопками пам'яток скифського часу на Лівобережжі — в басейні р. Сула, тобто на території, старожитності якої були основним об'єктом її дисертаційного дослідження. Попервах (1946 р.) вона була начальником Верхньосульського загону Посульської експедиції¹¹, а в 1947—48 рр. — начальником Посульської експедиції. В ході обширних розвідок Варвара Андріївна обстежила величезні кургани Посулля, підкорегувала плани декількох курганних могильників, складені раніше, оглянула значну кількість городищ, зокрема Глинське, Свиридівське, Сухоносівське, Хатцівське. На деяких з них були виявлені матеріали скифського часу. 1947 року були розпочаті розкопки Басівського городища. Матеріали цих досліджень стали основою для перших наукових статей В.А. Іллінської (див. список праць).

У жовтні 1948 р. В.А. Іллінська закінчила аспірантуру й посіла посаду молодшого наукового співробітника у відділі скифо-сарматських племен і грецьких міст. А в червні 1949 року в Ленінградському відділенні ІМК вона успішно захистила кандидатську дисертацію¹².

Але ще до закінчення аспірантури в житті Варвари Іллінської сталася дуже важлива, можна сказати, знакова подія. Її діяльна натура прагнула нових горизонтів, і навесні 1948 р. вона скористалася можливістю поїхати в експедицію до Узбекистану і потрапила на розкопки

Белозерского р-нов Запорожской области // Центральный НА НАН Украины. — Оп. 1, д. 24, аркуші 16, 24.

¹⁰ З характеристики, написаної 1948 року Л.М. Славиним (Особова справа В.А. Іллінської // НА ІА НАНУ, 50/1979).

¹¹ Протокол 17 засідання відділу скифо-античної археології від 13.02.1947 р. (Протоколи засіданий співробітників Отдела археологии скифо-сарматских племен и античных городов // Центральный НА АН УРСР. — Оп. 1, д. 53, аркуші 4, 5).

¹² Автореферат дисертації виданий у серійному виданні «Археологія» (Іллінська 1950).

Самарканда. Саме там 17 березня 1948 р. відбулося знайомство молодої аспірантки з України та вже доволі відомого археолога, енергійного дослідника середньоазійських старожитностей та стародавнього Самарканда зокрема, колишнього фронтовика Олексія Івановича Тереножкіна (Із життя... 2006, с. 59). Не виключено, що Варвара Іллінська мала рекомендаційний лист від Б.М. Гракова. Річ у тім, що Б.М. Граков, в Нікопольській експедиції якого, як згадувалося, Іллінська працювала протягом сезону 1945 р., та О.І. Тереножкін були добре знайомі по Москві, де Олексій Іванович навчався і працював у 1928—1938 рр., а також брав участь в археологічних дослідженнях під керівництвом Б.М. Гракова в 1933 р. в Приураллі (Скорий 2007, с. 3—4) та в 1938 р. у Нижньому Подніпров'ї (Кривцова-Гракова 1962, с. 5). На час їхньої зустрічі за спиною О.І. Тереножкіна були не лише відкриття чудових середньоазійських старожитностей, але й опалені війною роки, загалом не влаштоване особисте життя, двоє дітей від першого шлюбу.

Але, вірогідно, само провидіння звело цих двох талановитих людей, в житті яких було вже багато горя і втрат. Варвара Андріївна Іллінська стала найбільшим коханням О.І. Тереножкіна, дружиною та вірним соратником. Їй вдалося переконати Олексія Івановича зайнятися українською археологією. В грудні 1948 р. О.І. Тереножкін переїхав до Києва, а в липні 1949 р. народився син Андрій. Життя налагоджувалося, зарубцьовувалися рани, нанесені війною. У Варвари Андріївни були улюблена робота, коханий чоловік, знову до неї повернулося щастя материнства.

Після захисту кандидатської дисертації старожитності скіфського часу Дніпровського Лівобережжя надалі залишаються в полі наукових інтересів В.А. Іллінської, які значно розширюються та охоплюють уже весь Лівобережний Лісостеп. У ці роки дослідниця не лише публікує результати своїх розвідок та розкопок, але й вводить до наукового обігу матеріали досліджень деяких дореволюційних археологів, творчо осмислюючи їх. Майже одночасно здійснюються спроби з'ясувати генетичне підґрунтя старожитностей скіфського часу в цьому регіоні, що було тісно пов'язано з вивченням пам'яток пізньої бронзи. У підсумку це призвело до виділення нової культури доби пізньої бронзи — бондарихинської, що, своєю чергою, дозволило поставити проблему генези юхнівської культури.

Критично розглянувши існуючі концепції щодо походження культур раннього залізного

Рис. 2. Поблизу Суботівського городища (зліва—направо): Н.Г. Єлагіна, О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, Б.М. Граков (фото 1950-х рр., архів В.Г. Петренко)

віку в Лівобережному Лісостепу, Варвара Андріївна формулює власне бачення цієї проблеми, пропонує розв'язання деяких дискусійних питань етнічної географії Скіфії, зокрема співставлення старожитностей скіфського часу окремих регіонів Лісостепу з нескіфськими племенами Геродота, а саме — скіфами-орачами та будинами. До цієї проблеми вона буде повертатися й пізніше. Тоді, власне, дослідниця дуже інтенсивно накопичувала знання з археології раннього залізного віку, в першу чергу — лісостепового регіону, що, зрештою, призвело до обґрунтованого вибору теми майбутньої докторської дисертації. Від 1956 р. В.А. Іллінська почала працювати над перехідною темою «Скіфський період в Лівобережному Лісостепу», яка в підсумку оформилася в дисертаційне дослідження «Скіфський період в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі» (1968), блискуче захищене в Москві в Інституті археології АН СРСР у травні 1971 року. Захисту передувала публікація монографії «Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья», яка певним чином узагальнювала здобутки дослідниці з вказаної проблематики. Ця книжка принесла їй широке визнання.

Однак, ще до цієї тріумфальної події, до якої В.А. Іллінська йшла 15 років, у науковому житті дослідниці була низка ще важливіших віх, зокрема участь у підготовці фахівцями Інституту археології АН УРСР узагальнюючих праць з археології та стародавньої історії України. Першою такою працею були «Нариси стародавньої історії УРСР» (К., 1957). Ідея фундаментальної роботи за підсумками вивчення давньої історії та археології Української РСР виникла в інституті ще наприкінці 40-х рр., однак досвіду створення таких

праць в українських археологів не було. Через це робота просувалася повільно. О.І. Тереножкін, який очолив відділ 1949 року, докладав чимало старань для концентрації зусиль співробітників над розділами цієї роботи (див.: Скорий 2005, с. 4—5; 2005а, с. 252—253). В.А. Іллінська була одним з найбільш активних та продуктивних авторів вказаної праці. У 1953—1956 рр. вона написала декілька розділів з історії та культури скіфів, а саме: скіфи-кочовики, племена Лівобережного Лісостепу, суспільний лад скіфів, скіфське царство в Криму та Нижньому Дніпрі.

У процесі роботи над «Нарисами стародавньої історії УРСР» Варвара Андріївна накопичила досвід і значно розширила горизонти знань, що відіграло надзвичайно важливу роль у створенні за її участі в 1960-ті рр. наступної фундаментальної тритомної праці — «Археологія Української РСР». Основний розділ другого тому «Скіфський період» був написаний В.А. Іллінською та О.І. Тереножкіним. Пізніше ця праця була перевидана російською мовою.

Наприкінці 1960-х рр. В.А. Іллінська по праву увійшла до числа найвизначніших дослідників Скіфії. Це співпало і з кар'єрним ростом вченого: у травні 1960 р. В.А. Іллінській присудили вчене звання «старший науковий співробітник», а у жовтні вона посіла посаду старшого наукового співробітника відділу скіфо-античної археології (від 1968 р. — відділу археології раннього залізного віку). Коло її наукових інтересів — широке й різноманітне. Це й поглиблена розробка окремих категорій матеріальної культури скіфів, вивчення деяких аспектів їхнього образотворчого мистецтва, зокрема такого яскравого та важливого явища, яким був звіриний стиль. Варвара Андріївна була блискучим знавцем скіфської матеріальної культури. Пригадується, як свого часу О.І. Тереножкін казав мені (його аспірантові у 1980—81 рр.) з цього приводу буквально таке: «Покажите Варваре Андреевне любую скифскую вещь, и она тут же Вам приведет аналогии!».

Працюючи над проблемами, яким Іллінська присвятила своє наукове життя, — походженням та етнічними зв'язками племен скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя — вона дійшла дуже важливих висновків, зокрема, про прийшлий характер населення Посульсько-Донецького регіону, яке, виходячи з особливостей матеріальної культури та поховального обряду, належало до іранського етносу і просунулося з півдня, на противагу племенам басейну Ворскли, генеза яких була пов'язана з населенням Дніпровського Правобережжя. Ці дуже важливі положення висвітлені в згаданих монографії та

докторській дисертації, присвячених скіфському періоду в Дніпровському Лісостепову Лівобережжю, а також у відповідному розділі «Археології Української РСР».

На початку 1970-х рр. до сфери наукових інтересів В.А. Іллінської потрапляє пласт скіфських архаїчних поховальних пам'яток, що концентрувалися у південній частині Правобережного Лісостепу — басейні р. Тясмин. Їх вивчення мало принципове значення для розуміння процесів у Лісостепу Східної Європи на світанку скіфської історії. Як і у випадку з курганами Посулля, джерела були представлені матеріалами розкопок дореволюційних археологів, тож опрацювання їх вимагало надзвичайної ретельності. Особлива увага при вивченні пам'яток приділялася їх хронології. Підсумком досліджень декількох років стала солідна монографія, видана 1975 року.

Кабінетну роботу В.А. Іллінська поєднувала з активною польовою діяльністю протягом майже всього життя в науці. Свідомо цьому знаходимо в одній з останніх автобіографій (12.11.1973 р.), де йдеться про 40 експедицій, в яких брала участь дослідниця. В.А. Іллінська чудово, «наживо», знала багато пам'яток усього ареалу скіфської культури Північного Причорномор'я за власними розвідками й розкопками. Окрім робіт на лівому березі Дніпра — Басівське городище в Посуллі, Книшівське городище в басейні Псла, вона, разом з О.І. Тереножкіним та іншими колегами відділу, брала участь у розкопках пам'яток Дніпровського Лісостепоного Правобережжя — поселення біля с. Жаботин, курганів біля с. Матусів. Важливий внесок Варвара Андріївна зробила у вивчення курганів північнопричорноморського Степу, а також Лівобережного Терасового Лісостепу, що був степовим коридором в глибини лісостепоної смуги.

Слід відзначити той факт, що В.А. Іллінська на початку 1960-х рр. одна з перших у відділі усвідомила той факт, що для успішного дослідження історії Скіфії необхідно поновити розкопки курганів еліти, висловивши цю тезу на одному з засідань відділу (Скорий 2005, с. 8; 2005а, с. 256).

Остання експедиція, в якій брала участь В.А. Іллінська, разом з О.І. Тереножкіним і Б.М. Мозолевським, відбулася в 1974 р. на Черкащині. Дослідження курганів поблизу с. Матусів, зокрема Реп'яхуватої та Захарейкової Могил, дали блискучі результати.

Однак від початку 1970-х рр. у В.А. Іллінської, яка до цього вирізнялася «залізним» здоров'ям, здало серце, підірване в роки війни. В 1974 р. стався інсульт. У ці нелегкі роки В.А. Іллінська,

разом з О.І. Тереножкіним, почала писати фундаментальне дослідження, що підводило підсумки вивчення Скіфії багатьма поколіннями фахівців і мало відобразити сучасні уявлення про скіфську історію та культуру. Без перебільшення можна сказати, що ця робота була її заповітною мрією (Памяти... 1981, с. 317). Тоді родина винаймала влітку півхати в дачній місцевості Коржі на схід від Фастова, серед соснових лісів. Тут їй працювалося особливо добре¹³. Варвара Андріївна намагалася більше ходити та проводити час на свіжому повітрі, щоб налагодити здоров'я. В першій половині 1979 р. робота над рукописом «Большой Скифии» (так початково називалася монографія) була завершена. Та, на жаль, ні В.А. Іллінська, ні О.І. Тереножкін не побачили видану книжку «Скифия VII—IV вв. до н. э.» (1983), яку пізніше по праву назвуть «энциклопедией современного скифоведения» (Яковенко 1987, с. 7). Вона стала настільною книжкою для всіх фахівців, які працюють в галузі археології раннього залізного віку.

Однією з мажорних та важливих подій останніх років життя В.А. Іллінської було присудження їй та іншим авторам тритомної «Археології Української РСР» високого звання лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (1977). Попри погіршення здоров'я В.А. Іллінська намагалася, як і раніше, активно займатися науковою та науково-організаційною діяльністю — була членом Вченої ради Інституту археології, Польового комітету, наставником молодих вчених.

Пішла з життя В.А. Іллінська 11 грудня 1979 р. у Києві, в Республіканській лікарні, у 59 років від серцевої недостатності¹⁴.

Дуже не хочеться закінчувати цю статтю такою сумною нотою. Тож наведу кілька штрихів до образу В.А. Іллінської зі споминів людей, які з нею спілкувалися. На думку колег, Варвара Андріївна створювала враження людини строгої, іноді безкомпромісної. При знайомстві з нею восени 1979 р. вона видалася мені саме такою. Але це була зовнішня строгість, яка дивовижно поєднувалася з надзвичайною емоційністю та майже молодечим запалом. «Её всегда переполняли всякие идеи из всех гуманитарных областей — от кинематографа ... до археологии. Она ими увлекалась и очень

¹³ Зі спогадів С.С. Бессонової.

¹⁴ Пізніше О.І. Тереножкін казав мені, що Варвару Андріївну «погубила Большая Скифия», маючи на увазі її напружену роботу над книжкою. З часом, вважаю, що в тому є резон. Вірогідно, подібні навантаження для неї були вже надто великими.

гордилася, глаза сияли»¹⁵. Добре знала художню літературу, зокрема поезію, особливо любила поетів Срібного віку, найбільше А. Ахматову. Однак з повагою ставилася й до віршів В. Маяковського, іноді цитуючи рядки з нього, про що розповідав мені Б.М. Мозолевський. Вона сама пробувала писати прозу, сценарії фантастичних фільмів, однак для «власного вжитку». То була свого роду гра, перепочинок в роботі, що підносили її настрій. Очі перед «оприлюдненням» таких творів хитро блищали, а читання супроводжувалося ремарками: «Правда, замечательно! Похвали меня!»¹⁶.

З «офіційних» учнів у Варвару Андріївну був тільки аспірант В.Ю. Мурзін. Однак теми дисертацій, іноді досить складні, декільком відомим зараз скіфологам (приміром, С.С. Бессонової, Н.О. Гаврилюк — тоді аспірантам О.І. Тереножкіна) були запропоновані саме нею. Фактично ними займалася більше Варвара Андріївна. Тут Варвара Андріївна дотримувалась погляду, що «только человек, влезший в аспирантский пиджачок, способен провернуть работу, на которую потом уже не отважится»¹⁷. Сама В.А. Іллінська вирізнялася рідкісною працездатністю й організованістю, строго дотримувалася вдома робочого розпорядку.

Квартира О.І. Тереножкіна—В.А. Іллінської була завжди відчинена для колег. Хто тільки там побував з радянських і зарубіжних учених! Варвара Андріївна завжди була гостинна, жодного не відпустила, не нагодувавши чимось смачненьким. Ось один з таких епізодів: «Помню приход к шефам Э.А. Сымоновича — красивого, с седой гривой волос и с огромным букетом белых хризантем: «Варя, голодный — ничего не ел, знал — всё равно кормить будешь»¹⁸.

Строгість її до Олексія Івановича поєднувалася з майже материнською турботою. Дуже зворушливо було спостерігати її ставлення до чоловіка, як вона милувалася ним, купивши йому обновку: «правда же, Алёша такой красивый!»¹⁹.

Варвара Андріївна любила все живе (не визнавала зрізаних квітів), та й людей вона любила, за її виразом, «сонячних», тих, які зігрівали інших. Такою людиною була вона сама, полишивши яскравий слід по собі в нашій вдячній пам'яті.

¹⁵ Зі споминів Н.О. Гаврилюк.

¹⁶ Зі споминів К.П. Бунятян.

¹⁷ Зі споминів С.С. Бессонової.

¹⁸ Зі споминів Н.О. Гаврилюк

¹⁹ Зі споминів В.М. Корпусової

Из жизни Алексея Тереножкина. Написано его рукой, собрано его сыном. — К., 2006.

Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МИА. — 1962. — **115**. — С. 5—55.

Мельниковская О.Н. Судьба моя — счастливица. — М., 2007.

Памяти Варвары Андреевны Ильинской // СА. — 1981. — № 2. — С. 317.

Скорий С.А. Відділ скифо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 3—35.

Скорый С.А. 60 лет Отделу скифо-сарматской археологии Института археологии НАН Украины: история, итоги, перспективы // Археологические вести. — СПб., 2005а. — **12**. — С. 251—261.

Скорий С.А. Олексій Іванович Тереножкін — видатний археолог ХХ ст. (до 100-річчя від дня народження) // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 3—10.

Яковенко Э.В. Энциклопедия современного скифоведения // Киммерийцы и скифы. — Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. 1. — С. 79.

Надійшла 20.04.2010

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВАРВАРИ АНДРІЇВНИ ІЛІНСЬКОЇ

1. Розвідка пам'яток скифського часу на Посуллі (1946) // АП УРСР. — 1949. — **II**. — С. 139—148.
2. Пам'ятки скифського часу на Посуллі // Археологія. — 1950. — **IV**. — С. 84—191.
3. По поводу так называемой зольничной культуры // КСИИМК. — 1950. — **XXXIV**. — С. 142—146.
4. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія, 1951. — **V**. — С. 196—212.
5. О скифах-пахарях и будинах Геродота // КСИИМК. — 1951. — **40**. — С. 28—33.
6. Верхньосулська експедиція 1947 р. // АП УРСР. — 1952. — **IV**. — С. 34—42.
7. Городище скифського часу на р. Сеймі (за матеріалами досліджень 1950 р.) // Археологія. — 1952. — **VIII**. — С. 109—122.
8. К вопросу о развитии общественных отношений в Скифии // КСИА АН УССР. — 1953. — **2**. — С. 38—40.
9. Курганы скифского времени в бассейне реки Сулы (по раскопкам И.А. Линниченко) // КСИИМК. — 1954. — **54**. — С. 24—41.
10. Керамика скифских погребений Посулья // Вопросы скифо-сарматской археологии. — М., 1954. — С. 168—185.
11. Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье // КСИА АН УССР. — 1954. — **3**. — С. 66—70.
12. О происхождении культур раннего железного века в Лесостепном Левобережье // КСИА АН УССР. — 1955. — **4**. — С. 106—108.
13. Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино // КСИА АН УССР. — 1955. — **5**. — С. 19—22.
14. Новая находка блях с эмальями на Киевщине // КСИИМК. — 1955. — **60**. — С. 145—149 (співавтор О.І. Тереножкін).
15. Нові дані про пам'ятки доби бронзи в лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1957. — **X**. — С. 50—64.
16. О происхождении культур раннего железного века на Левобережье Среднего Днепра // КСИИМК. — 1957. — **70**. — С. 14—27.
17. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА. — 1957. — **XXVII**. — С. 232—249.
18. Племена скифского периода // Нариси стародавньої історії УРСР. — К., 1957. — С. 100—214 (співавтор О.І. Тереножкін).
19. Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Ос-кола // КСИА АН УССР. — 1959. — **8**. — С. 80—84.
20. Курганы біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу Аккермень // АП УРСР. — 1960. — **VII**. — С. 22—135 (співавтори М.І. Вязьмігіна, Г.Т. Ковпаненко, Є.Ф. Покровська, О.І. Тереножкін).
21. Поселение комаровской культуры у с. Мошны // КСИА АН УССР. — 1960. — **10**. — С. 48—58.
22. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайки // АП УРСР. — 1960. — **IX**. — С. 127—140 (співавтори Г.Т. Ковпаненко, Є.О. Петровська).
23. Скифи. Книга для читання з історії УРСР. — К., 1960.
24. Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.
25. Позднескифский слой Басовского городища // КСИА АН УССР. — 1961. — **11**. — С. 59—63.
26. Скифська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулля) // Археологія. — 1961. — **XIII**. — С. 38—61.
27. Скифські сокири // Археологія. — 1961. — **XII**. — С. 27—53.
28. Курганы скифського часу Посульсько-Донецького Лісостепу // Археологія. — 1962. — **XIV**. — С. 52—75.
29. Скифское навершие из окрестностей Чернигова // КСИА АН УССР. — 1962. — **12**. — С. 82—85.
30. Про скифські навершники // Археологія. — 1963. — **XV**. — С. 33—60.
31. Северный ареал Скифии в Поднепровье // Тез. докл. на засіданнях, посвящених итогам досліджень 1963 г. — М., 1964. — С. 40—42.

32. Басівське городище // Археологія. — 1965. — **XVIII**. — С. 48—76.
33. Восточная часть украинской Лесостепи в скифское время // Тез. докл. советской делегации на I Межд. конгрессе славянской археологии в Варшаве. — М., 1965. — С. 26—28.
34. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля // СА. — 1965. — № 1. — С. 86—107.
35. Культовые жезлы скифского и предскифского времени // Новое в советской археологии. — М., 1966. — С. 206—211.
36. Культурные связи племён Днепро-Донецкой лесостепи // Тез. докл. московского Пленума ИА АН СССР. — М., 1966.
37. Про походження та етнічні зв'язки племен Посульсько-Донецького Лісостепу // Археологія. — 1966. — **XX**. — С. 58—92.
38. Скифские курганы у г. Борисполя // СА. — 1966. — № 3. — С. 152—171.
39. Навершия из Майкопского и Новочеркасского музеев // СА. — 1967. — № 4. — С. 295—301.
40. О скифском Герросе времени Геродота // Тез. докл. и сообщений конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. — М., 1967. — С. 16—18.
41. Разведка в Днепровском Левобережье // Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг. — К., 1967. — С. 196—200.
42. Из неопублікованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1968. — **XXI**. — С. 147—163.
43. Новые данные о памятниках середины I тыс. н. э. в Днепровской Левобережной Лесостепи // Славяне и Русь: сборник в честь академика Б.А. Рыбакова. — М., 1968. — С. 55—61.
44. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
45. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 85—102.
46. Андрофаги, меланхлени, будини або скіфи? // Археологія. — 1970. — **XXIII**. — С. 23—39.
47. О восточной границе расселения славян в раннем железном веке // Труды I Межд. конгресса славянской археологии в Варшаве. — М., 1970.
48. Бондарихинская культура // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 512—519.
49. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору // Археологія. — 1971. — **4**. — С. 73—79.
50. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА. — 1971. — № 2. — С. 64—85.
51. Скіфський період // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2. — С. 8—180 (співавтор О.І. Тереножкін).
52. Образ коня и быка в раннескифском искусстве // Тез. докл. III Всесоюзной конф. по вопросам скифо-сарматской археологии. — М., 1972. — С. 41—44.
53. О бронзовых наконечниках стрел так называемого жаботинского и новочеркасского типов // Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970—1971 років на території України). — Одеса, 1972. — С. 186—190.
54. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів // Археологія. — 1973. — **12**. — С. 13—26.
55. О священной чаше у скифов // Краткие тез. докл. конференции «Античные города Северного Причерноморья и варварский мир». — Л., 1973. — С. 13—15.
56. Относительная хронология раннескифских курганов бассейна реки Тясмин // СА. — 1973. — № 3. — С. 3—23.
57. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 42—63.
58. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186 (співавтори Б.М. Мозольський, О.І. Тереножкін, Є.В. Черненко).
59. Бронзовая бляха из кургана у с. Жовнино // Скифский мир. — К., 1975. — С. 207—210 (співавтор П.А. Горішній).
60. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
61. Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я // Археологія. — 1976. — **20**. — С. 31—36.
62. Современное состояние проблемы скифского звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 9—29.
63. Киммерийцы, скифы // История УССР. — К., 1977. — Т. 1. — С. 125—177.
64. Может ли Бельское городище быть городом Гелонном // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 73—95.
65. Скифский курганный могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.) // Скифы и сарматы. — Там само. — С. 152—199 (співавтори О.І. Тереножкін, Б.М. Мозольський).
66. Золотая пластина с изображением скифов из коллекции Романовича (IV в. до н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 90—100.
67. Изображения скифов времени переднеазиатских походов // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тез. докл. XVII конференции ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 49—50.
68. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63 (співавтори Б.М. Мозольський, О.І. Тереножкін).
69. Изображения скифов времени переднеазиатских походов // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 38—47.
70. Скифы и Кавказ (тез. докл.) // АСГЭ. — 1983. — **23**. — С. 55—56.
71. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983 (співавтор О.І. Тереножкін).
72. Памятники Лесостепи // Археологія Української РСР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 60—128 (співавтор О.І. Тереножкін).

Слав Р. Лисенко

НАШІ АВТОРИ

БИЛКОВА Валерія Павлівна — кандидат історичних наук, доцент Херсонського державного університету, керівник Археологічної лабораторії

БІЛИНСЬКА Лариса Іванівна — інспектор археологічного нагляду в Сумській області ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

БУКАТОВ Андрій Олексійович — кандидат фізико-математичних наук, науковий співробітник відділу океанографії МГІ НАН України, м. Севастополь

ГЛАДИЛІН Владислав Миколайович — доктор історичних наук

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна — аспірантка відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського відділу Інституту археології НАН України

КАПУСТІН Кирило Миколайович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології раних слов'ян

МАКАРЕВИЧ Антон Володимирович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України

ПУДОВКІНА Анна Сергіївна — аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка

РАССАМАКІН Юрій Яковлевич — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології доби енеоліту—бронзи ІА НАН України

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Департаменту підводної спадщини України ІА НАН України

РОМАШКО Олександра Володимирівна — бакалавр, студентка V курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, завідувач відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

СНИТКО Іван Олексійович — старший науковий співробітник Державної інспекції по охороні пам'яток культури в Миколаївській обл.

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, член Українського географічного товариства

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка

УСАЧУК Анатолій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

ХОХЛОВ Михайло Вікторович — позаштатний співробітник Департаменту підводної спадщини України ІА НАН України, м. Севастополь

ЯНІШ Євгенія Юріївна — молодший науковий співробітник відділу моніторингу та охорони тваринного світу, Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена